

ПОРТРЕТИ ВЛАДАРА РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА
Од Властимира до Борића

Ивони и Михаилу

САДРЖАЈ

Списак скраћеница	3
Предговор	5
Увод	11
Властимир	21
Мутимир	33
Петар Гојниковић	43
Павле и Захарија	56
Часлав	63
Михаило Вишевић	73
Владимир	82
Стефан Војислав	91
Михаило Војисављевић	104
Константин Бодин	113
Вукан	123
Завида	138
Урош I	146
Примислав Урош II	153
Деса	160
Борић	173
<i>Familia regnans et regnum</i>	188
Извори и литература	192
Попис личних и географских имена	

ПРЕДГОВОР

Ова књига замишљена је као скуп портрета владара Србије, Захумља, Босне и Дукље у раздобљу које се у историографији назива раним средњим веком. Сваком студенту историје познато је да о овим владарима и њиховом времену није довољно речено, чему је узрок оскудица извора. Бавећи се последњих година углавном питањима српског раног средњег века, покушао сам постојећу празнину макар делимично попуним осветљавањем владарских личности и основних праваца њиховог политичког деловања.

Осврт на поједина старија научна мишљења о владарима XII века нисам сматрао неопходним, јер су, у међувремену, измењена или у потпуности одбачена. Овде пре свега, имам у виду расправу о Немањином оцу, која је водила последично и до других погрешних претпоставки о српској династији прве половине XII века.

Питање идентификације бројних топонима у Србији и Дукљи, као и различитог датирања појединих битних догађаја, остављена су углавном по страни, јер би то расправу одвело у другом правцу.

За избор личности које ће наћи место у овој књизи пресудна је била оцена историјске вредности извора у којима се помињу. Владари који се јављају у првим поглављима *Летописа Попа Дукљанина* остали су изван мог занимања, јер их ниједан други извор (латински, грчки) изузев извора који се ослањају на *Летопис*, не помиње. Али, и мимо овог разлога, о тим владарима не може се рећи више до самог помена њиховог имена.

Током писања ове књиге задужили су ме сарадници и пријатељи са којима сам разговарао о питањима посвећеним појединим српским владарима: Јованка Калић, дописни члан САНУ, Десанка Ковачевић – Којић, редовни члан САНУ, др Срђан Рудић, мр

Срђан Пириватрић, мр Станоје Бојанин. Иако сам понекад можда и злоупотребио њихово време и наклоност, имали су стрпљења и разумевања. Свакако, могуће грешке у тумачењима догађаја и личности припадају само мени, док ћу заслуге са све добре стране ове књиге радо поделити са њима.

Бављење овом темом захтевало је стално враћање на расправе и књиге до којих је данас тешко доћи, а незгода је за писца када мора да прекида рад и даје се у потргу за не баш доступним делима. То драгоцено време уштедели су ми библиотекари Библиотеке Историјског института: Славица Мереник, Милица Јованђићевић и Гордана Гарић. Надам се да ће ми опростити што сам их тако често одвраћао од редовних послова тражећи да ми прибаве потребне књиге и часописе.

Најзад, захваљујем и директору Завода за уџбенике и наставна средства проф. др Радошу Љушићу, што је одлучио да ми укаже поверење и уврсти ову књигу у библиотеку Јазон.

Аутор
Београд, 11. 01. 2006.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

Анастасијевић, <i>Отац Немањин</i>	Д. Анастасијевић, <i>Отац Немањин</i> , Београд 1914.
<i>Ann. Baren.</i>	<i>Annales Baresenses</i> , MGH SS V, ed. G. Pertz, Hannoverae 1844, 51 – 56.
<i>Ann. Comn.</i>	<i>Anne Comnène Alexiade</i> , I – III, ed. B. Leib, Paris 1937 – 1945.
<i>Anonymi</i>	<i>Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina</i> , ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883, 1 – 163.
Beševliev, Inschriften	V. Beševliev, <i>Die Protobulgarischen Inschriften</i> , Berlin 1963.
Благојевић, <i>Кнежевине</i>	М. Благојевић, <i>Српске удеоне кнежевине</i> , ЗРВИ 36 (1997) 45 – 62.
<i>ВИНЈ II</i>	Византијски извори за историју народа Југославије II, прир. Б. Ферјанчић, Београд 1959.
<i>ВИНЈ III</i>	<i>Византијски извори за историју народа Југославије III</i> , уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1966.
<i>ВИНЈ IV</i>	<i>Византијски извори за историју народа Југославије IV</i> , уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1971.
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва
ГСУД	Гласник Српског ученог друштва

DAI	<i>Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, I – II</i> , ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington DC 1967.
Dandolo	<i>Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46 – 1280 d.C.</i> , ed. E. Pastorello, Bologna 1938.
De cerim.	<i>Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae byzantine libri duo</i> , ed. I. Reiskii, Bonnae 1829.
Einh.	<i>Einhardi Annales</i> , MGH SS I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 135 – 218.
ENR	English Historical Review
Живковић, <i>Два питања</i>	Т. Живковић, <i>Два питања из времена владавине краља Бодина</i> , ЗРВИ 42 (2005) 45 – 50.
Живковић, <i>Једна хипотеза</i>	Т. Живковић, <i>Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I</i> , ИЧ 52 (2005) у штампани .
Живковић, <i>Јужни Словени</i>	Т. Живковић, <i>Јужни Словени под византијском влашћу (600 – 1025)</i> , Београд 2002.
Живковић, <i>О првим поглављима</i>	Т. Живковић, <i>О првим поглављима Летописа Попа Дукљанина</i> , ИЧ 44 (1998) 11 – 34.
Живковић, <i>Поход</i>	Т. Живковић, <i>Поход бугарског цара Самуила на Далмацију</i> , ИЧ 49 (2002) 9 – 25.
Живковић, <i>Рама</i>	Т. Живковић, <i>Рама у титулатури угарских краљева</i> , ЗРВИ 41 (2004) 153 – 164.
<i>Житије светог Симеона</i>	<i>Житије светог Симеона, Стефан Првовенчани</i> , Сабрана дела, приред. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета

<i>Ioh. Diac.</i>	<i>La cronaca veneziana del Diacono Giovanni</i> , Cronache Veneziane antichissime, ed. G. Monticolo, Roma 1890.
<i>ИСН I</i>	<i>Историја српског народа I</i> , уред. С. Ђирковић, Београд 1994.
<i>ИЦГ I</i>	<i>Историја Црне Горе</i> , Титоград 1967.
ИЧ	Историјски часопис
Лиречек, <i>Историја</i>	К. Лиречек, <i>Историја Срба I</i> , Београд 1952.
Калић, <i>Жупан Белош</i>	Ј. Калић, <i>Жупан Белош</i> , ЗРВИ 36 (1997) 63 – 81.
Калић, <i>Урош II</i>	Ј. Калић, <i>Рашки велики жупан Урош II</i> , ЗРВИ 12 (1970) 21 – 38.
Karbić, <i>Posjedi</i>	M. Karbić, <i>Posjedi plemićkog roda Borića bana do sredine XIV. stoljeća</i> , Scrinia Slavonica 5 (2005) 48 – 61.
<i>Luccari</i>	<i>Copioso ristretto de gli Annali di Rausa libri quattro di Giacomo di Pietro Luccari</i> , Venetia 1605.
<i>Ljetopis</i>	<i>Ljetopis Popa Dukljanina</i> , ed. V. Mošin, Zagreb 1950.
Makk, <i>Árpads</i>	F. Makk, <i>The Árpads and the Comneni, Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century</i> , Budapest 1989.
Максимовић, <i>Зигос</i>	Љ. Максимовић, <i>Зигос на српско-византијској граници</i> , ЗФФ 15/1 (1985) 73 – 90.
Максимовић, <i>О времену похода</i>	Љ. Максимовић, <i>О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију</i> , ЗФФ 14/1 (1979) 69 – 76.
Максимовић, <i>Организација</i>	Љ. Максимовић, <i>Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године</i> , ЗРВИ 36 (1997) 31 – 43.

<i>Marci Chronica</i>	<i>Marci Chronica De gestis Hungarorum ab origine gentis ad annum MCCCXXX producta</i> , ed. F. Toldy, Pesta 1867.
Недељковић, <i>Постојбина</i>	Б. Недељковић, <i>Постојбина првог босанског бана Борича</i> , ИЧ 9/10 (1959) 55 – 69.
Новаковић, <i>Основи</i>	Ст. Новаковић, <i>Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима, Легенда о Владимиру и Косари</i> , Београд 1893.
Новаковић, <i>Српске области</i>	Ст. Новаковић, <i>Српске области X и XII века</i> , ГСУД 48 (1880) 1 – 151.
<i>Orbin</i>	<i>Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense</i> , Pesaro 1601.
Острогорски, <i>Историја</i>	Г. Острогорски, <i>Историја Византије</i> , Београд 1969.
Острогорски, <i>Хроника</i>	Г. Острогорски, <i>Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци</i> , Историски часопис 1/2 (1948) 24 – 29.
Пириватрић, <i>Држава</i>	С. Пириватрић, <i>Самуилова држава</i> , Београд 1998.
<i>Psellos</i>	<i>Michael Psellos Chronographie</i> , ed. E. Renauld, I – II, Paris 1926, 1928.
<i>Ragnina</i>	<i>Annales Ragusini Anonumi item Nicolai de Ragnina</i> , ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883, 166 – 301.
Радојковић, <i>Разматрања</i>	Б. М. Радојковић, <i>Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама</i> , ИЧ 8 (1959) 1 – 15.
Радојчић, <i>Уређење</i>	Н. Радојчић, <i>Друштвено уређење код Срба у раном средњем веку – према Барском родослову</i> , ГСНД 15/16 (1936) 1 – 28.
Стевовић, <i>О првобитном изгледу</i>	И. Стевовић, <i>О првобитном изгледу и времену градње цркве Св. Михајла у Стону</i> , ЗРВИ 35 (1996) 175 – 193.

<i>Scyl.</i>	<i>Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum</i> , ed. H. - G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell, Berolini 1973.
<i>Scyl. Cont.</i>	<i>Ioannes Scylitzes Continuatus</i> , ed. Th. Tzolakis, Thessaloniki 1968.
<i>Theoph.</i>	<i>Theophanis Chronographia I – II</i> , ed. C. de Boor, Lipsiae 1883.
<i>Theoph. Cont.</i>	<i>Theophanes Continuatus</i> , ed. I. Bekker, Bonnae 1838.
Ћирковић, <i>Историја</i>	С. Ћирковић, <i>Историја средњовековне босанске државе</i> , Београд 1964.
Ћирковић, <i>Орбин</i>	С. Ћирковић, <i>Мавро Орбин, Краљевство Словена</i> , Београд 1968.
Ђоровић, <i>Scripta</i>	В. Ђоровић, <i>Scripta minora</i> , прир. Б. Маринковић, Ваљево 1998.
Ђоровић, <i>Хисторија Босне</i>	В. Ђоровић, <i>Хисторија Босне</i> , Београд 1940.
Ферлуга, <i>Византија</i>	Ј. Ферлуга, <i>Византија и постанак најранијих јужнословенских држава</i> , ЗРВИ 11 (1968) 55 – 66.
Ферлуга, <i>Управа</i>	Ј. Ферлуга, <i>Византиска управа у Далмацији</i> , Београд 1957.
<i>CD I</i>	<i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I</i> , ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967.
<i>CD II</i>	<i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II</i> , ured. T. Smičiklas, Zagreb 1904.
<i>CD III</i>	<i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III</i> , ed. T. Smičiklas, Zagreb 1905.
<i>CD IV</i>	<i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II</i> , ed. T. Smičiklas, Zagreb 1906.
<i>Cecaum.</i>	<i>Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris</i> , ed. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, Petropoli 1896.
<i>Cinn.</i>	<i>Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum</i> , ed. A. Meineke, Bonnae 1836.

Chon.

Nicetae Choniatae Historia, ed. H. – G. Beck – A. Kambylis – R. Keydell, Berlin 1975.

Шишић, *Летопис*

Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, посебна издања СКА 67, Београд – Загреб 1928.

УВОД

Историја српског раног средњег века остала је до данас слабо истражена. Оскудни историјски подаци за ово раздобље несумњиво су чинили главну препреку истраживачима. Далеко је стога боље проучена српска историја под династијом Немањића, а претходно раздобље, иако нерадо, потискивано на руб научног занимања. О српским владарима, како оним из Србије, тако и оним који су владали кнежевинама у Приморју или непосредном залеђу: Травунији, Паганији, Дукљи или Захумљу, није исувише расправљано, већ овлаш и у склопу обимнијих и тематски разуђенијих историографских дела као што су: Историја Срба Константина Јиречека, Историја Босне Владимира Ћоровића или Историја српског народа.¹ У научним расправама које се тичу појединих питања из најраније српске историје, Ст. Новаковића, В. Ћоровића, Н. Радојчића, Ст. Станојевића, Г. Острогорског, Ј. Ферлуге, С. Ћирковића, Б. Ферјанчића, Љ. Максимовића, Ј. Калић, да поменем само најзначајније, осветљен је српски рани средњи век и постављен темељ за даља истраживања.² Свођењем свих резултата до којих се у

¹ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952 (= Јиречек, *Историја*); *Историја српског народа I*, уред. С. Ћирковић, Београд 1994 (= *ИСН I*); В. Ћоровић, *Историја Босне*, Београд 1940.

² Ст. Новаковић, *Српске области X и XII века*, ГСУД 48 (1880) 1 – 151 (= Новаковић, *Српске области*); Idem, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Београд 1893 (= Новаковић, *Основи*); Ст. Станојевић, *Колонизација Словена на Балканско полуострво, Византија и Срби*, II, Нови Сад 1906; Idem, *О Јужним Словенима у VI, VII и VIII веку*, Глас СКА 80 (1909) 124 – 154; Н. Радојчић, *Друштвено уређење код Срба у раном средњем веку – према Барском родослову*, ГСНД 15/16 (1936) 1 – 28 (= Радојчић, *Уређење*); Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, Историски часопис 1/2 (1948) 24 – 29 (= Острогорски, *Хроника*); Idem, *Српско посланство Василију II*, Византија и

историографији дошло о различитим питањима из најраније прошлости Срба, могуће је посветити више пажње самим личностима владара.

Обично се сматра да рани средњи век траје од времена сеобе народа (IV/V век) па до истека првог миленијума. На преласку у други миленијум отпочињу широм западне Европе нагле промене које се у испољавају настајањем већих градова, повећаном производњом занатских производа и хране, порастом становништва и преображајем државне управе. У питању је био процес који је текао неравномерно како у хронолошкој тако и у географској равни.³

Када је реч о српском племену и кнежевинама које су Срби створили после насељавања у (некадашњу) римску Далмацију и Илирик, овај процес је највероватније почео нешто касније. Најпре се испољио у залеђу Далматинске обале и у Дукљи, већ половином XI века, док је у унутрашњости Србије он отпочео, по свему судећи, неколико деценија касније.

Византијски, латински и домаћи писци раног средњег века, нису показивали превелико занимање за Србе и земљу коју су они

Словени, Београд 1970, 147 – 158; В. Ђоровић, *Када је Часлав дошао на власт?*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 14/1-2 (1934) 6 – 16; Idem, *Scripta minora*, прир. Б. Маринковић, Ваљево 1998; С. Ђирковић, “Насељени градови” *Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација*, ЗРВИ 37 (1998) 9 – 32; Б. Ферјанчић, *Структура 30 главе списка De administrando imperio*, ЗРВИ 18 (1978) 61 – 80; Idem, *Далмација у спису De administrando imperio – врела и путеви сазнања*, ЗРВИ 30 (1991) 9 – 21; Idem, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (освет на нова тумачења)* ЗРВИ 35 (1996) 117 – 154; Idem, *Василије I и обнова византијске власти у IX веку*, ЗРВИ 36 (1997) 9 – 30; Ј. Ферлуга, *Византија и постанак најранијих јужнословенских држава*, ЗРВИ 11 (1968) 55 – 66 (= Ферлуга, *Византија*); Idem, *Листа адреса за стране владаре из књиге О церемонијама*, ЗРВИ 12 (1970) 157 – 178; Idem, *Византијско царство и јужнословенске државе од средине X века*, ЗРВИ 13 (1971) 75 – 107; Љ. Максимовић, *О времену доласка Неретљана на далматинска острва*, ЗФФ 8/1 (1964) 145 – 152; Idem, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, ЗФФ 14/1 (1979) 69 – 76 (= Максимовић, *О времену похода*); Idem, *Структура 32 главе списка De administrando imperio*, ЗРВИ 21 (1982) 25 – 32; Idem, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 155 – 174; Idem, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31 – 43 (= Максимовић, *Организација*); Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 21 – 38 (= Калић, *Урош II*); Idem, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997) 63 – 81 (= Калић, *Жупан Белош*).

³ Уопштено, L. Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, Beograd 2004, 45 et passim.

настањивали. С друге стране, писци који су помињали српске владаре раног средњег века, припадају потпуно различитим друштвеним слојевима. Самим тим тежина и ваљаност вести које доносе, од овога је у највећој мери и зависила.

Тако се догодило да о српским владарима раног средњег века најраније вести бележи један византијски цар, један секретар млетачког дужда – личности које су свакако биле добро упознате са предметом своје радње – али и један виши свештеник Барске епископије, склон да податке прерађује у оквирима идеолошког плана који је осмислио за читаво своје дело, или више образованих Византинаца блиских цару и двору, намерених да пре свега уздигну идеал и значај византијског цара. Касније, током XVI/XVII века појединим српским владарима из овог најранијег раздобља бавиће се дубровачки писци најамљени од богатих дубровачких породица, а њихова дела засниваће се на легендама и предањима из њиховог окружења, допуњених по неким архивским податком, којих је, за ово раздобље, веома мало.

Поменути писци били су византијски цар Константин Порфирогенит и секретар млетачког дужда Ђакон Јован; затим, Поп Дукљанин и његов Летопис; потом византијска принцеза Ана Комнина и византијски чиновници Јован Скилица, Скиличин настављач и Јован Кинам, односно Никита Хонијат; те најзад, Дубровчани Мавро Орбин и Јакоб Лукаревић. Неједнаког образовања и занимања за предмет којим се баве; различитог друштвеног положаја; идеолошки најчешће на супротним странама – сви ови писци оставили су податке на основу којих би требало изградити портрете јужнословенских владара раног средњег века. На основу описаних политичких догађаја, представљених од стране писаца различитог идеолошких уверења и тежњи, појављују се српски владари у блеђем или јачем отиску.

Константин Порфирогенит је у своме делу *De administrando imperio* посветио неколико поглавља Србији и српским кнежевинама у приморју, односно залеђу далматинске обале.⁴ Подаци до којих је дошао несумњиво упућују на српски усмени извор који га је изгледа веома подробно обавестио о династичким и политичким приликама у

⁴ *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, I – II*, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington DC 1967 (= *DAI*).

Србији IX и X века. Желећи да своме сину и наследнику Роману II (959 – 963) остави користан и сажет политички приручник о народима с којима је Византија одржавала односе, било независним државама или њој потчињеним, Константин Порфирогенит се држао идеолошког обрасца постављеног у срж свога дела. Суштина је била да покаже како су ти народи, у нашем случају Срби, одувек били под влашћу византијског цара и да су владари том народу били потврђивани у Цариграду. Отуда, сва она обавештења свог српског извора која су излазила из задатих идеолошких оквира, Константин Порфирогенит је највероватније изоставио. Могуће је, чак, да их је на извештај начин и прерадио. Поступак скраћивања изворника упадљив је већ и летимичним прегледом поглавља посвећеним Србима и њиховим кнежевинама, где се на почетку готово сваког пасуса јавља карактеристична свеза *истеон оти, истеон, оти* – у значењу – “треба знати да”, “према томе”, “стога” – одакле проистиче, у историографији одавно изведен закључак, да је Константин Порфирогенит скраћивао текст или податке којима је располагао.

Што се тиче вредности Порфирогеновог дела, односно оних поглавља у којима се говори о српским владарима, занимљиво је да према њима цар нема осећања. Овај закључак би могао да буде веома користан и да савременог историчара наведе на помисао да је цар-писац доста верно пренео оно што је знао о тим владарима. Иако српске кнежеве Порфирогенит посматра као савезнике Царства, његово дело не одише претераном љубављу према њима нити се труди да их украси неким посебним врлинама или манама. Стога, може се рећи да су српски владари IX и X века, о којима пише Константин Порфирогенит, у његовом делу описани прилично реалистично, иако веома бледо.

Будући да је Константин Порфирогенит био присиљен да одређене кључне догађаје који су се тицали бугарско-византијских односа прећути, отуда су и портрети српских владара код њега недовршени и окрњени у њиховој политици и месту које су заузимали у склопу бугарско-византијске политике. Ипак, на основу укупног Порфирогеновог писања *ex silentio* могу се досећи веома извесни закључци о политичком промишљању српских владара.

Секретар млетачког дужда, ђакон Јован, трезвен је и добар хроничар свога времена.⁵ За ранија раздобља ослоњен је он углавном на постојеће кратке хронике и записе црквеног и световног постања који су се налазили у Венецији. Једини српски владар коме овај писац поклања пажњу јесте захумски кнез Михаило Вишевић. Као извор стоји потпуно независно од Константина Порфирогенита и на сјајан начин заправо допуњује царско писање о Михаилу Вишевићу. Без података ђакона Јована о кнезу Михаилу, његов портрет би остао недовршен уколико би остао ослоњен само на оне вести које о њему пружа Константин Порфирогенит.

Једини латински извор домаћег постања, Летопис Попа Дукљанина, још увек је у науци *terra incognita*.⁶ Упркос бројним расправама *pro et contra*, ово дело у историографији још увек није доживело коначан суд.⁷ Међутим, данас може да се тврди, са великом сигурношћу, како су поједини делови Летописа од изузетне вредности и значаја, посебно догађаји описани на самом крају овог дела (1040 – 1150). У Летопису су сакупљене најразноврсније легенде словенског и романског света јужне Далмације, па чак и шире, оне из Босне и Рашке. За старије раздобље Летопис Попа Дукљанина готово је неупотребљив као историјски извор, али је занимљив за науку јер се јасно види колико су владарске генеологије и легенде биле раширене међу српским народом или уопште тадашњим становницима између

⁵ *La cronaca veneziana del Diacono Giovanni*, Cronache Veneziane antichissime, ed. G. Monticolo, Roma 1890 (= *Ioh. Diac.*).

⁶ *Ljetopis Popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb 1950 (= *Ljetopis*).

⁷ Углавном негативну оцену вредности историјских података из Летописа Попа Дукљанина, дали су: I. Kukuljević, *Kronika hrvatska iz XII vieka*, Arhiv za povjesnicu jugoslovensku 1 (1851) 3; F. Rački, *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest Srednjega Vieka*, Književnik 1 (1864) 221; V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga I*, Zagreb 1867, 113 – 117; С. Мијушковић, *Љетопис попа Дукљанина*, Титоград 1967, 36 – 37, 116; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 27 (= Ћирковић, *Историја*); Idem, *ИСН I*, 191, нап. 25 и 194, нап. 32. Далеко наклоњенији Летопису Попа Дукљанина, били су, Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, посебна издања СКА 67, Београд – Загреб 1928, 165, 179 (= Шишић, *Летопис*) као и, Радојчић, *Уређење*, 4. Најзад, скупина историчара која је податке из Летописа који се односе на време XI и XII века сматрала за поуздане, а посебно оне географске: А. Ф. Гилџфердинг, *История Сербовъ и Болгаръ*, Собрание сочинений I, С. Петербургъ 1868, 166 – 167; Новаковић, *Српске области*, 2; Idem, *Први основи*, 182 – 183. J. Lešny, *Historia Królestwa Slowian czyli Latopis Popa Duklanina*, Warszawa 1988, 53.

Саве и Јадранског мора. Иако је радња смештена у често политички непрепознатљиве или немогуће хронолошке оквири, ипак се јасно осећа динамика догађаја и непрекидно гибање између малих кнежевина и њихових владара. Пробијају се кроз легенде стварне брачне везе које су врло вероватно заиста биле изузетно разгранате; политички савези; односи са великим силама – Угарском, Византијом, Бугарском. Упркос непоузданости историјских догађаја и помешаним владарима и њиховим делима, назире се пишчева свеприсутна тежња да све те легенде уреди на начин којим би показао старину дукљанске династије и одбранио њена суверена права и премоћ над осталим српским кнежевинама.⁸

Портрети владара Дукље о којима основне вести пружа Поп Дукљанин препуни су пишчевих осећања. Јасно се издваја мржња према краљу Бодину или његовом сину Георгију, а славе се топлим речима врлине Владимира, Стефана Војислава или Михаила Војисављевића. Величају се војне победе. Према Византинцима, у оним поглављима у којима се описује борба дукљанских владара за независност, писац је равнодушан, али та неодређеност одједном нестаје када писац описује помоћ коју су Византинци пружали члановима дукљанске династије током грађанског рата. Природан је и очекиван овакав обрт у Летопису, јер у време када Поп Дукљанин пише Дукљом владају краљеви или кнежеви који су подржавани у Цариграду.

С друге стране, суседне српске кнежевине писац једноставно посматра као наследне земље дукљанског владара. Према овим владарима Поп Дукљанин је по правилу равнодушан, иако је склон да их понекад ослика и пријатним речима. Такав случај је са Чаславом о чијим победама над Угрима он пише са одушевљењем, али ипак не пропушта да помене како је тај владар протерао свог оца са власти. То је Дукљанинов приповедачки поступак, да од две или више легенди направи једну; да од две различите особе истог имена начини једног владара и тако савременог историчара присили да одбаци читав историјски садржај.

⁸ Т. Живковић, *О првим поглављима Летописа Попа Дукљанина*, ИЧ 44 (1998) 21, нап. 52 и 33, нап. 105 (= Живковић, *О првим поглављима*).

Византијски дворски писци, Јован Скилица, Скиличин Настављач, Ана Комнина, Јован Кинам и Никита Хонијат, пишу на приближно једнак начин.⁹ Њихов друштвени положај је такође истовестан. Угледни и образовани, читав свој живот провели су у близини цара или на двору. Њихов задатак, као људи од каријере, јесте да величају славу Царства односно самог цара.¹⁰ Догађаји у Србији или Дукљи, за њих су само узгредне појаве које они повремено прибележе тек уколико процене да су вредне помена и уколико је сам цар укључен у њихово решавање. Према српским владарима које помињу они не гаје мржњу, већ презир. Али тај презир они исказују према свим другим народима Запада – Норманима, Угрима, Печенезима. Сви они су за њих само варвари, готово на исти начин као што су антички Грци посматрали суседна племена или државе. Изузетак чини Кекавмен, високи официр Царства, који се труди да о догађајима пише на што веродостојнији начин, будући да је његово дело својеврстан приручник за војно или политичко деловање у датим околностима, сачињено на основу догађаја који су се заиста одиграли.¹¹

Стога, када се подаци о српским владарима код византијских писаца упореде са домаћим извором (Летопис Попа Дукљанина) то је најбољи начин да се добије приближно тачна слика тих владара. Дobar пример је случај дукљанског краља Михаила за кога Поп Дукљанин каже да је склопио мир са царем и оженио цареву сестричину, док савремени византијски писац, Јован Скилица, помиње само да је Михаило добио чин протоспатара и био уписан у робове Ромеја. Срамота је за византијског писца да помене женидбу варварског владара са царевом сестричином, али ће радо да запише како је тај владар био потчињен ромејском цару, док је за домаћег писца женидба владарева са царском принцезом догађај који он помиње са поносом, али уз прећуткивање зависног положаја

⁹ *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. H. - G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell, Berolini 1973 (= *Scyl.*); *Ioannes Scylitzes Continuatus*, ed. Th. Tzolakis, Thessaloniki 1968 (= *Scyl. Cont.*); *Anne Comnène Alexiade*, I – III, ed. B. Leib, Paris 1937 – 1945 (= *Ann. Comn.*); *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonnæ 1836, (= *Cinn.*); *Nicetae Choniatae Historia*, ed. H. - G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell, Berlin 1975 (= *Chon.*).

¹⁰ Оцена византијских историчара XI – XII века, укратко, X. Г. Бек, *Византијски миленијум*, Београд 1998, 382 – 385.

¹¹ *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris*, ed. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, Petropoli 1896, 27.20 – 21 (= *Cecaum.*).

младожење од Византије. Брижљивим поређењем излагања о истом владару различитих писаца, може се стећи сасвим довољно елемената за склапање портрета српског владара.

Византијски историчари и хроничари пружају обиље материјала за грађење портрета византијских царева. Био је то читав књижевни правац негован кроз тзв. царске хронике. Таквих дела која би се бавила српским владарима из раздобља раног средњег века – нема.

Дубровачки писци, пре свих Мавро Орбин и Јакоб Лукаревић, посебна су група извора.¹² Далеко познији од Попа Дукљанина, они са још већег временског одстојања тумаче легенде, које су од Дукљаниновог времена до њиховог, вероватно у много чему допуњене и изобличене. За раздобље раног средњег века они су готово неупотребљиви, али понекад се код њих може наићи на добре податке иначе непознате у другим изворима. Такав је случај са Бодиновом опсадом Дубровника или догађајима који су претходили владавини босанског бана Борића, па чак и о самој његовој владавини. Визура из које они пишу потпуно је супротна византијским писцима. Док византијски писци свет по правилу посматрају из Цариграда, по унапред разрађеном обрасцу политичке и идеолошке хијерархије хришћанског света, према којем је цар исходиште свих догађаја и саме историје – дотле дубровачки писци свет посматрају из Дубровника, а сама историја, према њиховом осећању, тече у оквиру односа Дубровника и најближих суседа. Отуда су код њих сразмерно честе вести о српским, босанским, захумским, неретљанским, травунијским или дукљанским владарима.

Извори о српским владарима раног средњег века очигледно сваки понаособ заслужују посебну расправу или чак студију. Поред поменутих писаца требало би скренути пажњу на старе дубровачке хронике, које садрже доста вести легендарних особина о најранијој прошлости Дубровника и његовог српског залеђа.¹³ Ови извори су у науци остали необрађени, са изузетком неколико старијих расправа

¹² *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense*, Pesaro 1601 (= Orbini); *Copioso ristretto de gli Annali di Rausa libri quattro di Giacomo di Pietro Luccari*, Venetia 1605 (= Luccari).

¹³ *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883 (= Anonymi, Ragnina)

или књига у којима се у најгрубљим цртама доноси суд о њима.¹⁴ Дословце свака вест, сваки препис повеље или препричан садржај политичког уговора, заслужује посебну расправу. Ова скупина извора тек треба да нађе своје место у историографији.

Изван писаних извора, за грађење портрета једног владара, корисне би биле њихове ликовне представе. Постоји само један слабо очуван портрет, који би највероватније требало приписати дукљанском краљу Михаилу Војисављевићу, у цркви Св. Михаила у Стону.¹⁵ Дубровачки писци помињу да је постојала читава композиција у цркви Св. Апостола у Дубровнику на којој је био представљен веома важан историјски догађај – предаја “Бодинове куле” Дубровчанима¹⁶ и можда сама опсада Дубровника 1092 – 1096. године, односно рат са краљем Бодином. Могуће је да ту био представљен Бодин, а можда и његова жена Јаквинта. Најстарији слој фресака у цркви св. Петра код Раса, који је готово непрепознатљив,¹⁷ највероватније је могао да садржи и портрет ктитора који је у XI веку обновио цркву. Портрети владара Дукље могли су да буду сачувани у њиховим гробним црквама – Св. Сергија и Вакха или Св. Михаила. Нажалост, ниједан није сачуван.

Савременом истраживачу, који се бави српским владарима раног средњег века, оскудица изворне грађе оставља веома ограничен простор. Једино што преостаје јесу политички догађаји представљени од византијских, латинских или домаћих писаца, у којима би требало наслутити понешто о личности владара, његовој породици, начину размишљања или другим особинама. Слика која се

¹⁴ В. Макушевъ, *Исслѣдованія объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника*, Санктпетербургъ 1867; N. Nodilo, *Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka*, Rad JAZU 65 (1883) 92 – 128; M. Medini, *Starine Dubrovačke*, Dubrovnik 1935, 245 – 250.

¹⁵ Упор. И. Стевовић, *О првобитном изгледу и времену градње цркве Св. Михајла у Стону*, ЗРВИ 35 (1996) 175 – 193 (= Стевовић, *О првобитном изгледу*).

¹⁶ *Lussari*, 26 – 27.

¹⁷ Најстарији сачувани живопис у Св. Петру код Новог Пазара, у нижим појасевима у двома тромпама, јесу сцене: Крштење Христово и Издајство Јудино, као и делови Распећа на западном зиду поткуполног простора; у вишој зони, у тамбуру је приказано пет сцена из Христовог живота: Благовести, Сусрет Марије и Јелисавете, Рођење Христово, Поклоњење мудраца и Сретење; упор. В. Ј. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку I*, Београд 1997, 35.

буде појавила често неће бити потпуна, већ углавном местимично веома замагљена, али у суштини, биће могуће у великој мери извршити основну реконструкцију личности и дела појединог владара. Свакако, мање се може рећи о владарима IX или X века, а далеко више онима из наредна два stoleћа.

Најзад, никада не треба испуштати из вида да је историја увек субјективни став писца и да апсолутне истине у историографији никада није било нити ће је бити. Правило које важи и у случају портрета српских владара раног средњег века. Стога, ова књига представља виђење једног савременог историчара о личностима које су живеле пре нешто више или мање од једног миленија и о којима је сачувано јако мало података. Закључак, добијен поређењем описа догађаја писаца различитог идеолошког усмерења и неравномерног временског одстојања од предмета њихове пажње, не мора нужно да буде сасвим тачан, већ само обрис суштине догађања која су се на том простору и у том времену одиграла.

ВЛАСТИМИР

Према византијском цару и писцу Константину Порфирогениту, архонт Властимир (Βλαστίμυρος) био је потомак оног српског владара за чије су владавине Срби, у доба цара Ираклија (610 – 641) дошли на Балканско полуострво.¹⁸ Константин Порфирогенит није знао да наведе све владаре који су претходили архонту Властимиру, већ само тројицу непосредних претходника – Вишеслава, Радослава и Просигоја (Βοϊσέσθλαβος, Ροδόσθλαβος, Προσηγόης).¹⁹ Сви ови архонти били су најближи сродници. Вишеслав је био отац Радославов, деда Просигојов и прадеда Властимиров. Тако је у краткој генеологији српских владара византијски писац саопштио један битан податак који говори о устаљеном обичају наслеђивања власти код Срба у оквиру једне владарске породице.

Говорећи о првом наследнику неименованог српског архонта који је Србе довео у пределе Далмације, Константин Порфирогенит изричито каже да је њега наследио (најстарији) син, управо као што је и овога наследио његов син (κατὰ διαδοχὴν ἤρξεν ὁ υἱὸς αὐτοῦ, καὶ πάλιν ὁ ἑγγων...).²⁰ Иако Порфирогенит каже само син, без придева најстарији, овај закључак се може извести на основу доцнијег писања Порфирогенитовог које се тиче српских владара из IX века, где се као наследник изричито помиње најстарији син архонта Мутимира,

¹⁸ DAI I, 32.33 – 35. О времену досељавања Срба и политичким околностима под којима су се населили на Балканско полуострво видети, М. Ћоровић-Љубинковић, *Односи Словена централних области Балкана и Византије од VII до XII века*, Материјали 9 (1972) 81 – 100; Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600 – 1025)*, Београд 2002, 286 – 292 (= Живковић, *Јужни Словени*).

¹⁹ DAI I, 32.34 – 35; *Византијски извори за историју народа Југославије II*, прир. Б. Ферјанчић, Београд 1959, 50 (=ВИНЈ II).

²⁰ DAI I, 32.30 – 33; ВИНЈ II, 50.

Првослав (διαδέχεται αὐτὸν ὁ πρῶτος υἱός, ὁ Πριβεσθλαβος)²¹ Будући да је информатор пренео српску традицију о владарима цару, онда је веома извесно да је схватање наслеђивања власти са оца на најстаријег сина до цара дошло преко његовог српског извора. Другим речима, у самој Србији је средином X века када је Порфирогенит прикупљао податке о Србима, постојало не само устаљено мишљење да престо припада најстаријем потомку владара, већ се управо на тај начин и вршило наслеђивање престола.²²

Два столећа млађи писац од Константина Порфирогенита, Поп Дукљанин, на истоветан начин схвата принцип наслеђивања власти код Срба, иако су личности о којима пише историјски непотврђене или легендарне – Свевлад, Селимир, Владин, Ратимир (*Svevladus, Selimirus, Vladinus, Ratimirum*).²³ Управо као и Константин Порфирогенит и Поп Дукљанин изричито каже да је власт наслеђивао (најстарији) син – *cui successit filius eius Selimirus in regno..., accepit regnum filius eius Vladinus... mortuus est Vladinus et regnavit pro eo Ratimirus, filius eius*.²⁴

Изгледа да се може закључити да је Властимир заиста био потомак оног српског архонта који је Србе и довео на простор античке Далмације.²⁵ Тако дуго трајање једне династије несумњиво говори о великој стабилности не само владаревог положаја, већ и саме државне творевине успостављене још у првој половини VII века.

Почетак Властимирове владавине није могуће тачно утврдити; податак из извора пружа само појединости о релативној хронологији. Наиме, у Властимирово време дошло је до трогодишњег рата са

²¹ DAI I, 32.67 – 67; ВИНЈ II, 53.

²² Б. М. Радојковић, *Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама*, ИЧ 8 (1959) 1 – 15 (= Радојковић, *Разматрања*), сматрао је да је деоно владање било само изузетан начин владања, а да је редован начин владања био самовлада једног великог жупана. С друге стране, Радојковић не верује да је Властимир био потомак првог српског владара, али вероватно јесте из исте породице. Такође, Ферлуга, *Византија*, 60, сматра да наслеђивање власти није ишло са оца на сина, али јесте унутар владарског рода.

²³ *Ljetopis*, 43 – 44.

²⁴ *Ljetopis*, 44 – 46.

²⁵ Свакако, ово значи да је Властимир припадао владарском роду који је управљао Србима још од времена Ираклија, а не да је он непосредни потомак првог српског архонта.

Бугарима, којима је тада владао хан Пресијам (836 – 852).²⁶ На основу даљег излагања Константина Порфирогенита следи да су Властимира наследили његови синови још за живота Пресијамовог, тако да би крај његове владавине падао најкасније у 851. годину.²⁷ Како су га наследили одрасли синови требало би закључити да Властимир није кратко живео као и да је прилично дуго владао. Могло би се закључити да је његова владавина трајала од око 830. до око 851. године.²⁸ Тако би Властимир био савременик византијских царева Теофила (829 – 842) и Михаила III (842 – 867), бугарских ханова Омуртага (814 – 831), Маламира (831 – 836) и Пресијама (836 – 852), те хрватских кнежева Мислава (пре 839 – пре 846/848) и Трпимира (после 846/848 – после 852, најкасније до 864).

Политика суседних владара који су били савременици архонта Властимира битна је да би се открили узроци који су довели до српско-бугарског рата, односно утврдиле везе између балканских држава. Податак о српско-бугарском рату који је забележио Константин Порфирогенит сам по себи није довољно јасан да би се ово питање разрешило. Није јасно да ли је сукоб био последица бугарско-српских односа, односно ширења Бугарске према југозападу или је био узрокован сложенијим односима између Бугарске и Византије у које је Србија Властимировог доба била уплетена као један од савезника Царства.

Када је Пресијам постао бугарски хан на снази је још увек био мировни уговор између Византије и Бугарске склопљен 815/816. године, који је био обавезујући и за овог владара.²⁹ Међутим, уговор је био склопљен на тридесет година и 845/846. године ближило се време када је истицао.³⁰ На престолу царства Ромеја налазио се тада петогодишњи Михаило III, а Царством је управљала његова мајка

²⁶ *DAI I*, 32.38 – 42; *ВИНЈ II*, 50 – 51.

²⁷ *DAI I*, 32.42 – 44; *ВИНЈ II*, 51.

²⁸ Упор. *DAI II*, 140, 34/6 – 11; Ћоровић, *Scripta*, 39; *ИСН I*, 147 – 148; Живковић, *Јужни Словени*, 361.

²⁹ За датирање овог мировног споразума између хана Омуртага и Византије, видети, J. B. Bury, *The Bulgarian Treaty of 814 and the Great Fence of Thrace*, *English Historical Review* 25 (1910) 284; S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, 72; *История на България II*, София 1981, 147.

³⁰ Одредбе овог мировног уговора добрим делом су сачуване на једном бугарском натпису: V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, № 41 (= Beševliev, *Inschriften*).

Теодора уз помоћ свога брата, цезара Варде.³¹ Верујући да је Византија без правог вођства бугарски хан је отпочео непријатељства према византијским поседима у Тракији, пославши војску у област Неста (дан. река Места) и Стримона (дан. река Струмица) против словенског племена Смољана, који су као византијски поданици чували овај део границе према Бугарској.³²

На основу анализе више историјских извора изгледа да је до бугарско-византијског сукоба дошло око 846. године. Рат, вођен у пограничној области Тракије није Пресијаму донео никакве успехе, па би се могло закључити да је он тада решио да окуша ратну срећу према западу, односно Србији. Остаје отворено питање да ли је српски архонт Властимир био и пре Пресијамовог продора у Србију уплетен у бугарско-византијски рат, па је Пресијамов поход на Србију био заправо бугарски војни одговор на учешће Србије у бугарско-византијском рату на страни Византије. Према дословном тумачењу Константина Порфирогенита Пресијам је рат повео у намери да покори Србију, али овај царев закључак могао би лако да буде уобичајена фраза, а да суштина узрока рата остане и њему самом непозната.

Почетком IX века Византија је спроводила веома живу спољну политику према Далмацији, а самим тим и према непосредном залеђу где су се налазиле кнежевине Срба и Хрвата. Последица ове политике било је уздизање Далмације из ранга архонтије у тему, са седиштем у Задру, што се најкасније догодило за време цара Лава V (813 – 820), нешто после 817. године.³³ Тако су могле да се развију и ближе везе између српских архоната и цариградске владе. Такође, није немогуће да су Византинци, притиснути од бугарског хана Крума у раздобљу 809 – 814. године, покушавали да обезбеде савезника у унутрашњости

³¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 219 (= Острогорски, *Историја*).

³² Сачуван је бугарски натпис који гласи: “Мноштво Бугара је од божјег архонта Пресијама послато; кавхан ичвоулу, ичиригу воила и воила, на Смољане”; упор. Beševliev, *Inscriften*, № 14.

³³ Обично се сматра да је тема Далмација настала тек током владавине Василија I око 870. године што је први претпоставио, Ј. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957, 70 (= Ферлуга, *Управа*); за старија мишљења видети, *ВИНЈ* II, 14, нап. 22. Новија истраживања показују да је врло извесно тема Далмација настала у време после 817. и пре 842. године; видети, Т. Живковић, *Тактикон Успенског и тема Далмација*, *Историјски часопис* 48 (2001) 9 – 43.

Балканског полуострва. Њихов избор могли су најпре да буду Срби као западни суседи Бугара. Почетком IX века Византија је учврстила своју власт на јужним обалама Јадрана стварањем теме Драч одакле је било најлакше ступити у додир са Србима.³⁴ Тако је Византија у време владавине цара Теофила (829 – 842), Властимировог савременика, држала прилично снажне позиције у Драчу и Задру и из ове две теме могла да утиче на залеђе и српске кнежевине – Захумље, Травунију, Дукљу и саму Србију.

Константин Порфирогенит не објашњава појединости услед којих је дошло до бугарско-српског рата, већ само наводи да су до Властимира Бугари живели мирно са Србима, као блиски суседи. “*За владе истог Властимира зарати против Срба Пресијам архонт Бугарске желећи да их потчини, али ратујући три године не само да ништа не постиже, већ изгуби и већину своје војске.*”³⁵ Када бисмо располагали податком ко је био царев информатор о овим догађајима, вероватно бисмо могли јасније да сагледамо разлоге овог рата. С друге стране, аутопсија текста довољава закључак да Константин Порфирогенит ништа није знао о византијској спољној политици према унутрашњости Балканског полуострва првих деценија IX века. Задовољио се закључком да је Пресијам повео рат у жељи да потчини Србе.

У светлости познатих спољнополитичких догађаја, пре свега оних који су чинили окосницу византијско-бугарских односа, није немогуће да је Србија архонта Властимира, при крају његове владавине, постала византијски савезник око 846. године, када је Пресијам, после истека тридесетогодишњег мира, отпочео непријатељства према византијским поседима у Тракији. Трогодишње ратовање са Србима требало би у том случају датирати у последње године Пресијамове владавине. Тако би рат био вођен око 848 – 851. године, а уследио је као бугарски одговор на српско приближавање Византији и могуће учешће у византијско-бугарском рату 846. године на страни Византије.³⁶ Можда је управо војно уплитање Срба

³⁴ За време стварања теме Драч, видети, J. Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, Actès du XIIe congrès d'études byzantines, Ochride 10 – 16 septembre 1961, I – II, Belgrade 1964, I, 83 – 92.

³⁵ *DAI* I, 32.38 – 42; *ВИНЈ* II, 50 – 51.

³⁶ За датирање првог српско-бугарског рата, видети, *ВИНЈ* II, 51, нап. 159, са тамо наведеном старијом литературом. Најчешће је овај рат датиран између 832. и 840.

одвратило Пресијама од даљих напада на Тракију. Константин Порфирогенит је бираним речима покушао да покаже како су и Бугари и Срби одувек били под влашћу цара Ромеја,³⁷ што у случају Бугара није одговарало истини, па је из тог разлога могао да прећути разлоге избијања непријатељства и српско савезништво на страни Византије. На самом крају поглавља о Србима цар-писац још једном подвлачи да српски архонти никада нису потпадали под власт архонта Бугара.³⁸

Говорећи о приликама у архонтији Травунији Константин Порфирогенит је оставио још један податак који се тицао српског архонта Властимира који може да буде занимљив траг у покушају да се одговори на питање у каквом су међусобном хијерархијском односу били владари српских кнежевина. Наиме, управо у време Властимирове владавине дошло је, посредством владарског брака, до уздизања Травуније из ранга жупаније у архонтију. Властимир је своју кћер дао за жену Крајини, сину Белоја, жупана Травуније. Наводно је од тог времена Травунија постала самостална, јер је Властимир Крајини, желећи да уздигне свога зета, доделио титулу архонта.³⁹ Ипак, недоумицу о политичком статусу Травуније разрешава сам Порфирогенит закључком да су архонти Травуније увек били под влашћу архонта Србије.⁴⁰

Царев исказ завређује посебну пажњу будући да је Травунија као посебна гео-политичка област образована највероватније већ током првих деценија после српског насељавања на Балканско полуострво и била је под влашћу породице која није била у сродству са архонтом Србије. Брак који је склопљен између Властимирове кћерке и Крајине, ово јасно намеће као закључак. Додатна потврда може се наћи у краткој вести о пореклу архонта Захумља, Михаила Вишевића у поглављу у којем Константин Порфирогенит излаже своја сазнања о овој кнежевини, одакле проистиче да нема блиских

године; супротно, Максимовић, *О времену похода*, 69 – 75, који предлаже време око 880. године или чак нешто касније. Видети и, Живковић, *Јужни Словени*, 388, нап. 1319.

³⁷ *DAI I*, 32.35 – 38; *ВИНЈ II*, 50.

³⁸ *DAI I*, 32.146 – 148; *ВИНЈ II*, 58.

³⁹ *DAI I*, 32.7 – 10; *ВИНЈ II*, 62.

⁴⁰ *DAI I*, 34.11 – 12; *ВИНЈ II*, 62.

сродничких веза између архонта Србије и архонта Захумља.⁴¹ Нема никакве сметње да се исти образац примени и на остале познате кнежевине: Паганију и Дукљу.

Речи Константина Порфирогенита да су архонти Травуније одувек били под врховном влашћу архонта Србије требало би тумачити у склопу политичких прилика из средине X века када је византијски цар писао своје дело. Србија је у то време играла важну улогу према Угрима, штитећи од угарских похода и саму Византију, па је врло извесно да је тадашњи јаки српски архонт заиста надзирао и архонта Травуније.⁴² Такође, требало би стално држати на уму да је и царев информатор у вези Срба и српског племена највероватније потицао из Србије, па је цару заправо преносио сопствено уверење о српској прошлости. У сваком случају средином X века Травунија је била потчињена Србији, али столеће раније у време Властимира, очигледно су ствари стајале другачије. Намера Властимира да се ороди са владарском кућом Травуније показује, по свој прилици, да је његов углед међу околним српским архонтима и жупанима био у успону, а самим тим вероватно одговарајући политички значај и војна надмоћ Србије.

Владарски бракови су у средњем веку чинили моћно дипломатско оруђе и историја средњовековне Европе обилује оваквим примерима. У језгровитој Порфирогенитовој вести о браку Властимирове кћери са сином жупана Травуније требало би препознати траг политичког деловања српског архонта. Овакво тумачење несумњиво је и на основу оног додатног податка да је Властимир свога зета уздигао у ранг архонта. Питање је колико је он заиста имао такав утицај, а колико је на тај корак био присиљен јачањем свога суседа у Травунији. Наиме, Константин Порфирогенит додаје да је област Конавла (Канала) под Травунијом.⁴³ На основу једног другог дела насталог такође под надзором Константина Порфирогенита, *О церемонијама*, познато је да је међу примаоцима царских наређења међу јужнословенским владарима био и архонт Конавла.⁴⁴ Отуда се поуздано зна да је Конавље пре времена

⁴¹ DAI I, 33.16 – 19; ВИНЈ II, 60.

⁴² О улози Србије према Угрима средином X века, видети, Живковић, *Лужни Словени*, 421 – 422.

⁴³ DAI I, 34.15 – 16; ВИНЈ II, 62.

⁴⁴ *Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae byzantine libri duo*, ed. I. Reiske, Bonn 1829, 691.8 – 11 (= *De cerim.*).

Константина Порфирогенита било независно. С друге стране, у 29. поглављу *DAI* изричито се каже да су у помоћ византијској војсци у Италији, ради опсаде арабљанског Барија, били упућени и Конављани.⁴⁵ Током владавине византијског цара Михаила Аморијца (820 – 829) Конављани су такође поменути као једно од племена које је одбацило власт Царства, а то је управо време пре почетка Властимирове владавине у Србији.⁴⁶ Исти податак садржан је и у 29. поглављу *DAI*.⁴⁷

Изгледа да је Конавље имало статус архонтије пре времена Константина Порфирогенита и да потчињавање Травунији пада у време после 868. године, па би из тог разлога у време Властимира Травунија још увек била у свом првобитном опсегу без Конавља. Стога, потреба за политичким браком са владаром Травуније није била узрокована ширењем утицаја жупана Травуније на околне области, најпре Конавле, већ последица неких других догађаја о којима извори ништа не говоре, а који су највероватније били последица јачања положаја српског архонта. Пораст Властимировог угледа можда је најпре уследио после његовог приближавања Византији средином четрдесетих година IX века. Отуда би брак Властимирове кћерке и Крајине требало датирати у последње године Властимирове владавине, тачније, око 847/848. године.

Константин Порфирогенит се потрудио да царева који су претходили његовом деди Василију I, представи као неспособне и кривце за пропаст власти Ромеја у Далмацији. Стварајући идеалан портрет свога деде, Порфирогенит је и сасвим безначајне догађаје могао да ослика најтамнијим тоновима и представи их као трагичне. Порфирогенит се посебно обрачунава са царем Михаилом II Аморијцем (820 – 829) говорећи да су управо у његово време Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани и Неретљани (Пагани) отпали од Византије.⁴⁸ Међутим, између владавине Михаила II и Василија I, Константин Порфирогенит не налази са сходно да каже шта се догађало у Далмацији. Он ћутке прелази преко свих догађаја настављајући излагање о овим племенима тек од оног

⁴⁵ *DAI* I, 29.108 – 110; *ВИНЈ* II, 18.

⁴⁶ *Theophanes Continuatus*, ed. I. Bekker, Bonn 1838, 288.20 – 23.

⁴⁷ *DAI* I, 29.60 – 65; *ВИНЈ* II, 14.

⁴⁸ *DAI* I, 29.60 – 61; *ВИНЈ* II, 14.

тренутка када су они упутили посланике Василију I који их је вратио под византијску власт.⁴⁹

Тачност Порфирогенитовог исказа на известан начин поткрепљује сукоб византијског стратега Далмације са хрватским кнезом Трпимиром из око 846/848. године, када су Византинци били потучени.⁵⁰ Истовремено, овај податак указује на то да је Византија водила веома активну политику према далматинском залеђу. Уосталом, Хрвати су тада били вазали франачког цара, па је и однос према њима могао да буде битно другачији него према јужним српским кнежевинама у Далмацији и њеном залеђу.

Напред изложени догађаји унеколико заокружују политичке прилике у Далмацији у време Властимирове владавине у Србији. Травунија, као једна од архонтија у далматинском залеђу, била је у тесним везама са Србијом пре Властимирове владавине, када је њоме управљао жупан из рода који није био повезан за српском владарском кућом. Изгледа да је жупан Травуније тежио да се ослободи утицаја Србије, па је решење Властимир пронашао у склапању политичког брака између његове кћери и сина жупана Травуније. Практична самосталност Травуније потврђена је и проглашавањем њеног владара за архонта. Идеолошки оквир у којем се ово уздизање одиграло изузетно је важан јер представља изузетно јак сигнал да је српски архонт био хришћански владар који је веома добро разумео владарску идеологију која је у раном средњем веку доживела свој пуни развој. Преко овог обрасца функционисао је читав систем вазалних држава у Европи тога времена, а његово исходиште налазило се у развијеној владарској идеологији.

Могућност да српски владар додељује звање владару суседне кнежевине несумњиво је потврда да је у Србији Властимировог времена хришћанство било већ утемељено. Такође, могло би се закључити да је до склапања овог политичког брака дошло пре него што је Властимир ступио у трогодишњи рат са Бугарима. На исти начин, може се закључити да је пре самог рата он имао прилично

⁴⁹ DAI I, 29.70 – 79; ВИИЈ II, 16.

⁵⁰ L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira* (poseban otisak Bihaća hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti) Zagreb 1932, 10. Ферлуга, *Управа*, 67, сматра да је у питању стратег неке друге византијске теме, вероватно Кефалоније или Драча, што усваја и V. Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925 – 928*, *Historiski zbornik* 33 – 34 (1981) 306 – 307.

развијене односе са Византинцима, будући да је образац владарске идеологије који је примењивао он могао да прими само из Византије.

Тако је Властимир најкасније средином четрдесетих година IX века већ имао политичке односе са Византијом и вероватно у Цариграду важио као византијски савезник. Властимирово укључивање у византијско-бугарске односе требало би тражити већ у то време, а кулминација је настала када је избио рат са Бугарима. Трогодишњи рат са Бугарима који је Порфирогенит описао као последицу бугарске жеље за потчињавањем Србије, требало би разумети као бугарски одговор на јачање политичког положаја српског архонта који је почео да шири свој утицај стекавши право, уз помоћ Византије, да потврђује владаре суседних српских кнежевина. Иако је ова потврда била више него начелно прихватње стварних политичких односа, јер је већ владајућем жупану Властимир само доделио нову, вишу титулу, она ипак показује да је он имао право да то чини, што га несумњиво ставља на чело свих српских архоната, односно водећег владара међу српским кнежевинама.

Будући да је Бугарска држава почетком IX века израсла у прворазредну европску силу, занимљиво би било протумачити и пораз који је Пресијам доживео током трогодишњег ратовања против Срба. Противник на кога су се Бугари намерили није било неорганизовано племе, већ државна творевина способна да веома успешно одбрани своје границе. Овако успешан отпор подразумева веома високу војну и управну организацију кадру да изнесе такав један војни напор. Ваљало би се запитати да ли је већ у Србији Властимировог времена постојао систем утврђења и војне структуре развијеног типа са јасно одређеним војним улогама жупана.

Заиста, већ 822. године франачки летописац Ајнхард помиње да се после пропасти устанка Људевит Посавски повукао пред Францима у Сисак, а одатле запутио код Срба, где је уточиште нашао код једног од српских војвода (жупана).⁵¹ Овај усамљени податак није довољан за извођење ширих закључака, у смислу да је сваки жупан располагао и утврђеним местом, које је служило као војно или управно средиште једне области, али указује на то да је постојала по свој прилици веома добро устаљена и разрађена управна структура у

⁵¹ *Einhardi Annales*, MGH SS I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 209.16 – 17 (= *Einh.*), “...et uno ex ducibus eorum...”.

областима у којима су Срби живели. У Србији Властимировог времена уочава се постојање жупана управо на овом податку из Ајнхардових Анала, јер он каже да се Људевит склонио код једног од “њихових” жупана, као и у Порфирогенитовом податку о жупану Травуније, кога је Властимир, женидбеним везама, уздигао у ранг архонта. На основу ових вести могло би се наслутити да је архонт Србије надзирао западне области своје државе преко намесника, жупана, који су имали потпуну власт на том подручју, али је њихова земља чинила саставни део Србије. Отуда и Босна у то време представља само једну област у склопу Србије, где је управљао жупан са вероватно нешто мањом самосталношћу од онога у Травунији.⁵²

Оскудни подаци о Властимировој владавини довољни су тек за извођење хипотеза, које могу бити веома привлачне и убедљиве, а које највероватније никада неће моћи да буду у потпуности доказане. Једна од тих хипотеза тицала би се и самог устројства српског племена које је по насељавању затекло неколико етничких група на простору данашње Босне и Херцеговине, Црне Горе и Србије. Уколико су Срби били добро организовано војничко племе, што би требало да буде тачно будући да су савладали Аваре и спречили њихове даље упаде јужно од Саве и Дунава, онда је врло извесно да су и над простором који су настанили, могли да господаре на онај начин на који су и други народи током сеобе народа остварили своју превласт на новоосвојеним земљама. То је могло да се постигне успостављањем гарнизона на челу са војним заповедницима, жупанима, који су вршили војну и управну власт у име врховног господара. Временом су ови жупани постали наследни и утврдили своја права на повереној им земљи. На тај начин могла би да буде објашњења веома рана појава српских кнежевина које су у другој половини IX века већ посматране као засебне државице – Травуније, Захумља, Дукље и Паганије. Последња област која ће се издвојити из првобитне Србије, била је Босна крајем X века. Ипак ова хипотеза тек треба да буде доказана и овде изложена реконструкција може да буде само веома извесна могућност.

Са далеко већом извесношћу може да се закључи да је Властимир био хришћански владар и да је ослонац тражио у Византији. На пољу политичког деловања међу српским кнежевима

⁵² *DAI* I, 32.151; *ВИНЈ* II, 58.

тежио је политичкој превласти што се јасно види на основу положаја Травуније. У спољној политици византијску подршку коју је несумњиво имао према српским кнежевинама морао је да обезбеђује ратном улогом у византијско-бугарском рату. Може се закључити да од Властимировог времена Србија почиње да игра улогу веома важног византијског савезника у средишту Балканског полуострва против Бугара. Тако је у време Властимирове владавине утемељена она спољна политика која ће Србију током наредног столећа довести до све обимнијег војног учешћа у византијско-бугарским ратовима, као и све снажнијег везивања за Византију.

МУТИМИР

Архонт Властимир, отац Мутимира, Стројимира и Гојника, окончао је своју владавину док је Бугарском још увек владао хан Пресијам (836 – 852). Највероватније је умро годину дана пре бугарског хана са којим, по свој прилици, није стигао да склопи мир. Константин Порфирогенит наводи да су власт у Србији наследила његова три сина: Мутимир, Стројимир и Гојник.⁵³

Током њихове владавине, како бележи Константин Порфирогенит, “појави се архонт Бугара Михаило Борис, желећи да освети пораз свога оца Пресијама и отпочне рат.”⁵⁴ Изгледа да је сукоб трајао кратко и да је окончан после једног већег сукоба. Наиме, Срби су поразили Бугаре, заробили 12 великих бољара и најстаријег сина хана Бориса, Владимира. Због синовљевих мука, како каже Константин Порфирогенит, Борис Михаило је био приморан да, иако преко воље, склопи мир са Србима. Међутим, Владимир се плашио да га Срби на путу не нападну из заседе па је за своје обезбеђење затражио децу архонта Мутимира – Брана и Стефана, који су угледне бугарске заробљенике спровели до границе, до Расе.⁵⁵

⁵³ DAI I, 32.42 – 45; *ВИНЈ II*, 51.

⁵⁴ DAI I, 32.44 – 47; *ВИНЈ II*, 51.

⁵⁵ DAI I, 32.50 – 53; *ВИНЈ II*, 52. У домаћој историографији схваћено је да се Борис Михаило плашио за своју безбедност и да је он затражио пратњу Мутимирове деце за себе; упор. М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 50 (= Благојевић, *Кнежевине*). Разлог за овакво тумачење даје сам Константин Порфирогенит који не каже јасно ко се плашио за своју безбедност – Борис или Владимир. Редоселд описаних догађаја ипак је прилично јасан; на вест о поразу и заробљавању свога сина Владимира, Борис је ступио у преговоре са Србима, а када је мир договорен Владимира су, на његов или на захтев његовог оца, до границе испратила деца архонта Мутимира.

Датирање другог бугарско-српског рата представља у историографији још увек отворено питање. У суштини постоје два основна решења, прве године и последње године Борисове владавине, односно 854 – 864. или после 880. године. Будући да од питања хронологије овог рата, зависи мноштво других закључака о најранијој српској историји, хронологији и владарима, неопходно је ово питање довести до краја и коначно га решити.⁵⁶

Сам Константин Порфирогенит напомиње како је Борис Михаило повео рат како би осветио пораз свога оца Пресијама.⁵⁷ Уколико се овај исказ тумачи дословно, онда би рат требало датирати 853/854. годином, непосредно по Борисовом доласку на власт. У противном, тешко би било разумети Борисову жељу за осветом очевог пораза која је наступила три деценије касније – око 880. године или чак касније. У прилог оваквом тумачењу иде и даље излагање цара-писца, који каже да су се браћа “мало касније” посвађала и да је Мутимир, после сукоба, протерао браћу у Бугарску и почео да влада сам.⁵⁸

Уколико прихватимо као веома извесно да је Србија Властимировог времена била политички повезана са Византијом, а после рата са Борисом Михаилом и склапања мира са Бугарима, са Бугарском, не постоји препрека да се закључи како је рат вођен пре него што су се браћа посвађала. Само под таквим условима могао је Мутимир браћу да пошаље у Бугарску. Тако нелогичност у Порфирогеновом тексту, који нешто доцније бележи да је Мутимир добио синове тек пошто је завладао сам, може да буде објашњена. Наиме, у првом делу излагања, које тече хронолошки повезано, Порфирогенит даје добре податке, док у оном другом делу, где је правио увод око смутних времена после Мутимирове смрти, он сажима претходни текст не водећи рачуна о редоследу догађаја. Управо овај недоследни приказ догађаја дао је простора историчарима да поверују како се други бугарско-српски рат водио после 880. године.

⁵⁶ ВИН II, 52, нап. 163, узима да је до рата дошло између 852. и 867. године; видети преглед старијих мишљења, Максимовић, *О времену похода*, 69 – 76, уз закључак да је до рата дошло после 880. године. На 887. годину помишљао је још и А. Rambaud, *L'empire Grec aux dixième siècle. Constantin Porphyrogénète*, Paris 1870, 46.

⁵⁷ DAI I, 32.45 – 46, “θέλων διεκδικῆσαι τὴν ἡττάν Пресиάμ”.

⁵⁸ DAI I, 32.57 – 60, “μετὰ μικρόν”.

Необично је важно протумачити и сам крај рата са Бугарима јер је Порфирогенитов опис схватан у домаћој историографији на парафразирању исказа, а не на дословном значењу употребљених речи. Према општем мишљењу Срби и Бугари су код Расе разменили поклоне.⁵⁹ Борис Михаило је Србима дао “велике дарове” (δωρεὰς μεγάλας), а Срби су узвратили у уздарје (ἀντέδωκαν) као знак пријатељства, два роба, два сокола, два пса и осамдесет крзнених хаљетака, “што Бугари сматрају за данак” (πάκτον).

Поклони које су Срби предали бугарском хану Борису не би се могли назвати “великим даровима” какве су, изгледа, они сами добили, јер су они више него скромни – два роба, два сокола, два пса и 80 крзнених хаљетака. Вредност ових поклона није била у њиховој цени, већ у њиховом симболичном значењу. Требало би се подсетити да је у време Константина IV (641 – 668) арабљански калиф Муавија 678. године, склопивши мир на тридесет година прихватио обавезу годишњег давања 3 000 златника, 800 заробљеника (робова) и 50 коња.⁶⁰ У основи овако низак данак сигурно није био оптерећење за благајну калифа, али је имао довољно симболично значење да покаже који је од ова два владара први, а ко је у том односу подређен. Сам термин πάκτον Константин Порфирогенит користи у *DAI* на више места и сваки пут има значење данка.⁶¹ Доследност значења употребљеног израза не отвара могућност да се у случају Срба и Бугара он тумачи на неки други начин осим у значењу данка.

Поставља се питање шта су представљали ови поклони у свом симболичном значењу. Добри ловачки пси и утренирани соколови за лов представљали су сигурно у средњем веку веома цењен поклон. Са изузетком два роба, све остало што је сачињавало данак односи се на лов, па би се могло рећи да је у српском друштву раног средњег века лов представљао вештину коју је као забаву упражњавао владарски слој код Срба.⁶² Овде није реч о привредној грани као таквој, јер за њу

⁵⁹ *ISCH I*, 148, сматра да су ове поклоне Бугари “касније тумачили као српски данак”.

⁶⁰ *Theophanis Chronographia I – II*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883, I, 355.23 – 25 (= *Theoph.*).

⁶¹ Млечани се обавезују на плаћање данка краљу Пипину; *DAI I*, 28.39 – 40. Далматински градови плаћају Словенима у залеђу годишњи данак у време Василија I; *DAI I*, 30.132 – 133. Хрвати никада нису плаћали данак Бугарима већ су само размењивали поклоне у знак пријатељства (φιλοφρονήσεως); *DAI I*, 31.65 – 66. Милинзи и Језерити плаћали су Византији данак; *DAI I*, 50. 48, итд.

⁶² Скренуо бих пажњу на податке о соколовима и ловачким псима у Салијском закону, за чију крађу или убиство је запређена казна од 15 солида; упор. *Салиски закон*, прев. И. Пухан – Н. Микуландра, Београд 1951, 12.

нема потребе тренирати соколове и псе, већ о добро развијеној забави племства – жупана. Какво год имали значење ови поклони, они су за Бугаре били сматрани као данак и означавали су однос између бугарској и српског владара. Према томе, Мутимир је, готово на самом почетку своје владавине признао бугарског владара као свога сизерена.

После склапања мира са Бугарима у Србији је извесно време завладао мир. Међутим, после кратког времена три брата су се посвађала и Мутимир, “желећи да влада сам, победивши браћу, посла их у Бугарску, задржавши уз себе само дете свога брата Гојника, именом Петра.”⁶³

Догађаји који су потресали српску владарску кућу средином IX века говоре понешто и о начину владања, правилу наслеђивања престола и унутрашњим приликама у земљи. Иако би се у први мах могло помислити да су Мутимир, Стројимир и Гојник били равноправни савладари, тај привид нестаје када се осмотре речи Константина Порфирогенита којим он описује почетак владавине Мутимирових синова и наследника. Он изричито каже да је Мутимира наследио Првослав, најстарији син (πρῶτος υἱός).⁶⁴ Међутим, када говори о претходној генерацији, о Властимировим наследницима, он опет каже да су земљу наследила тројица синова и поделила земљу (μερίσμενοι τὴν χώραν).⁶⁵

Константин Порфирогенит није имао намеру да пише о унутрашњем уређењу код Срба и правилима која су важила у случају наслеђивања престола. Његов задатак је био да покаже како су Срби одувек били потчињени цару Ромеја и у оквиру такве концепције излагања он делимично даје назнаке да је располагао и подацима који се тичу унутрашњих прилика, али се на њих у разради није обазирао. Стога су његове речи које се тичу наслеђивања престола у Србији вероватно недовољно доследне. Као што је у случају Властимирових наследника био опширнији, наводећи изричито да су наследници поделили земљу, тако је у случају Мутимирових наследника могао да сажме излагање. Али у оба случаја избија на површину правило да престо припада најстаријем сину који влада заједно са браћом, али је он у односу према спољним политичким догађајима носилац власти.

⁶³ DAI I, 32.57 – 61; ВИНЈ II, 52.

⁶⁴ DAI I, 32.67 – 68.

⁶⁵ DAI I, 32.44.

Није случајно што су приликом предаје Борисовог сина Владимира код Расе, као обезбеђење Бугари тражили децу архонта Мутимира. Наиме, Бугарима је било потпуно јасно да је Мутимир главни владар у Србији, а да су његова браћа тек учесници у власти, најпре на плану унутрашње политике земље.⁶⁶

Мутимир и браћа су земљу “разделила”, како то дословце каже Константин Порфирогенит, и није немогуће да је овај обичај тада први пут уведен у Србији, иако је далеко извесније да су они само поступали према раније постојећем правилу. Свако од браће добио је одређену земљу на управу, а Мутимир је сматран као врховни господар. Ако је ова претпоставка тачна, онда је овакав обичај код Срба постојао далеко пре XII века, када га затичемо као уобичајени начин поделе власти у Србији. У мирним временима он је свакако био одржив и није представљао сметњу у државном животу, али у доба када су околне земље водиле борбу за премоћ и утицај, оваква подела власти отвараола је могућност поделе у самој земљи и поговарала порасту тежњи за моћи савладара који су могли, тражећи ослонац у некој од суседних земаља, да истакну своје право на врховну власт.

Имајући у виду напред изнете закључке, требало би потражити и одговор на питање шта је довело до сукоба са браћом. То је свакако могла бити Мутимирова тежња да влада сам, како то жели да појасни Константин Порфирогенит. Али, такав поступак није јасан уколико је он већ био врховни господар у земљи. Три столећа касније када је Стефан Немања преузео великожупански престо, он је то учинио као један од савладара. Истоветан је случај са Десом, најмлађим сином великог жупана Уроша Примислава, који се привремено са нижег положаја савладара, успео до положаја великог жупана. У српској историји није забележено да је врховни владар, коју год титулу да је носио (велики жупан, кнез) нарушио систем савладарства лишивши своју браћу учешћа у власти.

Природно је да Константин Порфирогенит не пружа обавештења о правим разлозима унутрашњих сукоба у Србији између Мутимира и његове браће. Кроз читаво излагање о српској историји он избегава да објасни српско-бугарско-византијске односе изван оних оквира које је зацртао на почетку свог излагања – да су Срби и Бугари одувек били потчињени цару Ромеја. Што се тиче Бугара,

⁶⁶ Слично, Радојковић, *Разматрања*, 17.

Порфирогенит није био у праву и то му је било познато будући да се служио Теофановом Хроником у којој је могао да нађе места у којима се говори потпуно супротно – о плаћању данка царства Ромеја Бугарима.⁶⁷ Мислим да из тог разлога и у случају Мутимира и његове браће Порфирогенит није имао жељу да објашњава њихов сукоб јер би онда био принуђен да открије како су Мутимирова браћа имала подршку Византије.⁶⁸

Говорећи и завршетку сукоба у Србији, Константин Порфирогенит каже како је Мутимир протерао Стројимира и Гојника у Бугарску, а код себе задржао само дете брата Гојника, Петра. У овом кратком закључку о исходу унутрашњег сукоба у Србији, садржано је сасвим довољно елемената који указују на то да су обе суседне силе – Бугарска и Византија – у њега биле умешане.

Место прогонства своје браће Мутимир није изабрао насумично. Он је био тај који је претходно уговорио мир са Борисом и претпоставио њега византијском цару. Србија је у том тренутку иступила са свог раније утврђеног места византијског савезника и вазала. Византинци су, свакако, покушали ову ситуацију да преокрену у своју корист, а то су најпре могли да постигну помажући Мутимирову браћу – Стројимира и Гојника. Наредних година, 854/856., Византија је покушавала да преко Мутимирове браће поврати свој утицај у Србији. Исход је био по Византију неповољан. Мутимир је поразио браћу и послао их у Бугарску, код свог сизерена на чување. Истовремено, да би се обезбедио од могуће претње да његова браћа покушају да му преотму престо, задржао је као таоца Петра, Гојниковог сина. Да је Петар био задржан мимо своје воље сведоче речи Константина Порфирогенита да је Петар доцније, када је одрастао, “побегао у Хрватску”.⁶⁹ Али то се десило када су се политичке прилике промениле и када Мутимиру од Бугарске више никаква опасност није долазила и када се он сам, по свој прилици, вратио провизантијској политици. Узрок овој промени Мутимирвоог држања према Византији било је неутралисање Бугарске као војног и политичког чиниоца крајем владавине цара Михаила III 864. године, када је уз помоћ византијског оружја Борис-Михаило подлегао

⁶⁷ *Theoph. I*, 359.16, да се Константин IV обавезао “на срамоту Ромеја” на плаћање данка Бугарима.

⁶⁸ Слично, Благојевић, *Кнежевине*, 51.

⁶⁹ *DAI I*, 32.60 – 62; *ВИНЈII*, 52.

притисцима и бугарску цркву подредио цариградској патријаршији.⁷⁰ После 866. године, када је Византија сасвим утицала на унутрашње прилике у Бугарској, Борис-Михаило све до краја своје владавине 889. године, неће представљати никакву опасност било по Византију или Србију.

Сви поменути догађаји од Властимирове смрти до 864. године указују на то да је до Другог бугарско-српског рата и изгона Мутимирове браће у Бугарску, морало да дође пре ове године. Редослед излагања Конастантина Порфирогенита и начин на који је представио повод за рат бугарског хана Бориса на Мутимира и његову браћу, указивали би на то да је овај рат био на самом почетку Борисове владавине, а изгон браће годину или две касније. Стога, најпре би ова збивања требало датирати у време 853 – 856. године.

Доласком на цариградски престо цара Василија I и појачаног војног присуства Византије у Далмацији, дошло је до преокрета у држању јужнословенских кнежевина. Тада је и Мутимир, најкасније, прихватио врховну власт Византије. Један усамљен податак из око 870. године сачуван у Житију св. Германа, сведочи о везама цариградског двора са Мутимиром. Наиме, како је Герман довршавао градњу манастира посвећеног Богородици (манастир Кушница у источној Македонији), десило му се да није имао довољно новца да исплати раднике, и из невоље су га избавили “Неофит и Никола, цареви људи који су се враћали из посланства Србима.”⁷¹

Није познато којим поводом су Неофит и Никола боравили код Срба. Податак да их Житије помиње на њиховом путу кроз источну Македонију и Тракију, несумњиво потврђује да су боравили у континенталној Србији, а не у некој од српских приморских кнежевина – Травунији, Захумљу или Дукљи. Истовремено се ствара слика о несметаној комуникацији копненим путем од Цариграда према Србији који је делом пролазио и преко Бугарске. Византијски извори који говоре о IX веку припадају углавном скупини такозваних царских хроника у којима су изложени портрети царева и означени најбитнији политички догађаји у којима су цареви, пре свега, играли средишњу улогу. Подаци о посланствима у овим хроникама се ретко

⁷⁰ Видети, уштено, Острогорски, *Историја*, 227 – 228.

⁷¹ *Theophylacti Bulgarie archiepiscopo Historia martyrii*, ed. Migne, PG 126 (1864) col. 201; I. Dujčev, *Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle*, ZRVI 7 (1961) 59.

могу наћи, па тако ћутање ове врсте извора о измени посланстава са народима који су живели на границама Царства јесте сасвим очекивано.

Константин Порфирогенит бележи да је Василије I непосредно по ступању на власт, односно после интервенције византијске флоте под Дубровником и сузбијања Арабљана 867/868. године у Јадрану, уредио прилике међу словенским племенима далматинског залеђа. Наводно им је цар поставио за владаре архонте који они сами изаберу и на неки свој начин рукоположе.⁷² Жеља Константина Порфирогенита да дела свога деде прикаже у што лепшем светлу, вероватно је пресудно утицала на сажимање овог податка о постављању архоната Словенима далматинског залеђа, па је суштина догађаја помало замагљена. На основу других података, које такође пружа Константин Порфирогенит, пре свега о плаћању данка далматинских градова Србима и Хрватима,⁷³ јасно је да је Василије I могао само да озваничи и прихвати затечено стање – тачније да потврди на власти оне архонте које је затекао. Отуда би се могло рећи да је Мутимир најкасније 870. године био потврђен од стране византијског василевса као легитимни владар Србије. Можда су Неофит и Никола из тог разлога и боравили у Србији.

Изгледа да се податак о посланству Неофита и Николе може довести у везу и са неким другим дешавањима у Србији Мутимировог времена, јер неколико година касније папа Јован VIII (872 – 882) упутиће једно писмо “*Montemero duci Sclauinicae*”, позивајући га да се врати под панонску дијецезу као што су то били и преци његови (*Admonemus te, ut progenitorum tuorum secutus morem, quantum potes, ad panoniensium reuerti studeas dioecesim*), јер је тамо посвећен епископ.⁷⁴

У историографији је постојала сумња да се папа није обраћао српском кнезу Мутимиру већ неком другом кнезу Паноније истога имена.⁷⁵ Оваква теза лишена је сваког темеља када се има у виду да се папа могао овако обратити самосталном владару, а не господару неке покрајине у оквиру Франачке или Хрватске. С друге стране сва важнија црквена седишта у Мутимировом окружењу – Котор,

⁷² DAI I, 29.76 – 78; ВИНЈII, 16.

⁷³ DAI I, 30.132 – 142; ВИНЈII, 36.

⁷⁴ *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1877. N° 183.

⁷⁵ Подробније о овим мишљењима, са старијом литературом, видети, Живковић, *Јужни Словени*, 313, нап. 1005.

Дубровник, Сплит и Задар – били су 873. године под Цариградском патријаршијом и изван црквене власти Рима. Црквено седиште најближе српским границама Мутимировог времена, а под надзором римског папе, било је управо у панонској дијецези у Сирмијуму, *vñ Panonii na stolß svótago Andronika*.⁷⁶ Управо у то време епископ у Сирмијуму био је Методије, како је записано у његовом Житију.⁷⁷

Сукоб Рима и Цариграда око црквене надлежности у некадашњем Илирику изгледа да није мимоишао ни Србију. Иако је писмо папе Јована VIII Мутимиру једино сведочанство да се око Србије такође водио црквени спор, постоје показатељи и код самог Константина Порфирогенита да је до тога заиста могло да дође. Наиме, сам Константин Порфирогенит помиње да су Срби примили крштење још у време цара Ираклија од свештеника који су били послати из Рима,⁷⁸ па тако папино позивање на црквено опредељење Мутимирових предака има смисла. Потреба папе Јована VIII да се обрати Мутимиру упутством како да се понаша у црквеним стварима указује на то да је српски владар већ 873. године у потпуности или делимично потпао под византијски утицај и да је византијску политику следио и у црквеним питањима. Отуда се може закључити да је Мутимир најкасније 870. године прихватио византијског василевса и да је његова потчињеност бугарском хану трајала само током првог дела његове владавине (854 – 864).

Управо од Мутимировог времена, који је после дужег времена био први српски владар који је потврђен од византијског цара, почиње у Србији чвршће да се обликује права средњовековна идеја о происхођењу владарског права на основу хришћанске идеологије конципиране у Византији столећима раније. Врло је извесно да је пре Мутимировог времена наслеђивање престола у Србији још увек било подложно смењивању начела примогенитуре и секундогенитуре, а да од његовог времена почиње да се устаљује примогенитура. Тако је свакако било половином X века како је Порфирогенитов информатор пренео цару на основу савремених догађања. Политичка дешавања која ће уследити после Мутимирове смрти само су додатно ојачале хришћанску владарску идеологију када ће током узастопних

⁷⁶ *Vita s. Methodii*, ed. Šafařík, Prague 1851, c. 8, 6.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *DAI I*, 32.26 – 29; *ВИНЈ II*, 49.

узурпација српског престола она играти пресудну улогу у политичком деловању српских архоната. Овај процес није усамљен, он траје истовремено у Бугарској Симеоновог времена.

ПЕТАР ГОЈНИКОВИЋ

Петар син Гојников, вероватно најмлађег Мутимировог брата, први пут се у историјским изворима јавља у време унутрашњих сукоба у Србији 855/856. године, када је Мутимир прогнао своју браћу Стројимира и Гојника у Бугарску, а код себе задржао Петра, Гојниковог сина. Доцније је, када је одрастао, Петар је побегао у Хрватску, одакле се вратио 892. године и збацивши Мутимирове синове и наследнике – Првослава, Брана и Стефана – преузео власт у Србији.⁷⁹

Врло је извесно да је Мутимир задржао Петра у својој близини као таоца, јер је на тај начин заправо предупредио сваки покушај Петровог оца и стрица, да из Бугарске покушају да му преотму власт. Чињеница да Мутимир на двору није задржао сина свога брата Стројимира, Клонимира, наговештава могућност да Клонимир тада још увек није ни био рођен. У погледу одређивања Петровог узраста веома је важан податак Константина Порфирогенита који Петра у тренутку када је Мутимир протерао његовог оца и стрица у Бугарску, назива дететом (παῖδιον), а не сином брата Гојника. Веома прецизна терминологија коју византијски писац користи у случају Мутимирових синова Брана и Стефана када су као пратња Владимиру поменути на крају другог српско-бугарског рата, такође је упадљива – он обојицу назива децом Мутимировом (Μουτυμιρίου παῖδια).⁸⁰ Изгледа да Константин Порфирогенит није случајно Петра назвао дететом 854/855. године, о чему сведочи податак да је у време узурпације власти он код истог писца **син Гојников** (ὁ υἱός

⁷⁹ DAI I, 32.60 – 71; *ВИНЈ* II, 52 – 53.

⁸⁰ DAI I, 32.52.

τοῦ Γοϊνίκου).⁸¹ Стога, може се сигурно закључити да је Петар Гојниковић 855/856. године још увек био дете, вероватно млађи од своје браће од стрица, Првослава, Брана и Стефана, будући да је Гојник био најмлађи од тројице браће.⁸² Како су на завршетку другог српско-бугарског рата 853/854. године Бран и Стефан још увек били деца, вероватно не старија од 14 година, онда се може претпоставити да је Петар био неколико година млађи од њих и да је у то време имао, највише око 10 година. Тако би годину Петровог рођења требало тражити између 843. и 846. године, уз могућност да је рођен и неколико година касније, свакако не после 850. године.

После Мутимирове смрти 891. године, наследио га је најстарији син Првослав. Управо као у случају Властимировог наследника, Мутимира, тако и у случају Првослава, по други пут се јавља податак да је у Србији власт наслеђивао најстарији син. На основу овог податка већ се може са далеко већом сигурношћу рећи да је у Србији владао обичај или правило наслеђивања престола примогенитуром. Последице, ово значи да је постојала држава и одређене институције, јер је примогенитура у свим раносредњовековним државама настајала после сениората, односно раздобља који је обележио формирање државе, нпр. код Франака, Вандала, Визигота или Острогота. Подаци о сукобима са Бугарима, тада једном од најмоћније европске државе, и успешно опирање освајању, допуњује овај закључак, јер такав отпор није био могућ без добре војне организације, система утврђења и заповедне хијерархије. За све ове елементе неопходна је државна организација.

Архонт Петар је српски раносредњовековни владар о коме је остало највише података. Константин Порфирогенит помиње Петра чак и пре него што је постао владар Србије, напомињући да га је Мутимир, када је протерао Стројимира и Гојника у Бугарску, задржао “под својим старатељством”. Узгред, Порфирогенит напомиње да је

⁸¹ *DAI I*, 32.69 – 70.

⁸² Константин Порфирогенит браћу наводи по редоследу који је добио од информатора – Мутимир, Стројимир и Гојник. У случају Мутимирових наследника он опет њихова имена бележи по редоследу: Првослав, Бран, Стефан. За Првослава јасно каже да је најстарији син Мутимиров. Стога, може се рећи да редослед браће заправо показује да су наведени од старијег према најмлађем; упор. *DAI I*, 32.43 – 44; 32.66 – 67.

Петар доцније одбегао у Хрватску, “о чему ће доцније бити речи”.⁸³ Изгледа да је Мутимиров поступак према синовцу, управо као и начин на који је поступио са браћом, имао веома одређене политичке циљеве. Наиме, склапањем мира са бугарским ханом Борисом, Мутимир је променио спољнополитичко усмерење Србије. Стројимир и Гојник били су само таоци који су Бугарима били гарант да ће Мутимир сачувати нови политички правац према Бугарској. Истовремено, задржавањем синовца у Србији, Мутимир се обезбедио да његова браћа не покрену питање промене власти у Србији. Механизам талаца, тако раширен у раном средњем веку, очигледно је постојао и у оновременој Србији. Податак да је Петар касније побегао у Хрватску могао би да значи да је он био чуван у западним деловима Србије, довољно далеко од српско-бугарске границе. Најзад, оваква спољнополитичка ситуација могла је да буде одржива најкасније до истека 866. године и доласка Василија I на цариградски трон.

Првослављева браћа, Бран и Стефан, учествовала су у власти вероватно на исти начин на који су то чинила и Мутимирова браћа – Стројимир и Гојник. У спољнополитичком деловању Првослав је био носилац државних послова, док су браћа могла да имају одређену улогу у унутрашњој управи Србије. Првослав је у спољној политици по свој прилици следио свога оца чувајући мир са обе велике силе суседа Србије – Бугарском и Византијом. Распоред снага и односи успостављени за време Василија I још увек су 891/892. године били поштовани на Балканском полуострву.

Петар је 892. године, дошавши из Хрватске, протерао Првослава, Брана и Стефана и преузео власт у Србији. Према Константину Порфирогениту, протерани чланови владарске породице склонили су се у Хрватску. У историографији је ово место у тексту *DAI* запажено као нелогично, јер је несхватљиво зашто би свргнути владар и његова браћа уточиште потражили у истој земљи из које је приспео узурпатор.⁸⁴

У опису догађаја другог српско-бугарског рата Порфирогенит је, говорећи о заробљеном сину бугарског владара, погрешно записао његово име и уместо Владимира написао Властимир.⁸⁵ Можда је

⁸³ *DAI* I, 32.62; *ВИНЈII*, 52.

⁸⁴ *ВИНЈII*, 53, нап. 172.

⁸⁵ Најстарији рукописи *DAI*, cod. Vaticanus-Palatinus gr. и cod. Parisinus gr. 2009, имају уместо Владимир – Властимир (Βλαστίμρων, Βλαστίμρων).

слична грешка направљена и у погледу земље у коју су се склонили Мутимирови синови, па би требало овај део текста читати као да су се Првослав и браћа склонили у Бугарку. Нешто више од две деценије касније, тачније у јесен 917. године, власт у Србији преузеће уз помоћ Бугара, Павле, Бранов син, што би био додатни подстицај расуђивању да је и његов отац уточиште потражио у Бугарској и што би ишло у прилог тези да Порфирогенитов текст у оном делу где говори о земљи у коју су се склонили Првослав, Бран и Стефан, треба исправити и уместо Хрватска ставити Бугарска.⁸⁶

Свакако, остаје могућност да су Првослав и браћа били привремено склоњени у Хрватску управо од стране Петра, што је опет у супротности са Порфирогенитовом тврдњом да су они сами побегли у Хрватску. Али, онда се поставља веома тешко питање: како се више од две деценије касније Павле Брановић обрео у Бугарској. Уосталом, када Константин Порфирогенит говори о Брановом покушају да се врати на власт у Србију он не наводи изричито да је он дошао баш из Хрватске, већ само каже да је Бран после три године “дошао” да се бори против Петра и био поражен. Пораженог претендента Петар је ослепео.⁸⁷

Поставља се питање да ли је иза Петрове акције стајала одређена политика или је то само била освета синовца и задовољење његове правде? Још теже је пронаћи одговор на питање са којом војском, односно уз чију помоћ је Петар протерао законитог владара Србије. Да ли је он можда имао подршку хрватског владара? У то време је у Хрватској био на власти Бранимир, чија се владавина управо тада, око 892. године, завршава.⁸⁸ Да ли се сме помишљати на то да је Петар на неки начин, најпре женидбом, досегао извесну политичку моћ на двору хрватског владара? Анализа догађаја који су уследили може само делимично да понуди одговоре на овде постављена питања.

Ипак, постоји једна битна разлика – у време када је Петар преузео власт у Србији на хрватском престолу седео је Бранимир, а три године касније, када је Бран покушао да преузме власт у Србији,

⁸⁶ Нисам склон мењању садржаја извора приписујући их писарским или преписивачким грешкама, али сам дужан и да ову могућност поменем.

⁸⁷ *DAI I*, 32.72 – 74; *ВИНЈ II*, 53.

⁸⁸ Бранимир се у изворима последњи пут јавља 888. године, а његов наследник Мутимир први пут 892. године; упор. I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995, 269.

на престолу хрватских кнежева био је Мутимир. Бранимир је почетком 879. године збацио и погубио Здеслава, византијског штићеника који је само годину дана раније дошавши из Цариграда преузео власт у Хрватској, па на тај начин практично од себе начинио владара независног од Царства.⁸⁹ Нема разлога за сумњу да хрватски кнез Мутимир није наставио сличну спољнополитичку делатност. Тако се чини да је Петрова акција у Србији била његов лични чин без подршке неке од великих сила – Византије или Бугарске, а да је помоћ хрватског владара била последица његових политичких или породичних веза.

Ако се у виду има чињеница да је у време Петровог преузимања власти у Хрватској столовао Бранимир, а 895. године у време Брановог покушаја да се врати на власт, (хрватски кнез) Мутимир, онда се може доћи до коначног одговора да ли су заиста Првослав, Бран и Стефан уточиште пронашли у Хрватској или Бугарској. Може се претпоставити да они нису својеволјно отишли у Хрватску, већ да их је Петар послао у Хрватску на чување код свог савезника и можда сродника хрватског архонта Бранимира. Међутим, те исте године Бранимир је умро и власт је преузео Мутимир који је таоце могао да пусти и да се они већ пре 895. године нађу у Бугарској. Тако би се лако могла објаснити чињеница да се Павле, Бранов син, помиње доцније као претендент на српски престо као бугарски штићеник.

Бугарска и Византија су у време владавине Лава VI пролазиле постепено из фазе мира у стање латентног сукоба, које ће 894. године довести до двогодишњег рата. Власт у Бугарској преузео је 893. године Симеон, који ће тежити да сам постане цар Ромеја и који ће у другом делу своје владавине овом подухвату подредити читаву спољнополитичку делатност.⁹⁰ Несталне прилике у Србији само су одјек ових политичких превирања у окружењу.

Управо у јеку првог византијско-бугарског рата 894 – 896. године, пада и покушај Стројимировог сина, Клонимира, да преузме власт у Србији.⁹¹ Ова хронолошка подударност вероватно није случајна и наговештава могућност да је Петар тежио да потврду своје

⁸⁹ *Ioh. Diac.* 125.9 – 11.

⁹⁰ О Симеоновој политици и идеологији, видети, Острогорски, *Историја*, 248 – 249; 253 – 258.

⁹¹ *DAI I*, 32.74 – 77; *ВИНЈ II*, 53.

власти добије у Цариграду и тиме себе обезбеди као легитимног владара у Србији. Симеон, који је током војевања са Византијом усмерио своја освајања према југозападу, допревши све до испред Драча где је освојио више од 30 утврђења,⁹² вероватно је слањем Клонимира у Србију желео да се обезбеди од евентуалног Петровог уплитања у рат на страни Византије. Доцнији помен драчког стратега као преговарача са Петром, чији је састанак Порфирогенит погрешно датирао 917. годином,⁹³ усмерава управо ка овој претпоставци да је до Клонимиrove узурпације дошло да би се неутралисао Петар на правцу бугарског продора према Драчу.

Избор претендента такође није био случајан. Наиме, Порфирогенит бележи да је Мутимиров брат Стројимир имао сина Клонимира, коме је Борис за жену дао Бугарку.⁹⁴ Будући да је младожења био припадник владарске породице и невеста је морала да потиче из неке угледне бугарске породице. Са овом Бугарком Клонимир је добио сина Часлава, будућег српског архонта. Несумњиво је Клонимир у Бугарској уживао наклоност двора, а у време Симеона стекли су се услови да се његов дуги боравак у Бугарској претвори у политички добитак.

Клонимиров продор у Србију био је неочекиван и у почетку веома успешан. Наиме, Клонимир је одмах заузео Дестиник, “са циљем да преузме власт”.⁹⁵ Обично се сматрало да је реч о пограничном граду према Бугарској, па се у литератури и положај овог града тражио на источним међама Србије према Бугарској.⁹⁶ Међутим, Порфирогенитов исказ да је Клонимир заузео Дестиник “са циљем да преузме власт”, показује да није у питању било која утврда, већ она која је важила као престоно место оновремене Србије. На самом крају свога излагања о Србима, Порфирогенит пружа списак градова, као што то чини и у другим поглављима о Хрватима, Захумљанима, Травуњанима, Паганима и Дукљанима. Редослед

⁹² Податак о броју освојених утврђења познат је на основу једног писма тадашњег византијског дипломате Лава Хирсфакта; упор. G. Kolias, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice*, Athens 1939, N° 23, 113.8 – 10.

⁹³ *DAI I*, 32.81 – 86; *ВИНЈ II*, 53 – 54. Састанак Лава Рабдуха и Петра одиграо се у Паганији 895/896. године, а не 917. године како проистиче из Порфирогенитовог тумачења редоследа догађаја; упор. Живковић, *Јужни Словени*, 409 – 412.

⁹⁴ *DAI I*, 32.62 – 65; *ВИНЈ II*, 52 – 53.

⁹⁵ *DAI I*, 32.77; *ВИНЈ II*, 53.

⁹⁶ *ВИНЈ II*, 58, нап. 196.

градова постављен је тако да је на првом месту увек поменут главни град. Такав је случај са Хрватском – Нин, са Захумљем – Стон, са Травунијом – Требиње, са Паганијом – Мокро.⁹⁷ У том случају је и Дестиник, који је први на листи српских градова – главни град.⁹⁸

Упркос почетном успеху Клонимир више ништа није постигао. Петар га је убрзо напао, вероватно у самом Дестинику, поразио и убио. Од тог тренутка Петар је непомућено владао даљих двадесет година “почевши од владе Лава, блаженог и светог цара, коме се подвргавао и покорно служио”.⁹⁹ Овај податак заправо значи да је Петар 896/897. године коначно у Цариграду био признат за легитимног владара у Србији. Знајући у каквом спољнополитичком окружењу се налазила Србија, Петар се потрудио да се обезбеди и од стране Бугара. Тако је у исто време, 896/897. године, склопио мир и са Симеоном с којим се и окумио.¹⁰⁰

Пошто је у Цариграду добио потврду легитимитета тиме је обезбедио свој положај најмоћнијег и најважнијег међу српским архонтима, односно кнежевима. Увремену затегнутих византијско-бугарских односа после 913. године, када је Симеон отпочео свој коначни обрачун са Византијом, Петар је очигледно умео да сачува неутралност све до 917. године, када су напетости између Бугарске и Византије досегле врхунац и када је и Србија коначно била увучена у драматичан расплет.

У историографији је Порфирогенитов израз “*σύντεκνον αὐτὸν ἐποίησεν*”, односно да је Петру Симеон постао кум, остао неразјашњен. Податак је занимљив из више разлога и проницањем у његово тачно значење могао би се додатно осветлити однос између двојице владара. Према српском преводу Б. Ферјанчића, излази да је Симеон постао кум Петру,¹⁰¹ док је према Џенкинсоновом енглеском преводу Симеон постао крштени кум Петровом детету.¹⁰² Истоветан израз *σύντεκνος* Константин Порфирогенит користи у једном другом поглављу *DAI*, када говори о убици краља Беренгара, Фламберту,

⁹⁷ *DAI I*, 31.69; 33.21; 34.20; 36.14; *ВИНЈ II*, 44, 61, 63, 65.

⁹⁸ Упор. Ферлуга, *Византија*, 63.

⁹⁹ *DAI I*, 32.77 – 79; *ВИНЈ II*, 53.

¹⁰⁰ Још је, Ферјанчић, *ВИНЈ II*, 53, нап. 176, сматрао је да кумство Петра и Симеона било могуће између 897. и 913. године; слично, *ИСН I*, 157.

¹⁰¹ *ВИНЈ II*, 53.

¹⁰² *DAI I*, 157.

σύντεκνος αὐτοῦ.¹⁰³ Р. Ценкинс је ово превео веома компликовано – “whose child he had held at the font” – али му је овај превод дао ослонац да на сличан начин преведе и кумство у случају Петра и Симеона. Непуно столеће касније византијски генерал Кекавмен бележи да је византијски стратег Дубровника понудио Стефану Војиславу да буде крштени кум његовом детету, али он не користи израз σύντεκνος већ каже да се стратег понудио да га крсти - δέξασθαι τοῦτον ἀπὸ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος.¹⁰⁴

Иако је значење речи σύντεκνος недовољно јасно, само Порфирогенитово излагање недвосмислено говори да је Симеон постао σύντεκνος Петру. Уколико би се ово разумело као кумство при рођењу детета, онда би то значило да је Петар у то време добио потомка кога је крстио Симеон. Ово наравно може да буде тачно, али у даљем излагању о Петровој владавини и архонтима који су се смењивали на српском престолу Константин Порфирогенит не помиње Петрвоу децу. Свакако, остаје могућност да је ово Симеоново кумче умрло у раној младости.

С друге стране Симеонов млађи син звао се Петар, рођен око 900. године. Био је то будући бугарски цар Петар (927 – 969). Да ли је овај посебан однос између српског и бугарског владара описан кратком речи σύντεκνος утицао на то да Симеон своме детету да исто име које је имао и српски архонт? Основно значење речи σύντεκνος у српском језику означава “брата или сестру по млеку”, односно у енглеском “*foster – brother, foster – sister*”. Стога би било прикладније разумети овај израз да су Петар и Симеон на неки начин постали браћа, “побратими”, а сам чин не би требало тражити искључиво у хришћанској терминологији или значењу. Најближи израз који је Константин Порфирогенит могао да искористи био је управо σύντεκνος, док стварни израз који су Симеон и Петар могли да користе остаје непознат. Уосталом овај чин “братимљења” потекао је на иницијативу српског владара, па би и обичај требало тражити у српској, односно словенској етнологији.

После учвршћивања на власти у Србији и склапања мира са Бугарима, Петар је наставио да влада наредних 20 година без размирица и у потчињености византијском цару Лаву VI Мудром (886

¹⁰³ DAI I, 26.55.

¹⁰⁴ Cecaum, 27.20 – 21.

– 912). После смрти Лава VI и краткотрајне владавине његовог брата Александра, 913. године наступила је криза у византијско-бугарским односима која је довела до новог прегруписавања снага на Балканском полуострву. Петар је на почетку сукоба остао неутралан, али је после неколико година пао као жртва завере својих суседа, пре свега захумског кнеза Михаила Вишевића.

Константин Порфирогенит узрок Петровог пада види у његовој намери да 917. године подржи Византију против Симеона. У том циљу драчки стратег Лав Рабдух састао се са Петром у Паганији, убеђујући га да заједно са Угрима интервенише против Бугара. Назнаке за покушај стварања једне шире коалиције против Бугара, у коју су Византинци покушавали да увуку бугарске суседе, могу се наћи у писму патријарха Николе Мистика из 922. године упућеног Симеону,¹⁰⁵ али ниједан историјски извор не бележи да је до такве коалиције заиста дошло. Према Порфирогениту овај план да Срби и Угри заједно ударе на Симеона дознао је архонт Захумља, Михаило, који је и обавестио Симеона о Петровим намерама. Цар-писац каже да је Михаило ово учинио из љубоморе. Иако љубомора није пригодан израз који би био кључан при опису политичког деловања једног владара, он је у суштини прилично тачан, јер открива неке друге жеље захумског кнеза – да у хијерархији српских архоната – Травуније, Србије, Дукље и Паганије – заузме место архонта Петра. Искодиште Петрове моћи била је Византија, стога је захумски кнез одабрао најјачег непријатеља Византије – Бугарску.¹⁰⁶

Константин Порфирогенит само је делимично пренео стварне догађаје који су претходили Петровом паду. Лав Рабдух био је драчки стратег у време првог Симеоновог рата са Византијом и тада је највероватније преговарао са Петром да заједно са Угрима продре у Бугарску. Петар је, врло извесно, тада прихватио византијски позив за војну сарадњу, што му је по свој прилици донело и признање из Цариграда као легитимног владара. Само тако могу да се разумеју Порфирогенитове речи да је он тада склопио и мир са Симеоном, будући да је 896. године окончан први византијско-бугарски рат,¹⁰⁷ а

¹⁰⁵ *Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*, ed. R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink, Washington 1973, № 23.69 – 70.

¹⁰⁶ О политици захумског кнеза Михаила Вишевића видети ниже у поглављу о овом владару.

¹⁰⁷ Искрпније о овим догађајима, Живковић, *Лужни Словени*, 407 – 412.

пошто претходно није ни поменуо да је Петар ступио у рат против Симеона.

Стога, 917. године, оваквих преговора сигурно није било. Од овог исказа Константина Порфирогенита требало би као истинит узети само онај део који говори о Михаилу Вишевићу и његовој улози као потказивача који је, дознавши да Византинци траже помоћ од архонта Петра, искористио некадашње догађаје да Симеона убеди да Петар намерава да прекрши мир и зарати на Бугарску. Уосталом и сам Порфирогенит каже да је драчки стратег дошао код Петра да се “посаветује о једној ствари и предмету”, а да је Михаило Вишевић пренео Симеону да се заправо ради о стварању савеза између Срба и Угара о заједничкој војној акцији према Бугарима.¹⁰⁸

Непосредно после битке код Анхијала, 20. августа 917. године, која је завршена катастрофалним византијским поразом, Симеон се окренуо Србији и послао војску под заповедништвом Сигрице Теодора и Мармаја. Порфирогенит каже да је Симеон био обузет срџбом када је издао ово наређење. Заједно са бугарским командантима послат је Павле, син слепог Брана, као будући владар Србије.¹⁰⁹ Иако је Порфирогенитово излагање у овом делу, као уосталом и у читавом поглављу о Србима, крајње сажето и несумњиво згуснутог садржаја у односу на укупан број расположивих података које је цар-писац пред собом имао, можда је могуће извести још неке закључке на које наводи његов опис догађаја у вези Петровог пада.

Податак да је Симеон био обузет срџбом показује да је Петров чин разумео као издају. Има ли се у виду да су двојица владара била у посебном односу који Порфирогенит означава речју *σύντεκνος* и да је две деценије чуван постојан мир између Срба и Бугара, оваква реакција бугарског цара сасвим је разумљива. С друге стране бугарски заповедници су ступили у преговоре са Петром и убедили га да се преда и да му се никакво зло неће десити. Петар их је послушао, а они су га заробили и одвели у Бугарску, где је касније умро у затвору.¹¹⁰ Поступак српског архонта могао би да се тумачи као чин

¹⁰⁸ *DAI* I, 32.81 – 90; *ВИИЈ* II, 53 – 54.

¹⁰⁹ *DAI* I, 32.91 – 95; *ВИИЈ* II, 54.

¹¹⁰ *DAI* I, 32.95 – 99; *ВИИЈ* II, 54 – 55.

невиног човека. Он је, по свој прилици, био жртва интриге чији је творац био његов западни сусед, захумски кнез Михаило Вишевић.¹¹¹

Занимљиво је да Константин Порфирогенит каже како су Бугари до Петра стигли издајством, односно лукавством, у зависности како се преводи *δόλος οὖν ἐπελθόντες*.¹¹² Затим су склопили *συντεκνία μετ' αὐτοῦ* и утврдили заклетве, уз обећања да се Петру ништа лоше неће десити. Када се српски архонт појавио пред Бугарима био је заробљен и одведен у Бугарску. Израз *συντεκνία* који је употребљен да би описао успостављање односа између бугарских заповедника, Сигрице Теодора и Мармаја, са Петром, више него јасно сведочи да значење овог појма никако не може да буде “кумство”, већ нешто друго што је означавало посебан однос двоје људи. Управо из овог разлога сматрам да је и употреба овог појма у вези Симеона и Петра означавала оно што се код Срба у народу називало “побратимством”.

Уклањањем Петра са српског престола, на власт у Србији доведен је бугарски штићеник Павле, син слепог Брана, унук архонта Мутимира. Тако је Србија у јеку најоштријег бугарско-византијског сукоба била изгубљена за Царство, али ће управо током овог сукоба у њој доћи до бурних догађаја где ће се обе велике силе борити да придобију Србију за своју страну преко претендената којима су давали војну и материјалну подршку. Тако се Србија 917. године нашла на раскршћу растрзана између Бугарске и Византије.

Србија је у време архонта Петра била несумњиво најзначајнија држава међу српским архонтијама. Податак Константина Порфирогенита да се стратег Драча 917. године састао са Петром у Паганији, “која је тада била под влашћу архонта Србије”, несумњиво значи да 949. године када је ове речи записивао, Паганија више нија била у истом статусу. Проширење непосредне власти српског архонта на Паганију није могуће датирати. Највероватније је и Травунија била потчињена Петру, док је Босна и раније чинила саставни део Србије. Изван домета његове власти било је само Захумље као независна

¹¹¹ Није немогуће да је Петрова власт на Паганијом била један од ралога непријатељског држања Михаила Вишевића; упор. *ИСН*, 158.

¹¹² *Издајством* у *DAI* I, 157; *лукавством* у *ВИН* II, 54. Требало би следити превод у *ВИН* II, јер грчки израз *δόλος* у свом основном значењу обележава оно што се постиже лукавством или преваром; упор. *Greek – English Lexicon*, compiled by H. G. Lidell – R. Scott, revised by H. S. Jones, I = II, Oxford 1948, I, 443.

архонтија, док је Дукља највероватније тада била под непосредним јаким утицајем Византије.

Занимљив је пут Гојников сина, Петра, од раног детињства, када је као талац задржан на стричевом двору, до добра младићства и бекства у Хрватску. Тамо је он, очигледно, било лепо примљен. Немогуће је рећи на који начин је Петар ступио у ближи однос са хрватским кнезом, највероватније Бранимиром, али је присну везу било могуће остварити најпре путем брака са неком хрватском принцезом. Овим блиским односом са хрватским владаром било би могуће објаснити и војну силу којом је Петар повратио власт у Србији. Врло је извесно да је његов повратак на власт био самосталан чин изведен без знања Византије или Бугарске. Управо из тог разлога је и изазвао снажне потресе у наредним годинама оличене у покушајима Бугарске и Византије да преко својих кандидата за српски престо остваре пресудан утицај у Србији. Снагом оружја и личним трудом, Петар је успео да се одржи на власти, а затим је као византијски савезник у бугарско-византијском рату 894 – 896. године, изборио себи место између ове две силе. С једне стране добио је признање власти из Цариграда, док је са Симеоном склопио кумство и трајан мир. У спољној политици тежио је неутралношћу, усмеравајући напоре према околним српским кнежевинама и постизању надзора над њима. У овој политици био је изузетно успешан и са изузетком Захумља, вероватно и Дукље, наметнуо се као главни српски архонт.

Петар је био изузетно одлучан владар. Ово јасно избија на површину када се осмотри његов однос према пораженим узурпаторима. Клонимира је убио, а Павла ослепео. Пут према врховној власти у Србији крчио је са ретком страшћу и посвећеношћу. Снажна личност која је својим деловањем нарушила устаљене односе у Србији и односе са великим силама – Бугарском и Византијом. Али, када се једном утврдио на власти, нестало је силовитости и плахости – замењене су вештином дипломатског деловања и одмереним политичким потезима који су Србију држали изван византијско-бугарског сукоба.

Сам крај Петрове владавине, тихи одлазак у бугарско заробљеништво, где ће у тамници провести своје последње дане, стоји у супротности са горе описаним особинама архонта Србије. Отуда, јавља се мисао да је до ове промене у његовом држању најпре дошло

услед старости, односно, да је архонт Петар 917. године, био човек чија су леђа увелико била оптерећена тешким бременом година.

ПАВЛЕ И ЗАХАРИЈА

Павле, син слепог Брана, унук архонта Мутимира, дошао је на власт у Србији крајем 917. године као израз воље бугарског цара Симеона, пошто је његовог претходника, архонта Петра свргнуо са власти и заточио у Бугарској.¹¹³

Годину Павловог рођења могуће је одредити у веома грубим оквирима. Његов отац, Бран, био је још увек дете 854/855. године када је заједно са млађим братом Стефаном допратио Борисовог сина Владимира до српско-бугарске границе код Расе. У време када је протеран са власти од Петра, заједно са Првославом и Стефаном 891. године, Бран је већ био у зрелим годинама, односно могао је имати око 45 година.

Теоретски, Бранов син Павле могао је бити рођен већ седамдесетих година IX века, и једини податак који би могао да укаже на то да је рођен касније јесте израз ἀρχοντόπουλος, употребљен од Константина Порфирогенита у време када су га Бугари поставили на власт у Србији, што би могло да се схвати у значењу да је Павле био младић.¹¹⁴ На истоветан начин Константин Порфирогенит назива и Захарију, Првослављевог сина.¹¹⁵

Међутим, иако је у критичком издању *DAI* преводилац на оба ова места употребио речи “*the young prince*”, мислим да је далеко тачнији Ферјанчићев српски превод који овај израз преводи као “кнежевић”. Изразом ἀρχοντόπουλος, Константин Порфирогенит је само хтео да нагласи породично порекло Павла и Захарије, односно да они припадају владарском роду српских архоната. Стога, не постоји

¹¹³ О овим догађајима видети напред.

¹¹⁴ *DAI* I, 32.94; *ВИНЈ* II, 55.

¹¹⁵ *DAI* I, 32.101; *ВИНЈ* II, 55.

ниједан поуздан податак који би могао макар и приближно да одреди Павлову старосну доб у време када је преузео власт у Србији. По свој прилици могао је да има између 40 и 50 година, па би приближну годину његовог рођења требало тражити између 870. и 880. године.

На примеру Павловог спољнополитичког деловања јасно се могу уочити чиниоци који су одређивали политику српских архоната у другој деценији X века. У почетку је Павле био веран Симеону и са те стране Бугарској више није претила никаква опасност. Уклањањем архонта Петра, чинило се да је Србија постала тек једна у низу српских кнежевина која више није била у стању да надзире околне српске архонте, пре свега најопаснијег међу њима, архонта Захумља. Ипак, околности су се промениле у Цариграду. Слабо регентство патријарха Николе Мистика и мајке Константина Порфирогенита, Зоје, пало је, и непомирљив тон између Царства и Бугарске који је наступио после катастрофе код Анхијала, нестао је. Године 919. адмирал царске флоте, Роман Лакапин, постепено је заокруживао свој пут према врховној власти поставши прво члан регентства, ојачавши даље свој положај удајом своје кћерке Јелене за малолетног цара Константина Порфирогенита и стицањем титуле василеопатора, довршивши успон крунисањем за цара у децембру 920. године.¹¹⁶

Роман Лакапин прихватио је Симеонов изазов. На самом почетку своје владавине Роман Лакапин је исправно уочио да је Србија, западни сусед Бугарске, једна од држава на чију подршку Византија мора да рачуна уколико жели да Симеону његов западни фронт буде стално отворен. Тако је почетком 921. године Роман Лакапин из Цариграда у Србију упутио Захарију, Првослављевог сина. Последњи податак о Првославу који доноси Константин Порфирогенит говори да се он пред Петром 892. године склонио у Хрватску. У даљем излагању Порфирогенит не помиње судбину овог члана српске владарске породице, да би сасвим ненадано изричито навео да је његов син, Захарија, на поход у Србију кренуо из Цариграда. Пут којим је Првослав доспео до Цариграда, вероватно је водио из Хрватске према византијској теми Далмацији, одакле је у једном тренутку прешао у Цариград. Да ли је и сам Захарија рођен у Цариграду није могуће утврдити, али да је био васпитаван у

¹¹⁶ О Роману Лакапину, видети, Острогорски, *Историја*, 256.

хришћанском и византијском духу, може се рећи са великом извесношћу.¹¹⁷

Лаконски Порфирогенитов израз да је цар послао Захарију да преузме власт у Србији, оставља места за мноштво претпоставки. Наиме, Захарија је морао да води знатне војне снаге које су опет морале неким путем да дођу до Србије. Границе Симеонове државе текле су тако да су дуж југозападне осе у потпуности раздвајале Србију од Византије изузев у уском појасу око Драча где се Византија граничила са Дукљом недалеко од Скадра. У то време од свих српских архонтија у Дукљи је византијски утицај био вероватно најјачи, па је само преко територије Дукље могао Захарија да продре до Србије. Пут би га тако водио од Цариграда преко Христопоља, дан. Кавале, па преко Солуна и Верије старим путем *Via Egnatia* до Драча. Одатле је, марширајући према северу у близини Скадра могао да уђе у пријатељску Дукљу и отуда уђе у Србију на простору данашње североисточне Црне Горе. Био је то једини правац којим је војска из Цариграда могла да дође до Србије, а да ниједног тренутка не уђе на територију Бугарске.

Међутим, овај копнени пут је сувише дуг, па би се пре могло помишљати да се Захарија из Цариграда упутио лађом до Драча, одакле је уз подршку византијске тематске војске могао преко Дукље да уђе у југозападну Србију.

Захаријин покушај да преузме власт у Србији је пропао. Претендент је био поражен, заробљен и предат Бугарима.¹¹⁸ Павле је, дакле, у потпуности испунио Симеонова очекивања. Међутим, три године доцније, 923. године, дошло је до изненадног преокрета, када је Павле отпочео непријатељства према Бугарима.¹¹⁹ Овај преокрет није био случајан и несумњиво је последица византијске политике на ширем подручју српских кнежевина. У то време Михаило Вишевић је

¹¹⁷ Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1996, 138, изричито сматра да је Захарија образован у Цариграду.

¹¹⁸ *DAI I*, 32.100 – 104; *ВИНЈ II*, 55.

¹¹⁹ Острогорски, *Хроника*, 27, узима да је Павле владао три године; исто, *DAI II*, 136, 32/99-111, од 918. до прве половине 922. године; F.Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 409, од 917. до 920. године; *ИСН I* (С. Ђирковић) 158; Ферјанчић, *ВИНЈ II*, 55, нап. 185, ставља Павлов пад најраније у 921. годину. Међутим, још је Јиречек, *Историја I*, 144, сматрао да је Павле владао шест, а не три године. Искрпније о овом питању дужине Павлове владавине, Живковић, *Јужни Словени*, 416 – 417, уз коначан закључак да је Павле владао шест година (917 – 923).

био вероватно најпоузданији бугарски савезник на Балканском полуострву и истовремено такмац српском архонту. Могуће је да је Павле Михаила Вишевића могао да сузбије само уз помоћ Византије, са којом се иначе захумски владар граничио у Далмацији. У сваком случају признање врховне власти у хришћанском свету раног средњег века могло је да дође само из два духовна средишта – Рима или Цариграда. Потврда из Преслава, Симеонове престонице, није имала никакву тежину. У склопу сложених односа српских кнежевина, требало би посматрати и спољно политичко деловање српског архонта. Унутрашња трвења и притисци усмеравали су га према Цариграду. Вероватно из тих разлога, а не само због Михаила Вишевића, Павле се окренуо против Бугара.

Симеон је непослушног српског владара покушао да смени на већ опробан начин – слањем претендента на српски престо из Бугарске. Исти онај Захарија кога је три године раније послао Роман Лакапин да смени Павла, употребљен је сада (923) да као бугарски штићеник преузме власт у Србији. Без бележења појединости Константин Порфирогенит кратко каже да је Захарија протерао Павла и преузео власт у Србији.¹²⁰ Сада је поново Симеон био господар ситуације на западним границама Бугарске и могао је несметано да настави офанзиву према Тракији и Цариграду.

Међутим, Захарија није дуго остао веран Симеону. Наводно се одмах присетио “добročинстава ромејског цара” не желећи да се потчињава Бугарима већ цару Ромеја.¹²¹ Иако овако тендециозан исказ Константина Порфирогенита не мора да буде последица неког реалног стања или жеља српског владара, требало би држати на уму да је Захарија, највероватније, одгајан у Цариграду и да је самим тим боље него било који српски архонт пре њега могао да познаје обичаје и правне норме свога времена, посебно оне које су се тицале исходишта владареве моћи или легитимитета. Поново је превагнуло идеолошко питање које је у суштини решавало далеко крупније питање, тј. односе са околним српским кнежевинама. Признање Цариграда доносило је и примат међу тим кнежевинама, а то је оно што Симеон није могао да пружи српском владару.

Бугарске војсковође, већ прокушане у ратним пословима са Србима, Сигрица Теодор и Мармај, поново су били упућени у Србију

¹²⁰ *DAI I*, 32.104 – 108; *ВИНЈ II*, 55.

¹²¹ *DAI I*, 32.108 – 111; *ВИНЈ II*, 55.

са задатком да уклоне српског архонта. Овога пута њихова мисија је окончана безуспешно. Изгледа да су Бугари претрпели знатан пораз будући да је српски архонт главе заповедника и трофеје (тј. заплешено оружје и ратну опрему) послао у Цариград.¹²²

Затим Порфирогенит пружа занимљив податак да је Захарија више пута слао посланства у Цариград, као што су то чинили и архонти пре њега. У историјским изворима остао је забележен само један податак о српском посланству Василију I, као и један податак у Житију св. Германа да су Византинци око 870. године упутили једно посланство Србима.¹²³ Порфирогенитов исказ само је потврда да се у великим хроникама ромејских царева, где су у жижи пишчевог занимања пре свега личности царева, не налазе вести о свакодневним политичким активностима двора или пријемима разних посланстава народа суседних Византији. То је само доказ да су у питању биле уобичајене ствари које нису биле вредне помена у царским хроникама.¹²⁴ Изменом посланстава са Византијом решавано је вероватно и материјално питање српског архонта, јер је из Византије пристизала и новчана помоћ.

Поход Сигрице Теодора и Мармаја требало би ставити у 924. годину пре септембра/новембра месеца када је ступило на снагу примирје између Бугарске и Византије.¹²⁵ Може се рећи да је Захарија наставио да влада несметано све до друге половине 926. године, када је Симеон, обновивши непријатељства са Византијом, одлучио да искористи још једног члана српске владарске породице који је био рођен и живео у Бугарској, а по мајци био Бугарин. Био је то кнез Часлав, син Клонимира и унук Мутимировог брата Сторјимира.

Захарија овог пута није чекао долазак Бугара већ се и пре доласка бугарске војске склонио у Хрватску, одакле је вероватно лако могао да дође до византијских поседа у Далмацији и тамо пронађе сигурно уточиште. Није немогуће да се одатле вратио у Цариград. Бугарски заповедници су упутили позив српским жупанима

¹²² *DAI I*, 32.111 – 114; *ВИНЈ II*, 55.

¹²³ Види напред нап. 46.

¹²⁴ У књизи О церемонијама поменуто је посланство Словена из околине Солуна у време Михаила III (842 – 867), који су свакако били политички мање важни него Словени који су имали сопствене државе, као што су то били Срби или Хрвати. Сведочанство је сачувано само да би се илустровао начин примања варвара, односно поступак цара; упор. *De cerim. I*, 634.11 – 635.6; *ВИНЈ II*, 76.

¹²⁵ Упор. Живковић, *Јужни Словени*, 418. нап. 1420.

да се окупе и дођу да приме Часлава као новог владара. Намамивши их заклетвама одвели су их до првог села и заробили. Затим је уследило велико пустошење читаве земље. Наводно су Бугари прикупили читав народ “од малог до великог” и одвели у Бугарску – “и земља остаде пуста” – како закључје Константин Порфирогенит.¹²⁶ Тако је коначно при самом крају своје владавине Симеон решио проблем Србије. Архонт Часлав није преузео власт у Србији. Напротив, искоришћен у акцији заробљавања српских жупана, он је поново враћен у Бугарску где је боравио на Симеоновом двору у Преславу.¹²⁷

Последњи Симеонов поход на Србију, онако како је забележен код Константина Порфирогенита, показује да је у питању била права казнена експедиција, која је имала за циљ да земљу потпуно уништи и да затре сваки траг државне организације у њој. Заробљавање жупана, који су очигледно чинили окосницу војне организације у Србији, овај задатак је испуњен. Заробљавањем и одвођењем великог броја становника заустављена је свака могућност брзог опоравка Србије. Ипак, многи су уточиште нашли у околним земљама, нарочито у Хрватској.¹²⁸ Уосталом српске кнежевине – Захумље, Травунија, Паганија и Дукља, остале су поштеђене. Привремени слом Србије одвео је Симеонове војсковође крајем 926. или с пролећа 927. године све до граница Хрватске – можда само у намери да прогоне Захарију и остатке његове војске – али су тамо Бугари претрпели тако убедљив пораз да се од ове војске нико није вратио.¹²⁹ Доцније, 928. године, посредством папског легата Мадалберта, склопљен је мир између Бугарске и Хрватске.¹³⁰

Када се своде оскудне вести о времену владавине српских архоната Павла и Захарије, постепено се јавља слика о идеолошким оквирима под којима су се промене на власти одвијале. И један и други владар дошли су на власт уз помоћ Бугара, али су обојица у једном тренутку одлучила да се окрену Цариграду и цару Роману Лакапину. Њихови поступци говоре у прилог томе да је у Србији

¹²⁶ DAI I, 32.117 – 125; ВИНЈ II, 56.

¹²⁷ DAI I, 126 – 130; ВИНЈ II, 56 – 57.

¹²⁸ DAI I, 32.125; ВИНЈ II, 56.

¹²⁹ DAI I, 32.126 – 128; ВИНЈ II, 56.

¹³⁰ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967, N° 26 (= CD I).

њиховог времена већ постојало добро утемељено сазнање да власт у хришћанском свету долази из Цариграда и да је потврда њихове власти у Србији могла само тамо да се добије. Тиме је значај архонта Србије добијао на тежини у сукобима или латентним трвењима са архонтима суседних српских кнежевина. То је онај идеолошки оквир који Симоен није могао да успостави, јер је Цариград, а не Плиска или Преслав, био средиште моћи хришћанских владара.

С друге стране легитимитет Захаријине и Павлове власти у самој Србији није изгледа довођен у питање. Отуда је јасно да питање примогенитуре и секундогенитуре није одвише оптерећивало жупански слој у Србији – легитимитет власт врховног архонта био је утемељен у припадности владарској породици. Отуда се намеће додатни закључак да се почетком X века до власти у Србији долазило било примогенитуром било секундогенитуром, иако је примогенитура била уобичајенији начин.

ЧАСЛАВ

Када је српски архонт Мутимир развластио своју браћу Стројимира и Гојника око 855/856. године, послао их је у Бугарску као таоце. Њихов положај у Бугарској вероватно се није разликовао од положаја других талаца на оновременим европским дворовима. Као припадници српске владарске породице они су имали висок друштвени положај. Стројимир је у Бугарску приспео заједно са својом породицом, о којој не знамо ништа више осим да је имао једног сина – Клонимира. Клонимир је највероватније био најстарији Стројимиров син коме је бугарски хан “дао Бугарку за жену”.¹³¹ У језгровитом исказу Константина Порфирогенита није дат ниједан ближи хронолошки податак. Може се тек наслутити да је Клонимир, можда, рођен у Србији, али је тешко рећи колико година је могао да има у време када је са оцем послат као талац у Бугарску. Сам ток излагања цара-писца наводи на помисао да је до брака Клонимира и Бугарке дошло готово одмах по његовом доласку у Бугарску. Ипак, на основу ранијег излагања Константина Порфирогенита о дешавањима у Србији, одакле је познато да су потомци Мутимира, као најстаријег међу браћом, још увек били деца 853/854. године, исправније је и Клонимира посматрати као дете 855/856. године, рођено око 850. године. Стога, његов брак са Бугарком, требало би најраније ставити у касне шездесете године IX века, а самим тим и годину Часлављевог рођења тражити, најраније, почетком седамдесетих година истог века. Шире посматрано, доња хронолошка граница Часлављевог рођења могла би бити између 875. и 880. године. Предложени хронолошки распон Часлављевог рођења постаје још

¹³¹ *DAI* I, 32.64; *ВИНЈ* II, 53.

извеснији уколико је и сам Клонимир био рођен у Бугарској између 856 – 860. године.

Брак Клонимира и непознате Бугарке, склопљен на иницијативу бугарског хана, несумњиво упућује на закључак да је то био брак настао из политичких потреба везивања припадника српске владарске породице за бугарски двор. Самим тим и Клонимирова жена је морала бити од неког угледнијег рода. Часлав је рођен, по свој прилици, у тадашњој бугарској престоници Плисци, јер је обичај био да се принчеви страних народа који су били таоци, држе под присмотром у близини двора. Када је Симеон 893. године постао владар Бугара престоницу је пренео у Преслав, па је и Часлав самим тим највероватније променио пребивалиште.¹³²

Трагичан крај његовог оца Клонимира, који је покушао да потисне Петра и преузме власт у Србији, тако га је затекао у Преславу. Србијом ће наредних година владати Петар Гојниковић, који ће умети да остане у добрим односима и са Бугарима и са Византинцима, тако да Часлав није имао прилике да преузме власт у Србији, али је увек могао да буде употребљен од стране Бугара као могући претендент на српски престо.

Исход борби за утицај у Србији између Византије и Бугарске, вођен преко српских архоната подржаваних од једне или друге стране, завршен је 926. године бекством архонта Захарије у Хрватску и бугарским освајањем Србије. У последњој фази рата Бугари су повели свога кандидата за српски престо, Часлава, и затражили од српских жупана да га признају за владара. Кратак Порфирогенитов опис ових преговора указује на то да је Часлав сматран у Србији за законитог наследника престола, и жупани су се окупили да дочекају новог владара. Ту су их Бугари на превару све похватили, послали их у Бугарску, а затим, супротно договору, и Часлава вратили у Бугарску.¹³³ Тако је Србија током наредних седам година остала под влашћу Бугара.

Часлављев долазак на власт у Србији недовољно јасно је приказан код Константина Порфирогенита. Држећи на уму да је цар-писац избегавао да појасни византијско-бугарске односе, могло би се

¹³² *DAI I*, 32.129 – 130; *ВИНЈ II*, 57.

¹³³ *DAI I*, 32.119 – 126; *ВИНЈ II*, 56.

рећи да је то управо и главни разлог што он само кратко каже да је после седам година Часлав побегао из Бугарске и стигао у Србију.¹³⁴ Тиме би његова акција имала антибугарско обележје јер је власт преузео без сагласности бугарског владара, док му је Роман Лакапин слао издашну помоћ и окупљао српске избеглице помажући им да се врате у Србију.¹³⁵ Штавише, из Цариграда је Чаславу стигла и потврда његове власти у Србији (καὶ ἄρχων ἐν αὐτῇ βεβαιωθεὶς).¹³⁶

Долазак Часлављев на власт приказан је у *DAI* као његов самосталан чин, *fait accompli*, који је даље довео до византијске подршке. Ипак, за владавине бугарског цара Петра (927 – 969) византијско-бугарски односи су били добри, ако не и срдачни, тако да би било необично да једна страна поново отвара могућност ратног сукоба подржавајући одбеглог српског архонта.¹³⁷ Позадина Часлављевог преузимања власти вероватно је била другачија, али је суштина у томе да су обе стране и Бугари и Византинци морали око тога да се договоре.¹³⁸

Часлав је из Преслава стигао у Србију са четворицом пратилаца. Земљу је затекао опустелу наставши у њој само 50 људи “самаца без жена и деце који су живели од лова”.¹³⁹ Уз њихову помоћ завладао је земљом, а затим се за помоћ обратио цару Роману обећавајући покорност Византији.¹⁴⁰ На вест о Часлављевом успеху многи Срби су избегли из Бугарске и приспели у Цариград, где их је византијски цар прихватио, материјално помогао и послао Чаславу у Србију.¹⁴¹

Иако Константин Порфирогенит саопштава да су Срби, баш као и сам Часлав “побегли” (φυγόντες), постоји више него оправдана сумња да је ово донекле искривљен приказ догађаја. Стална потреба

¹³⁴ *DAI I*, 32.128 – 130; *ВИНЈ II*, 57.

¹³⁵ *DAI I*, 32.138 – 145; *ВИНЈ II*, 57.

¹³⁶ *DAI I*, 32.145. Супротно, *ВИНЈ II*, 57, где је схваћено да се Часлав у Србији “учврстио”.

¹³⁷ Бугарски цар Петар је већ 927. године склопио мир са Византијом, оженио се најстаријом кћерком сина цара Романа Христофора и добио признање царске титуле ограничену на бугарске земље; упор. Острогорски, *Историја*, 258.

¹³⁸ Оболенски, *Комонвелт*, 143, сматра да је Часлав утекао из Бугарске уз помоћ Византије; *ИСН I*, 160, да је Часлав искористио смутно време у Бугарској после Симеонове смрти.

¹³⁹ *DAI I*, 32.130 – 132; *ВИНЈ II*, 57.

¹⁴⁰ *DAI I*, 32.132 – 135; *ВИНЈ II*, 57.

¹⁴¹ *DAI I*, 32.138 – 141; *ВИНЈ II*, 57.

Константина Порфирогенита, оптерећење које је он имао док је писао *DAI*, била је да избегне појашњавање византијско-бугарских односа, односно да представи Бугаре као одувек потчињене цару Ромеја. Из тог разлога нејасно је приказан почетак Часлављеве владавине. У сваком случају из излагања је јасно да је Византија у ове догађаје била веома уpletена са или без знања бугарског владара. Како је бугарска рекација сасвим изостала, односно прећутно прихваћено Часлављево бекство и његов политички положај као архонта Србије, може се закључити да Бугарска, чак иако није била упућена у византијске планове, није могла да их спречи. С друге стране сама хронологија догађаја дата је поуздано иако је у литератури тумачена на различите начине.¹⁴²

Набрајајући догађаје у вези српских архоната Павла и Захарије, Константин Порфирогенит ниједан догађај није датирао, већ се користио реалтивном хронологијом израженом најчешће дужином владавине појединих архоната. За Павла каже да је владао укупно шест година, док за Захарију не даје ни тај податак.¹⁴³ Ипак, како је после пропасти Србије поменуо бугарски поход на Хрватску, а познато је да су папски посланици послати да посредују о склапању мира између Бугарске и Хрватске 928. године,¹⁴⁴ може се закључити да је крај Захаријине владавине био средином 926. године. Стога, Порфирогенитове речи да је “после седам година” Часлав побегао из Бугарске, требало би схватити да је он ову хронолошку перцепцију имао узимајући као претходни догађај крај Захаријине владавине, односно бугарски поход на Хрватску. Из тог разлога почетак Часлављеве владавине требало би ставити у 933/934. годину.

Византијско-бугарски односи били су 933/934. године изузетно пријатељски. Бугарски цар Петар, као цет цара Романа Лакапина, доследно је поштовао мировни уговор склопљен 927. године после Симеонове смрти. Часлав није могао насилно да преузме власт у Србији, јер би тим чином пореметио бугарско-византијске односе. Будући да је познато да је помоћ примао из Цариграда, ово би

¹⁴² Острогорски, *Хроника*, 29, узима да Порфирогенит седам година рачуна после доласка Захарије на власт, а његово устоличење ставља у 921. годину, будући да сматра да је Павле владао три, а не шест година. За различито датирање почека Часлављеве владавине, видети, Живковић, *Јужни Словени*, 421, нап. 1428, са тамо наведеном литературом.

¹⁴³ *DAI* I, 32.99 – 105; *ВИН* II, 55.

¹⁴⁴ *Codex* I, № 26; V. Foretić, *Korčulanski kodeks 12. stoljeća*, *Starine* 46 (1956) 30.

неизоставно довело до бугарске реакције и поремећаја односа на релацији Преслав – Цариград. Долазак бројних Срба из Бугарске у Цариград, такође не би остало без одјека у бугарско-византијским односима. Из свих ових разлога намеће се закључак да је Часлављево преузимање власти у Србији настало као последица заједничког политичког деловања Бугарске и Византије. Опустошена Србија требало је да буде обновљена и ојачана. Приказ деловања цара Романа који је послао вероватно значајну материјалну помоћ српском архонту, указује на испуњење веома јасног политичког плана скованог у Цариграду. Потреба да се Србија поново уздигне и ојача настала је, највероватније, као последица нових околности северно од Саве и Дунава, одакле су подједнако Бугарима и Византинцима запретили ратоборни Угри који управо у ово време покрећу велике војне походе према југу.¹⁴⁵

Два века познији Поп Дукљанин забележио је име српског владара Часлава и навео неке политичке догађаје из времена његове владавине. Занимљиво је да је приповест о Чаславу повезана са једном другом легендом о Белу Павлимиру, и заправо представља увод у њу. Наиме, наводно је краљ Радослав имао сина Часлава са којим је заједно успешно ратовао против Беле Хрватске. Узохоливши се, Часлав је после успешног рата одлучио да свргне свога оца, што је и учинио.¹⁴⁶

Поп Дукљанин је, наравно, за раније раздобље свога Летописа, веома непоуздан писац. Његову хронологију готово да је немогуће утврдити, управо као и имена владара која се у Летопису јављају. Стиче се утисак да је он за ово раздобље раног средњег века црпео материјал за писање искључиво на основу народног предања, које је прилагођавао политичкој намени свога списка – да владаре Дукље прикаже као једине легитимне јужнословенске господаре.¹⁴⁷ Из обиља легенди и предања покушао је да пружи јаснију слику и о владарима Србије IX и X века, тако да су хронолошке грешке вероватно крупне, али су имена личности по свој прилици тачна, иако

¹⁴⁵ До 933. године Угри су извршили не мање од 33 велика похода према Западу и тек од овог времена окрећу се према југу; упор. G. Fasoli, *Le incursioni Ungare in Europa nel secolo X*, Florence 1945, passim. Видети и изворе из овог времена, *Reginonis Chronicon*, MGH SS I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 537 – 629; *Liutprandi Antapodosis*, MGH SS III, ed. G. Pertz, Hannoverae 1839, 299.15 – 32.

¹⁴⁶ *Ljetopis*, 61 – 66.

¹⁴⁷ О овоме видети, Живковић, *О првим поглављима*, 20 – 21, 33.

њихови породични односи и генеологије такође нису без грешака.¹⁴⁸ Простор који је дат одређеним владарима у Летопису такође је морао бити сразмеран њиховом трагу који су оставили у народном сећању. Чаславу је у Летопису Попа Дукљанина посвећено више пажње него иједном другом раносредњовековном српском владару, па је отуда могуће закључити да је у питању био узузетно значајан владар.

Поп Дукљанин бележи да је у време Часлављеве владавине угарски великаш Киш опустошио и опљачкао Босну. Часлав му се супротставио у Дринској жупанији поред реке (*iuxta fluvium*). Битка се одиграла, према Дукљанину, код места Цивелино,¹⁴⁹ а сам Киш је погинуо на месту које се до Дукљаниновог времена звало Кисково. За посебне заслуге Часлав је наредио да Тихомил, који је погубио Киша, добије на управу Дринску жупанију и кћер рашког бана за жену. У међувремену, жена Кишова је затражила помоћ угарског краља који јој је дао војску да би осветила мужевљеву смрт. Угри су провалили у Срем и тамо ухватили Часлава. Везаних руку и ногу српски владар је бачен у Саву.¹⁵⁰

У историографији се најчешће сматра да је Часлав кога помиње Константин Порфирогенит истоветан са Дукљаниновим Чаславом.¹⁵¹ Свакако да је потребно задржати извесну сумњу, али анализа Дукљаниновог писања указује на то да би описани догађаји могли да припадају времену из око половине X века. Прво што се издваја јесте податак о рашком бану, дакле не о жупану једне мање области, него да је реч о владару веће области. Додуше, Дукљанин је овде могао да буде доследан према сопственом писању јер је нешто раније у своме тексту објаснио како је подељена наводно јединствена

¹⁴⁸ Генеолошке везе Дукљанинових владара у највећем делу Летописа, посебно оном који се односи на раздобље пре XI века, далеко су од тачних. Пре свега владарска имена која се понављају могла су да наведу Попа Дукљанина на закључак да је реч о једној личности, док их је заправо могло бити више са тим именом. Такође, владари који се у Летопису јављају, а који би требало да су из раног средњег века, управљали су не само Дукљом, већ и Травунијом, Захумљем и Србијом, док је Дукљанин све њих представио као припаднике дукљанске династије. Ово указује на то да је у Дукљи XII века када је Поп Дукљанин писао свој Летопис, постојало обиље легенди и предања из најранијег раздобља српског присуства на Балканском полуострву.

¹⁴⁹ Место Цивилин постоји на горњој Дрини код Фоче; упор. *Ljetopis*, 65, нап. 123.

¹⁵⁰ *Ljetopis*, 64 – 66.

¹⁵¹ Јиречек, *Историја I*, 116; *ВИН II*, 57, нап. 194; слично, *ИСН I*, 162 – 163, додуше прећутно уз закључак да су у Часлављево време Угри продирали на простор данашње северозападне Србије и североисточне Босне.

дукљанска краљевина.¹⁵² Његова тежња је била да кроз читаво дело све познате политичке догађаје у српским кнежевинама прикаже у контексту дукљанске државе, па се о тој његовој намери мора водити рачуна. Други проблем је сама природа Дукљанинових извора. Стиче се утисак да он сажима и препричава легенду, која је била позната у српским земљама, или чак више њих, које је преплео у једну причу.

Ипак, окосницу Дукљаниновог излагања о Чаславу чини сукоб са Угрима, и он јесте најзанимљивији за истраживање. Наиме, Угри су 933. године извршили један велики упад у Византију. Десет година касније ово је поновљено.¹⁵³ Између 933/934. и 943. године угарски походи јужно од Саве и Дунава су престали. Требало би стога ставити догађаје у узајамну везу. Ратовање Часлава са Угрима описано код Попа Дукљанина могло је да буде узрок престанка угарских упада на византијску територију јужно од Саве и Дунава. Овим војним подухватима биле су угрожене подједнако и Бугарска и Византија, јер су Угри на свом походу према Тракији морали да претходно пређу преко бугарских земаља. Часлав је могао да буде подржаван од обе силе само у случају да је њима одговарало да буде владар у Србији, земљи преко које су Угри морали да пређу да би доспели у Бугарску и даље према Византији. Природни правац угарских продора текао је преко Моравске долине, а претходно су морали да пређу Саву или Дунав на погодном месту. Иделано место за сузбијање угарских упада била је данашња северна Србија и јак владар био је у том тренутку добродошао и за Бугарску и за Византију.

Часлављева владавина могла је да траје од 933. до 943. године. Наиме, 933. године навршило се седам година откада је Србија била покорена од стране Бугара, а то је временски размак који наводи Порфирогенит говорећи о почетку Часлављеве владавине. Могуће је да је он послат из Бугарске да преузме власт у Србији са идејом да сузбија угарске нападе. Будући да је те исте 933. године Византија претрпела велике штете од Угара, врло је извесно да је Часлав упућен у Србију на иницијативу Византије.¹⁵⁴ Године 943. Угри су поново били

¹⁵² *Ljetopis*, 54 – 55.

¹⁵³ За угарски поход на Тракију 933/934. године, видети, *Theoph. Cont.* 422.20 – 423.7; За поход из 943. године, видети, *Theoph. Cont.* 430.22 – 431.3. Још један поход одиграо се 959. године пред сам крај владавине Константина Порфирогенита, видети, *Theoph. Cont.* 462.19 – 463.7.

¹⁵⁴ Чињеница да је управо члан српске владарске породице који је боравио у Бугарској изабран да буде владар у Србији уз сагласност Цариграда, доводи до

под Цариградом и читав систем одбране био је озбиљно нарушен. Наравно, није немогуће да је Часлав и тада владао Србијом, али да није успео да спречи овај угарски продор. Врло је могуће да је управо непосредно пре овог угарског продора Часлав погинуо. Важно је напоменути да сам Константин Порфирогенит изричито каже да се Часлав покоравао цару Ромеја (тј. Роману Лакапину, што следи на основу претходног помињања помоћи коју је Часлав добијао од Романа Лакапина),¹⁵⁵ али не и њему самом који је цар Ромеја постао јануара 945. године.¹⁵⁶ Тако се може закључити да је Часлав владао Србијом од 933. до 943. године.

Као владар који је био потврђен у Цариграду Часлав је тим чином стекао предност над осталим српским кнежевинама – пре свега владарима већих територијалних јединица – Травуније, Захумља и Дукље. Србија је у његово време још увек била јединствена и у њен састав је улазила и Босна, будући да су Угри управо упадом у Босну довели до Часлављевог противудара. Рашка је, изгледа, у то време била само једна од области у Србији, уколико је Поп Дукљанин дословно препричао садржај народног предања, где се помињао рашки бан, па би у том случају ово био први поуздан податак о Рашкој као издвојеној територијалној јединици под влашћу бана.¹⁵⁷ Могуће је да је и Часлављева престоница била она иста која је била и у време Мутимира и његових наследника, јер ако је у Рашкој владао бан, онда је и његово седиште било у близини Раса, као што је познато из

закључка да у самом Цариграду више није било потомака Павла или Захарије, које је Роман Лакапин могао да искористи као сопствене претенденте на српски престо.

¹⁵⁵ Налаз византијског златника Романа и Константина у Радовашници (Шабац), дакле на простору где је Часлав војно деловао против Угара, могао би да буде протумачен управо као последица материјалне помоћи византијског двора српском архонту. Што је још важније новац са натписом Роман и Константин кован је тек од 931. године, односно после смрти најстаријег сина Романа Лакапина, Христофора, када је други цар-савладар постао Константин Порфирогенит, што се поклапа са предложеним временом владавине Часлава (934 – 943). Такође, у Причиновићима (мачванским) пронађена је остава од 50 комада византијског новца из X – XII века; упор. М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу*, Годишњак Историјског архива 5 (1967) 152 – 153.

¹⁵⁶ *DAI* I, 32.142 – 143; *ВИНЈ* II, 57.

¹⁵⁷ Занимљиви су топоними у данашњој Србији: Банов До (село) код Звечана, Бановица (два села) код Дежеве и Бановиће (заселак) у близини Студенице, који указују на могућност постојања положаја бана у средњовековној Србији, а који не датирају из раздобља пуног средњег века будући да извори XIII до XV века не познају титулу бана у Србији.

каснијих извора, а самим тим престоница Србије је била на неком другом месту. Најпре је то могао да буде Дестиник, за који је познато да је била циљ Клонимирове узурпације и место где је он привремено преузео власт у Србији од архонта Петра.

На основу оскудних извора о архонту Чаславу могуће је само делимично одговорити на кључна питања која се тичу не само његове личности или саме владавине, већ и на она питања која се тичу унутрашњег уређења Србије и њеног опсега у то време. Може се закључити да је Часлав преузео власт у позним годинама, највероватније после педесете године живота. Благодаревши издашној византијској помоћи успео је за кратко време да успостави државне границе Србије у сличном опсегу које је она имала и у време Захаријине владавине. Сам долазак на власт, онако како је описан код Константина Порфирогенита, није потпуно јасан. Занимљиво је да је Часлав презуео власт без борбе и да је истог тренутка у самој Србији био прихваћен као владар. Отуда и горњи закључак да су и Византија и Бугарска поздравиле његово преузимање власти и искористиле га у борби против Угара.

Помен Дринске жупаније у време Часлава јесте први податак о једној од жупа у Србији раног средњег века, која се простирала дуж леве обале Дрине низводно од данашње Фоче. Податак о рашком бану, носиоцу власти за јасно издвојеном титулом по значају изнад жупанске, указивао би на то да је град Рас и околина играо битну привредну и војну улогу у тадашњој Србији. Женидба Тихомилова са кћерком рашког бана коју је уприличио Часлав, указивала би на то да је средишња власт била веома јака када је владар могао да одређује и креира породичне везе крупне властеле, али такође указује на то да је област Рашке већ тада имала важнији положај него неке друге жупаније у Србији. Најзад, постаје јасно да је престоница тадашње Србије била изван рашке области.

Смрћу Часлава Клонимировића угасио се српски владарски род који је нешто више од три столећа владао Србијом. После Часлављеве смрти код византијских писаца настаје тајац о Србији. Само код Попа Дукљанина постоје неки оскудни подаци који могу да послуже као основа за размишљање шта се догађало у Србији после Часлављеве смрти. Изгледа да је средишња власт нагло изгубила снагу и да је земља била под влашћу банова и жупана који су често били у међусобним сукобима. Дукљански владари тога времена могли

су да утичу на прилике у Србији, а све више се истиче значај оног владара који је седео у Расу или рашкој области. Према попу Дукљанину, Тихомил, зет Чаславов, владао је *terram Rassam*, али се није називао ни краљем ни баном, већ само великим жупаном.¹⁵⁸ Изгледа да управо у то време долази и до издвајања Босне као засебне политичке целине. Смрћу архонта Часлава окончано је једно раздобље спрске историје које је било обележено ратовима и сукобима изазваним пре свега бугарско-византијским односима у које је Србија често била укључена и мимо воље њених владара.

¹⁵⁸ *Ljetopis*, 67 – 69.

МИХАИЛО ВИШЕВИЋ

Једини раносредњовековни владар једне од српских кнежевина, у овом случају Захумља, који је познат са више појединости из неколико историјских извора, јесте Михаило Вишевић. У делу Константина Порфирогенита *DAI* поменут је у два поглавља, о Србима и о Захумљанима. Поред Константина Порфирогенита о Михаилу Вишевићу вести пружају западни, латински извори. Један усамљен податак Јована Ђакона у његовој Венецијанској хроници, открива Михаилове политичке тежње почетком X века. Не мање политичке тежње могу се наслутити у списима Првог сплитског сабора из 925. године, у чијем је раду учествовао и овај кнез. Најзад, Анонимни летописац из града Барија, помиње Михаилово војно уплитање на италијанском тлу.¹⁵⁹

Из овог кратког прегледа извора који доносе вести о Михаилу Вишевићу, може се закључити да је реч о личности која је у своје време играла крупну политичку улогу. Ниједан српски раносредњовековни владар није задобио толико места у више различитих савремених извора. Анализа вести показује да је Михаило Вишевић водио веома занимљиву спољну политику, покушавајући да искористи бугарско-српске и бугарско-византијске односе за сопствену добит. У питању је личност која се смело упуштала у сложене и опасне политичке потезе. Како ће се видети он је владар који је водио спољну политику не само према Бугарима и Византинцима, већ и према Риму и Венецији. Упркос оскудним изворним подацима, верујем да се у великој мери могу установити основни обриси његове политике.

¹⁵⁹ О овим изворима и подацима који се тичу Михаила Вишевића, видети ниже.

Константин Порфирогенит пише: “Род антипата и патрикија Михаила, сина Вишевића, архонта Захумљана, потиче од некрштених становника на реци Висли који су названи и Лицики и насели се на реци названој Захлума.”¹⁶⁰ Византијске високе дворске титуле антипата и проконзула, које је Михаило добио из Цариграда, указују на то да је он у једном тренутку играо изузетно значајну улогу у византијској политици према Далмацији и непосредном залеђу. Ниједан српски архонт који је управљао далеко пространијом Србијом није поменут у *DAI* са овако високим дворским титулама. Али ово признање дошло је после готово две деценије политичке борбе архонта Захумља и представља заправо круну његовог деловања.

Подаци о породичном пореклу Михаила Вишевића, указују на то да његов род није припадао српском или хрватском племену, већ неком другом словенском роду који је живео поред реке Висле и који се приликом сеобе у време цара Ираклија придружио Србима.¹⁶¹ Начин на који је Порфирогенит представио Михаила Вишевића и његов род, наводи на помисао да су владари Захумља све до његовог времена припадали управо овој владарској породици, па би тако, како и у Србији и Хрватској, у Захумљу такође постојало веома рано утемељено начело наслеђивања власти од стране припадника једне породице.

Константин Порфирогенит становнике Захумља изричито назива Србима који су се ту населили од времена цара Ираклија,¹⁶² али не можемо да будемо сигурни да су Травуњани, Захумљани и Неретљани у време сеобе на Балканско полуострво заиста били Срби или словенска племена која су у савезу са Србима или Хрватима, приспела на Балканско полуострво. Цар-писац за све ове кнежевине каже да их настањују Срби, али је то поглед из његовог времена када је процес етногенезе већ досегао такву фазу и

¹⁶⁰ *DAI* I,33.16 – 19; *ВИНЈ* II, 60.

¹⁶¹ О појму Лицики видети, *ВИНЈ* II, 60, нап. 210; *DAI* II, 139. Λιτζίκη је вероватно истог значења као и Λενζανήνοи, племе које се у *DAI* помиње као потчињено Русима, а означава Пољаке (*DAI* I, 9.10; 37.44). Тако би становници поред Висле били заправо звани "Пољаци". Одједи ове сеобе забележени су и код Томе Архиђакона (XIII век), јер он бележи племе Лингона које се настанило у Хрватској - *Venerant de partibus Polonie, qui Lingones appellantur...*; *Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1894, 25.

¹⁶² *DAI* I,33.8-10; *ВИНЈ* II, 59.

када је српско име услед политичке доминације Србије постало раширено и општеприхваћено на широком простору. Стога би се могло закључити да је средином X века процес етногенезе на простору Захумља, Травуније и Паганије већ био довршен, јер је царев информатор прикупио податке из свог окружења и пренео до Цариграда племенско осећање припадности самих становника ових архонтија.

У византијском спису *О церемонијама*, који је такође настао под покровитељством Константина Порфирогенита, наведене су царске наредбе околним народима. Спис наводи наредбе архонтима: Хрвата, Срба, Захумљана, Конавла, Травуњана, Дукље и Моравије.¹⁶³ Поменуте наредбе могле су најраније да настану у време владавине цара Теофила (829 – 842) и представљају најстарије сведочанство о политичкој распарчаности јужнословенских кнежевина, односно, потврђују њихово веома рано формирање.¹⁶⁴

Није познато када је Захумље уобличено као засебна кнежевина. Све вести које о овој области пружа Константин Порфирогенит сагласно говоре да је одувек било тако – дакле од самог чина насељавања у време цара Ираклија. Највероватније да су жупани у приморским кнежевинама признавали врховну власт српског владара од самог почетка, али да су тежили да се осамостале, што се одиграло, судећи према листи наредби сачуваној у књизи *О церемонијама*, најкасније током прве половине IX века.

Једна фалсификована и веома спорна папска повеља из 743. године такође помиње Захумље и Травунију као засебне области.¹⁶⁵ Уколико би основни податак о овим земљама био тачан то би значило да су веома рано оформљене кнежевине које су практично биле независне од архонта Србије.

Михаило Вишевић се први пут у историјским изворима јавља 912. године. Јован Ђакон бележи да је те године син млетачког дужда Урса, Петар, враћајући се из Цариграда овенчан

¹⁶³ *De cerim.* 691.8 – 11; *ВИНЈП*, 78.

¹⁶⁴ О хорнологији ове листе наредби видети, Живковић, *Јужни Словени*, 358 – 364.

¹⁶⁵ *Zbornik* /, № 1. Искрпније о овој повељи, видети, Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд 2004, 139 – 146.

византијском титулом протоспатара, био заробљен од стране Михаила и да га је овај послао бугарском владару Симеону који је за њега добио велики откуп.¹⁶⁶

Византијска политика према Венецији тежила је да овај град и њеног дужда задржи у интересној сфери Царства. Није била ретка појава да су млетачки владари добијали високе дворске титуле из Цариграда чиме им је заправо указивана посебна част и место на лествици византијских савезника.¹⁶⁷ Млечани су, наиме, играли важну улогу у византијској политици према Арабљанима из јужне Италије, будући да су располагали знатном флотом која је могла да интервенише у корист Византије. У ту брижљиво вођену политику између Византије и Венеције изненада се умешао архонт једне мале, готово непознате кнежевине, реметећи чином отмице дуждевог сина, устаљене дипломатске и политичке односе.

Пресретање млетачке лађе, која је свакако имала и војну пратњу, није био само чин непријатељства према Венецији, већ и према Византији. Бугарски владар је управо тада 913. године исказао своје претензије на круну ромејског царства, а Михаилу је својим делом несумњиво исказао намеру да се сврста уз Симеона као његов савезник. Описани догађај претпоставља да је и пре постојао одређени однос између Михаила и Симеона. То би значило да је Михаилу преузео власт у Захумљу најмање неколико година раније, најкасније око 910. године. Познато је да је он бугарском владару оклеветао архонта Петра да се припрема да са Угрима нападне Бугарску 917. године, што се заправо односило на време првог бугарско-византијског рата и 895/896. годину, када је архонт Србије, Петар, заиста деловао као византијски савезник.¹⁶⁸ Стога, како му је ово било познато, није немогуће да је Михаилу већ тада био владар Захумља. Мислим да нећу погрешити ако почетак Михаилове владавине ставим у прве године девете деценије IX века.

Пут који је Михаила Вишевића водио према Бугарској као савезнику, морао је да буде условљен јачањем његовог источног суседа, Србије, која је под архонтом Петром постала несумњиво водећа

¹⁶⁶ *Ioh. Diac.* 132.1 – 11.

¹⁶⁷ Византијски цареви су млетачким дуждевима и њиховим синовима често додељивали чин спатара, протоспатара или патрикија; упор. *Ioh. Diac.* 103.12 – 13 (806); 113.12 – 14 (840); 125.12 – 13 (878); 131.7 – 9 (око 900); 132.1 – 3 (912); 133.11 – 14 (око 930); 168.21 – 22 (1005).

¹⁶⁸ Упор. Живковић, *Јужни Словени*, 403 – 412.

сила међу српским кнежевинама. Петров положај ојачан је после 896. године када је у Цариграду признат за архонта Србије, а посебно када је са Симеоном склопио мир. Константин Порфирогенит истиче да је 917. године Паганија била под влашћу архонта Србије, што наводи на закључак да она то није била пре, а ни после Петрове владавине, односно у време када је Порфирогенит писао *DAI* 948/949. године. Тако је Захумље почетком X века било готово потпуно окружено земљама под непосредним надзором архонта Србије. Травунија са Конавлима и Паганија биле су под влашћу Петра; Дукља, вероватно, захваљујући близини византијске теме Драч, под утицајем Цариграда, па је тако преостало само Захумље као независна политичка целина изван врховне власти архонта Србије.

Надмоћ архонта Србије и усамљен положај међу осталим српским кнежевинама, биле су околности које су Михаила Вишевића приморале да се повеже са неким снажним савезником који ће му омогућити да се успротиви архонту Петру. На далматинској обали он је ослонац могао да тражи у Хрватској, која је у то време почела да притиска византијске градове – Задар и Сплит. Уосталом и у Хрватској је тада на власти био Томислав, хрватски владар који је располагао значајном војном силом.¹⁶⁹

Из насилног поступка Михаила Вишевића према дуждевом сину, јасно је да се током друге деценије X века уобличавају политички савези антивизантијског карактера. Србија у том тренутку остаје неутрална и тај свој политички став задржава све до смене архонта Петра када ће се наћи у вртлогу бугарско-византијског сукоба.

Михаило Вишевић је 917. године коначно успео у својој намери да неутралише архонта Петра. Користећи своја сазнања о Петровом учешћу у рату против Симеона 895/896. године, захумски кнез је бугарском владару дојавио да се Петар договара са Византинцима да заједно са Угарима нападне Бугарску. У питању је била веома успешна сплетка, јер је Симеон, “обузет срџбом”, послао војску и Петра одвео у Бугарску из које се овај никада није вратио. Тиме је Михаило Вишевић постигао циљ и постао најзначајнији архонт на ширем јужнословенском простору.

¹⁶⁹ *DAI* I, 31.71 – 74; *ВИНЈП*, 45, са нап. 137.

Бурне године које су уследиле у Србији после устоличавања Павла на месту архонта Србије и узастопне смене на српском трону као последица бугарске и византијске политике према Србији, несумњиво су погодовале Михаилу Вишевићу у оним тренуцима када је на српском трону седео архонт под контролом Бугарске. Међутим, како га Константин Порфирогенит назива антипатом и патрикијом, јасно је да је он у одређеном тренутку из темеља променио своју спољну политику и од бугарског постао византијски савезник.

У време одржавања Првог сплитског сабора 925. године, Михаило је учесник, а у време непосредно пре одржавања овог сабора поменут је у писму папе Јована X хрватском владару Томиславу као независни војвода у својој области: "*Michaele in suis finibus praesidente duce*".¹⁷⁰ Ово би могла да буде потврда да је он био у веома блиским политичким односима са Томиславом, а да је самим тим био у то време још увек византијски непријатељ. Византија је била та која је својим политичким потезима преокренула ствари у своју корист. Наиме, Роман Лакапин је одлучио да далматинске градове у црквеном смислу врати под јурисдикцију римског папе, што је коначно решено на Првом сплитском сабору, где су као заинтересоване стране били присутни кнежеви Хрватске и Захумља. Стон, престоница Захумља, имао је у то време епископију која је била подређена Сплитској архиепископији, што је био довољан разлог да Михаило учествује у раду Сабора. Променом свога става према црквеној припадности далматинских градова Византија је придобила римског папу, а самим тим делимично разрешила и политичко питање око далматинских градова. Томислав и Михаило су од непријатеља Византије постали у најмању руку њој наклоњени, јер тиме што им је Византија препустила да сами уреде црквена питања у својим земљама пребацила је заправо проблем римском папи.

Коначан политички преображај Михаило је доживео 926. године када је Србија била покорена и када је Симеон одустао од идеје да на трон у Србији доведе Часлава. Тиме је Бугарска избила на границе Захумља, а поход Бугара на Хрвате, који се истина неславно завршио, вероватно га је учврстио у одлуци да против

¹⁷⁰ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ured. I. Kukuljević-Sakcinski, Zagreb 1874, N° 92.

непријатног суседа потражи снажног савезника. Док је Србија била између Захумља и Србије, могао је Михаило Вишевић да буде одани савезник Бугарске. Оног тренутка када је Србија престала да постоји као држава и када су Бугари практично окупирали земљу, он је схватио да би његова независност могла да буде доведена у питање. Оно што су Византинци само делимично постигли у неутрализацији Томислава и Михаила Вишевића Првим сплитским сабором, то је Симеон, својим непромишљеним гестом покораванја Србије, а потом и нападом на Хрватску, запечатио. Хрватски и захумски владар само су се још снажније везали за Византију.

Анонимни писац Анала града Бара помиње да је Михаило Вишевић јула месеца 927. године напао и освојио јужноиталијански град Сипонт.¹⁷¹ Иако је у историографији владало мишљење да је ово био непријатељски чин према Византији која је тада још увек располагала одређеним поседима у јужној Италији, пре свега Апулији и Калабрији,¹⁷² у светлости анализе политичког деловања Михаила Вишевића, сасвим је јасно да је ова акција била спроведена за рачун Византије.

Наиме, током 926. године или почетком 927. године, Михаило Вишевић је од Византије добио високе титуле антипата (проконзула) и патрикија. Звање патрикија носили су у то време у Византији заповедници тема и представљала је једно од највиших достојанстава. Обичај је био да се царско писмо шаље путем високог чиновника, као што је то било у случају млетачког дужда или неког од чланова његове уже породице.¹⁷³ Стога, вероватно је једно византијско посланство боравило код Михаила Вишевића непосредно после војног потчињавања Србије од стране Симеона, које је донело документ којим се Михаилу додељују византијске титуле, али и са задатком да прецизира обавезе новог византијског савезника. Сусрет није било посебно тешко утаначити будући да је Михаилово седиште било у Стону где се Византинци из правца Драча сасвим лако могли

¹⁷¹ *Annales Beneventani*, MGH SS II, ed. G. Pertz, Hannoverae 1829, 175.23, датира освајање Сипонта у 926. годину. *Annales Barenses*, MGH SS V, ed. G. Pertz, Hannoverae 1844, 52.8 – 11 (= *Ann. Baren.*), јула 927. године. *Lupi Protospatarii Annales* MGH SS V, ed. G. Pertz, Hannoverae 1844, 54.1 - 2, наводи јул 928. године. Упор. Живковић, *Јужни Словени*, 375, нап. 1263.

¹⁷² *ИСН*, 159.

¹⁷³ *Ioh. Diac.* 103.12 – 13; 113.12 – 14.

да дођу морским путем. Највероватније је од Михаила тражена војна подршка против Симеона.

Међутим, Симеон је изненада преминуо маја 927. године, а Бугарска се нашла у изузетно тешкој спољнополитичкој ситуацији и готово у тренутку изгубила војну премоћ коју је до тада имала над Византијом и околним земљама. Византијски извори помињу да су се сви околни народи удружили против Бугара, именично наводећи Хрвате и Угре, а са овом невољом стопила се и природна непогода – суша, која је донела и болести.¹⁷⁴ Одједном, читав политички концепт околних држава доживео је преображај. Византија је изненада повратила свој положај међу словенским државама који је до тада био у корист Бугарске. Бугарска је престала да буде опасност па су услуге византијских савезника искоришћене на другој страни.

Арабљани су из свога упоришта на Рту Гаргано често угрожавали византијске поседе у јужној Италији. У једном таквом нападу освојили су и византијски град Сипонт. Изгледа да је у првој половини 927. године друго византијско посланство боравило код Михаила Вишевића преносећи наредбу цара да војно интервениште против Арабљана у јужној Италији. Барски летописац сасвим кратко каже да је Михаило опсео и заузео Сипонт. Не помињу се разарања града. То је била Михаилова нова улога као византијског савезника, да учествује у сузбијању арабљанских упада, управо као што су читав низ деценија чинили и Млечани.

Захумље је у доба Михаила Вишевића постало политички веома значајно подручје. Његове поморске акције – заробљавање сина млетачког дужда и доцнија опсада Сипонта, показују да је захумски владар располагао знатном флотом. Његова војна моћ морала је да буде у тесној вези са привредном снагом, па би требало посматрати доба Михаила Вишевића као време привредног успона Захумља. Највероватније је главни извор прихода представљала производња соли, будући да је тек у каснијим годинама своје владавине могао да рачуна на приходе са византијског двора. Није случајно што је и његов савременик у Хрватској, Томислав, такође располагао великом војном снагом, јер је и у Хрватској тада морало да дође и до привредног успона. Такође, у Михаилово време пада обнова црквене организације и у

¹⁷⁴ *Theoph. Cont.* 412.9 – 11.

његовој престоници налази се епископ подређен архиепископу Сплита, некадашње Салоне, како је било још у VI веку пре словенског насељавања. Један натпис који до сада није са потпуним успехом објашњен, помиње извесног Михаила који је био заштитник ромејских градова: *Mi(c)haelus fortiter (et) super rego pacifico c(i)v(itates) om(ne)s Romanos*.¹⁷⁵ Уколико се има у виду титула патрикија Михаила Вишевића, она је сасвим у складу са наведеним дужностима.

Није познато до ког времена је Михаило Вишевић владао Захумљем. Чини се да је његова владавина окончана неколико година после освајања Сипонта. Константин Порфирогенит о њему говори као о савременику, али подаци са којима је располагао нису до њега доспели 948/949. године када је писао ово поглавље *DAI*, већ најкасније датирају из 933/934. године, како следи на основу анализе других података изложених у разним поглављима *DAI*. Свакако није немогуће да је Михаило владао и 949. године, али извори га више не помињу. Извесније ће бити да се његова владавина окончала око 935. године, јер тада поново почиње успон Србије под Чаславом и окупљање приморских кнежевина под политичком превлашћу архонта Србије.

¹⁷⁵ Ј. Ковачевић, *Маргиналије уз проблеме археологије и уметности раног средњег века (ИИ)*, ЗФФ 8/1 (1964) 113 – 124. За предложена читања овог натписа, видети, Живковић, *Јужни Словени*, 415, нап. 1414, са наведеном литературом.

ВЛАДИМИР

Владимир је дукљански владар којем Поп Дукљанин посвећује необично велики део свог Летописа. Доцнији култ светог Владимира, који се проширио у северној Албанији, указује на то да је овај владар оставио дубок траг у народном сећању. Према Летопису Попа Дукљанина отац Владимиров, Петрислав, управљао је дукљанском државом последњих деценија X века, будући да писац помиње како се у то време уздигао бугарски владар Самуило (976 – 1014).¹⁷⁶

Упркос Дукљаниновој несумњиво нетачној хронологији дукљанских владара који су владали пре Петрислава (Тугемир, Хвалимир), издваја се као поуздана нарација о Петрислављевој браћи Драгимиру и Мирославу. За првога Поп Дукљанин каже да је управљао Травунијом и Захумљем, док је други владао у Подгорју али је још као младић погинуо током олује на Скадарском језеру.¹⁷⁷ Мирослављеви поседи дошли су потом под управу краља Петрислава, који је претходно већ држао Зету. Најзад, један печат византијске израде, који је објавио Г. Шламберже, на којем пише Θεοτόκε βοήθει Πέτρον ἀρχοντα Διοκλίου(ς) Αμίν, и који је стилским особинама датиран у крај X или почетак XI века, готово сигурно потврђује постојање Дукљаниновог Петрислава, оца Владимировог.¹⁷⁸

Подаци о Владимировој владавини изложени су у једном дужем поглављу Летописа Попа Дукљанина и за разлику од претходног излагања које је с муком прикупљено и уређено

¹⁷⁶ *Ljetopis*, 77.

¹⁷⁷ *Ljetopis*, 78.

¹⁷⁸ G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire Byzantin*, Paris 1884, 433 – 434. На аверсу овог печата, данас изгубљеног, представљена је Богородице са Христом.

народно предање, издваја се обиљем поузданих историјских података и појединостима које наводе на закључак да је писцу овог поглавља на располагању стајао извор који се бавио животом краља Владимира. Одавно је уочено да је у овом поглављу Летописа заправо пренето данас изгубљено Владимирово Житије.¹⁷⁹

Излагање о Владимиру отпочиње податком да је Владимир примио краљевство као дечак (*puer autem Vladimirus*), а да је у доба када је био младић (*esset adolescens*) у Дукљу провалио бугарски цар Самуило. Будући да је до овог похода дошло око 1009/1010. године, излази да је Владимир преузео власт у Дукљи око 1000. године.¹⁸⁰ Византијски писац Јован Скилица, који је стварао око пола столећа пре Попа Дукљанина, описује Владимира као човека правичног, мирољубивог и пуног врлине (ἀνὴρ ἐπιεικής καὶ εἰρηνικός καὶ ἀρετὴς ἀντεχόμενος).¹⁸¹ Речи византијског писца веома су близу онеме што Поп Дукљанин пише за Владимира да је растао “украшен сваком мудрошћу и светошћу” (*decoratus omni sapientia et sanctitate*).¹⁸²

Владимир се пред Бугарима повукао на планину Облик недалеко од Скадра где је постојала утврда. Један део бугарске војске остао је под Обликом, док је други наставио опсаду Улциња. Утврђење Облик, на данашњој планини Тарабош, било је уједно и седиште једног од дукљанских жупана, који је, према Дукљанину, “попут издајника Јуде”, обећао Самуилу да ће му довести Владимира. У даљем тексту овај исказ попутно је изгубио смисао будући да се Владимир, видевши безизласност ситуације, опростивши се од својих најближих сам предао.¹⁸³ Како је опис догађаја око Владимира остао сачуван у његовом Житију којим се Поп Дукљанин користио, изгледа да је улога жупана Облика која је само назначена остала необјашњена и недоречена да би се

¹⁷⁹ Новаковић, *Први основи*, 203; *Ljetopis*, 34. Супротно, Шишић, *Летопис*, 122 – 123, који сматра да у време Попа Дукљанина (XII век) још увек није постојало *Житије Владимирово* или његова *Acta*, већ да је Дукљанин прерадио народно предање.

¹⁸⁰ О датирању овог похода цара Самуила, видети, Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, ИЧ 49 (2002) 9 – 25 (= Живковић, *Поход*), где су наведена и старија мишљења да је до похода дошло око 1000. године.

¹⁸¹ *Scyl.* 353.66 – 67; *Византијски извори за историју народа Југославије III*, уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1966, 117 (= *ВИНЈ III*).

¹⁸² *Ljetopis*, 78.

¹⁸³ *Ljetopis*, 78 – 79.

поцртала пожртвованост и честитост самог Владимира. Чини се вероватнијим да је жупан Облика заправо предао свога владара Самуилу штитећи своје поседе и положај.

Пошто је заробљен, Владимир је одмах упућен у бугарску престоницу Преспу, где је утамничен, а Самуило је наставио освајања одуставши од опсаде Улциња, али је зато спалио Котор и Дубровник, залетевши се, преко Захумља, све до Задра, одакле се преко Босне и Рашке вратио у Бугарску.¹⁸⁴ Последица овог војног похода било је привремено заузимање Дукље, Травуније, Захумља, Босне и Србије, од стране Бугара. Независно од Попа Дукљанина једна легенда настала у Котору, такође помиње да је Самуило у једном тренутку освојио град одакле је однео мошти св. Трифуна.¹⁸⁵

Када је бугарски цар Самуило провалио у Дукљу његова акција није била усмерена искључиво на ову кнежевину, већ је поход на њу био у склопу шире офанзиве коју су Бугари усмерили на Византију. Опсада Улциња, који је припадао систему утврђења драчке теме, управо говори у прилог овом тумачењу. Истовремено, напад на Дукљу потврђује да је дукљански владар био у веома присним односима са Византијом, односно да је словио за њеног савезника. Већ поменути печат дукљанског архонта Петра, исписан грчким словима и византијских особина, јасан је путоказ да је Дукља више деценија пре Владимирове владавине имала посебне односе са Царством.

Према Попу Дукљанину, односно Житију Владимировом, долазећи свакодневно у тамницу да негује заробљеног дукљанског владара, у њега се заљубила Самуилова кћер Косара,¹⁸⁶ која је измолила оца да јој дозволи да се уда за младог, лепог и побожног заточеника. Од овог легендарног и романтичног приказа догађаја, додуше сасвим у складу са средњовековном традицијом, далеко је извесније да је Самуило донео одлуку о склапању брака између

¹⁸⁴ *Ljetopis*, 80.

¹⁸⁵ *Estratto dalla Leggenda di S. T., Storia documentata della marinerezza bocchese*, ed. G. Gelcich, Ragusa 1889, 84. Ослањајући своје приповедање о овим догађајима на Дукљанина, такође вести пружају и различити дубровачки писци – Орбин, Никола Рањина, Јуније Растић и Јакоб Лукаревић; упор. Живковић, *Поход*, 17, нап. 39 – 42.

¹⁸⁶ На основу допуна Скилице од стране Михаила Деволског, познато је да јој је црквено име била Теодора; упор. *Scyl.* 353.66

Владимира и Косаре на основу политичке процене. Слично је он поступио и у случају своје друге кћери која је била удата за Ашота, сина солунског дуче Григорија Таронита, византијског заробљеника коме је Самуило после женидбе предао на управу Драч.¹⁸⁷ Постављање поузданих владара у освојеним областима свакако је ослобађало Самуилове снаге на другим фронтовима, пре свега према Тесалији и Македонији где је било главно тежиште византијско-бугарског сукоба.

Одавно је уочена сличност између Владимировог и Ашотовог начина ступања у брак.¹⁸⁸ Скилица бележи да је Самуило ослободио Ашота из тамнице пошто се у њега заљубила кћерка Мирослава и запретила да ће се убити ако се законски с њим не венча. Поп Дукљанин у случају Владимира чак цитира Косарине речи упућене оцу, да ће се радије убити него ли узети неког другог мужа.¹⁸⁹ Несумњиво су оба поменута брака постојала, а начин на који је до њих дошло приказан је са временском дистанцом од око једног столећа (Скилица) или 150 година (Дукљанин) где су уведени и елементи народног сећања и предања.¹⁹⁰ Али, ако је извор Попа Дукљанина било Житије Владимирово, које је настало већ у првим деценијама XI века, онда је верзија о кћеркином заљубљивању у сужња забележена код Дукљанина она којој треба поклонити веће поверење него оној о Ашоту и Мирослави забележеној код Скилице. Дужности које су зетови Самуилови обављали у области Драча само је допринела да дође до даље контаминације традиције и могуће слабије обавештености Скилице о приликама у Дукљи и северној Албанији, а посебно о родбинским везама локалних господара.

Владимир је после женидбе са Косаром поново устоличен као дукљански владар, док је његовом стрицу Драгимиру поверена област којом је и раније управљао – Травунија.¹⁹¹ Изгледа да Владимир није дуго владао, јер Поп Дукљанин каже,

¹⁸⁷ Scyl. 342.52 – 57; *ВИНЈ III*, 91 – 92.

¹⁸⁸ N. Adontz, *Samuel l'Arménien, rois des Bulgares*, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres 38 (1938) 51 и даље.

¹⁸⁹ *Ljetopis*, 80 – 81.

¹⁹⁰ О овом браку, видети, *ВИНЈ III*, 91, нап. 60; С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1998, 105 – 106 (= Пириватрић, *Држава*).

¹⁹¹ *Ljetopis*, 81.

да је после мало времена (*post non multum vero temporis*) умро цар Самуило, а власт у Бугарској преузео његов син Гаврила Радомир. Дакле, 1014. године, прошло је тек неколико година, највише пет, како је Владимир преузео власт по други пут као зет бугарског цара. Говорећи о времену почетка владавине Гаврила Радомира, а затим и владавини његовог брата од стрица Јована Владислава, Јован Скилица напомиње како су прилике у Драчу биле мирне док је "Трибалијом и оближњим областима Србије владао Владимир, зет Самуилов."¹⁹² Ово је посредна потврда Дукљанинових речи да је Владимир од Самуила на управу добио одређене области.

Занимљиво је Скиличино поимање територије над којом је владао Владимир – Трибалија и Србија. Уколико се под Трибалијом у овом случају разуме област Дукље, онда је Србија, или само један њен део, била такође под влашћу Владимира. Ово би значило да је Самуилов поход из око 1009/1010. године на Далмацију, а затим и на Босну и Србију, довео до потчињавања ових области бугарском цару. Део освојених територија могао је заиста да додели своме зету Владимиру на управу. Иако је Скиличин податак о Владимировој власти над Србијом или једним њеним делом, недовољан за извођење јаснијих закључака, чини се да учени византијски писац није случајно искористио два различита географска појма у намери да опише област под влашћу једног владара (Владимира). Стога, изгледа веома извесно да је Владимир поред севера драчке области на управу добио, поред Дукље, југозападне делове тадашње Србије, највероватније земље у сливу Таре и Лима.

Већ у августу или септембру 1015. године Јован Владислав, син Самуиловог брата Арона, погубио је Гаврила Радомира, а убрзо показао намеру да уклони и Владимира.¹⁹³ Наводно је Владимир позван да дође у Преспу, на двор, убеђиван да то учини без страха да ће му се нешто лоше догодити. Косара га је од тог пута одговарала, па је чак уместо њега сама отишла у Преспу, али се Јован Владислав према њој понео учтиво. Затим је бугарски цар упутио још једно писмо Владимиру уз напомену да се не плаши, јер и његовој жени се ништа лоше није десило. Други позив је, свестан да ће највероватније бити погубљен, дукљански владар

¹⁹² Scyl. 353.65 – 66; *ВИНЈ III*, 117.

¹⁹³ *Ljetopis*, 81.

прихватио и у пратњи двојице епископа стигао у Преспу. Наводно су још на путу биле постављене заседе са наређењем да га убију, али су га “штитили анђели”. Када је стигао у Преспу тамо је, 22 маја (1016), приликом изласка из цркве убијен.¹⁹⁴ Недуго потом, у време када је његово тело преношено из Преспе у Крајину,¹⁹⁵ погинуо је и Јован Владислав приликом опсаде Драча.¹⁹⁶ Владимирова жена, кћер Самуилова, није се више удавала, а живот је окончала у манастиру. Сахрањена је, како Поп Дукљанин пише, “до ногу свога мужа”.¹⁹⁷ Владарски брачни пар, Владимир и Косара, изгледа да нису оставили потомке.

Занимљиво је да Јован Скилица наводи како је Владимир од Јована Владислава био преварен и да је поверовао заклетвама које му је овај дао преко Јована, архијереја бугарске, те да му се добровољно предао и мало доцније био погубљен.¹⁹⁸ Упадљива сличност Дукљаниновог и Скиличиног описа Владимировог краја, иако садржана код два хронолошки и просторно раздвојена писца, иде у прилог мишљењу да је у питању поуздано сведочанство, у чијој позадини тек треба наслутити суштину описаног догађаја.

Остаје да се проникне у разлоге због којих је Владимир морао да буде погубљен, односно уклоњен као владар Дукље. Уистину, његов вазални однос према Самуилу требало би у правном смислу да је био обновљен и према Самуиловим наследницима – Гаврилу Радомиру и доцније Јовану Владиславу. Међутим, смена на бугарском престолу довела је и до потпуног обрта у самом току византијско-бугарског рата. Василије II је после победе код Беласице 1014. године предводио војску која је знала само за победе. Области под надзором Самуилових наследника нагло су се смањивале па је и њихов углед код околних владара био битно окрњен. Близина Драча, који је иначе био циљ освајања Јована Владислава и под чијим је зидинама нашао смрт, вероватно је пресудила Владимирову судбину. Бугарски цар је

¹⁹⁴ *Ljetopis*, 83.

¹⁹⁵ Дукљанин каже како је Владимир прво био сахрањен у оној истој цркви испред које је погубљен, а да га је Косара тек доцније одатле пренела у место Крајину; *Ljetopis*, 83 – 84.

¹⁹⁶ *Ljetopis*, 84.

¹⁹⁷ *Ljetopis*, 84.

¹⁹⁸ *Scyl.* 354.67 – 70; *ВИНЛШ*, 117-118.

можда сматрао да у Дукљи може да дође до промене политичког курса и да византијска дипломатија покушава да увуче дукљанског владара у сукоб на својој страни. Можда је Јован Владислав био само подозрив према Владимиру, али је далеко извесније да је располагао подацима о томе да се Дукља колеба и да ће највероватније прећи у византијски табор. У том случају, са дукљанским владарем за леђима, Јован Владислав не би могао несметано да опседа Драч, и то је вероватно био разлог који је довео до коначне одлуке о Владимировом уклањању.

Дужину Владимирове владавине тешко је одредити. Ако се дословно схвате речи Попа Дукљанина да је оца наследио у власти када је још увек био дечак (*puer autem Vldaimirus*), а да је до Самуиловог продора у Дукљу дошло када је он био младић (*esset adolescens*), дакле у узрасту од 15 – 22 године,¹⁹⁹ односно 1009/1010. године, онда се може закључити да је Владимир управљао Дукљом између 1000. и 1016. године.

Политичко деловање Владимира не заслужује посебну пажњу и његов значај не лежи у његовим достигнућима као владара-ратника или државника будући да је за време своје владавине он био завистан владар, прво од Византије до 1009/1010. године, а затим од Бугара (1009/1010 – 1016). Његов значај огледа се у томе што је то први владар који је у једној српској кнежевини уздигнут у свеца и што се од његовог времена заправо јавља један нови мотив који краси владара. Тај мотив светости и честитости краља, јавља се код његовог савременика угарског краља Стефана, као и нешто ранијег бугарског владара Бориса-Михаила, који додуше није канонизован, али је такође описан као изузетно побожан владар.

Овакав приказ деловања и понашања владара текао је из црквених кругова. Свештена лица, највиши црквени достојанственици, неговали су култ владара и развој таквих легендарних прича последица је појачаног деловања цркве. Стога се може закључити да је у Владимирове време црквена организација у Дукљи досегла један виши ниво прожимајући у потпуности друштвено ткиво. Владимирово Житије, настало током првих деценија XI века, осликава овакав ток развоја догађаја у дукљанској цркви. Манастири у којима су оваква побожна дела

¹⁹⁹ Шишић, *Летопис*, 455.

настајала морали су да постоје у Дукљи већ током Владимирове владавине.

Народна и црквена традиција неговале су култ краља Владимира под именом св. Владимир. Крајем XIX века неколико истраживача, француски конзул Пуквил, руски конзул Јастребов, па и српски конзул Бранислав Нушић, посветило је пажњу св. Владимиру, описујући места и цркве где је он био поштован. Све ове истраживачке напоре објединио је и коментарисао Стојан Новаковић.²⁰⁰

Тако је Јастребов забележио да св. Владимира поштују још увек села на јужној страни реке Шкумбе која чине жупу Спату, упркос чињеници да су становници ових села мухамеданци. Он такође наводи да се у цркви Пречисте (Богородице) Крајинске још увек налази крст који је Владимир имао код себе у тренутку погубљења и које братство Мрковића сваке године износи на планину Румију где се налази црква Св. Тројице.

Легенде о Владимиру, односно св. Владимиру, прикупио је и обрадио Грк Козма, заступник патријарха Охрида Германа, пређашњи митрополит Кипра, и од 1694. године митрополит Драча.²⁰¹ Спис је затим штампан у Венецији 1690. године од стране Јована Папе из Елбасана (Неокастра), са његовим предговором у коме се каже да је Козма у то време управљао манастиром у којем су се налазиле мошти св. Владимира.²⁰²

Тескт Житија св. Владимира, који је Козма уобличио из различитих, највише усмених предања, уз позивање на неки изгубљени синаксар писан бугарским језиком, у којем је било далеко више написано о делима “мученичког краља Владимира”, веома се разликује од онога што је сачувано код Попа Дукљанина: Владимир је поменут као краљ Бугарске и Илирика; он је борац против богумила, масалијана и других јеретика; ратује успешно са царем Василијем сузбијајући његов упад у Дукљу; отац му се звао Неман (Немања), а мајка Ана, родом Гркиња; родитељи су га верили са кћерком Самуила, краља Бугарске и Охрида; погубљен је од стране шурака на наговор његове жене која је била богумилске и

²⁰⁰ Новаковић, *Први основи*, 223 – 236.

²⁰¹ Ibid. 252 – 253.

²⁰² Ibid. 249.

масалијанске јереси; када је погубљен своју главу је подигао и однео до места где се сада налази његов манастир.²⁰³

Јасно је да Козмино Житије св. Владимира нема додирних места са неким старијим писаним предлошком, већ је настало из низа локалних легенди пониклих у околини Елбасана и Охрида – подручја где је Козма деловао.

Податак Попа Дукљанина да је Косара пренела Владимирово тело у место које се зове Крајина (*in loco, qui Craini dicitur*), где му је био и двор (*ubi curia eius fuit*) и сахранила у цркви Св. Марије, није довољно јасан. Наиме место које се зове Крајина не постоји, већ би израз морао да се односи на читаву област између Скадра, Улциња и Драча, односно погранично подручје византијске теме Драч и Дукље. Стога би се требало држати Орбина који каже да је Косара пренела Владимирово тело у Крајину, где му је било владарско седиште (*Ella per tantolo transporta in CREANI, che fu la sua sedia régale*).²⁰⁴

Манастир у којем се чувају мошти св. Владимира, кога Албанци називају Шин Јон, налази се у долини речице Куше, лево од пута Елбасан – Скадар. Према натпису, сачуваном на грчком, латинском и српском језику, познато је да је обласни господар Карло Топија подигао 1381. године овај манастир на рушевинама претходног који је разрушен у земљотресу. Српски текст наводи да је манастир рађен од 22-ге до 24-те године владавине Карла Топије (1381 – 1383). У манастиру се налази ћивот у којем се чувају мошти св. Владимира у правој малој троспратној гробници у оквиру цркве. Опис ове камене гробнице дао је подробно француски конзул Пуквил. Унутар ове осмоугаоне гробнице налази се дрвени ћивот осликан мотивима из живота светитељевог.²⁰⁵ Недалеко од овог места требало би да се налазио и Владимиров двор одакле је он управљао северним подручјем драчке области. Чини се сасвим извесним закључак да је Владимир неколико година по погибији пренет у цркву Св. Марије код данашњег Елбасана, где је временом настао манастир.

²⁰³ Ibid. 254 – 262.

²⁰⁴ Orbin, 224.

²⁰⁵ Новаковић, *Основе*, 223.

СТЕФАН ВОЈИСЛАВ

Порекло Стефана Војислава, родоначелника знамените дукљанске династије која ће Дукљу уздићи као најснажнију српску кнежевину, није до краја расветљено.²⁰⁶ Према Летопису Попа Дукљанина, Драгимир, владар Травуније, стриц Владимира, дукљанског кнеза кога је погубио бугарски цар Јован Владислав, био је отац Доброслава.²⁰⁷ Оно што Поп Дукљанин пише о Доброславу, његовом устанку против Византије и успесима у тој борби, на основу византијских извора приписује се Стефану Војиславу.²⁰⁸ Отуда је јасно да је из неког разлога Поп Дукљанин од Стефана Војислава начинио Доброслава. Чини се да Стефан Војислав није био пореклом из Дукље.²⁰⁹ Кекавмен га назива Травуњанином Србином, односно Војиславом Дукљанином.²¹⁰

У време Владимирове власти у Дукљи његов стриц Драгимир управљао је Травунијом одакле је највероватније протеран у време Самуилове офанзиве 1009/1010. године. Када је недуго после тога Самуило Владимира оженио својом кћерком Косаром, Драгимиру је такође враћена управа над Травунијом.²¹¹ Тако су Владимир и Драгимир наставили да владају у својим областима као вазали бугарског цара. После погибије бугарског цара Јована Владислава

²⁰⁶ *ИСН* I, 182, нап. 4; *Историја Црне Горе*, Титоград 1967, 386 (= *ИЦГ*).

²⁰⁷ *Ljetopis*, 85 – 86.

²⁰⁸ О овим подацима, Скилице, Зонаре и Кекавмена, видети ниже.

²⁰⁹ Рад Тадеуша Васиљевског, Т. Wasilewski, *Stefan Vojislav de Zahumlje, Stefan Dobroslav de Zeta et Byzance au milieu du XIe siècle*, ЗРВИ 13 (1971) 109 – 126, осим примамљивих хипотеза нема већу научну вредност.

²¹⁰ *Cecaum*. 25.25; 27.13; *ВИН* III, 210, 212.

²¹¹ *Ljetopis*, 81, “Deinde misit imperator ad Dragimirum, patruum regis Vladimiri, ut descenderet et acciperet terram suam Tribuniam...”

под зидинама Драча (крајем 1017. године), Драгимир је покушао да се утврди у Дукљи приспевши са војском у Боко-Которски залив – највероватније током прве половине 1018. године. Тамо је примљен од Которана на острву Св. Габријела, данашњи Страдиоти, где је током гозбе на превару убијен у цркви. Наводно су, како објашњава Поп Дукљанина, завереници желели да учине крај династији чији су их припадници тлачили.²¹²

У Драгимировом покушају преузимања власти не треба тражити неку посебну политичку акцију или организован покушај било провизантијских или пробугарских снага да консолидују власт у Дукљи, већ пре сведочанство о дезинтеграционим процесима који су захватили Бугарско царство 1018. године у месецима непосредно пре његовог коначног сламања, када су вазални владари српских кнежевина покушали да стекну територијалне добитке користећи се општом слабошћу бугарске државе. У истом смислу треба посматрати и одлуку Которана да Драгимира лише живота. У граду су још увек биле свеже успомене на разарања из 1009/1010. године када је Самуило однео мошти св. Трифуна. Убиство Драгимирова могло је да буде подједнако дело пробугарске или провизантијске струје у граду, иако најпре ове друге, јер је Драгимир ипак био вазал бугарског цара, а Которани поданици Византије.

Жена Драгимирова упутила се после погибије свога мужа у Рашку, где је столовао њен отац, велики жупан Љутомир. Међутим, када је стигла у домовину сазнала је да јој је отац преминуо, па се отуда, заједно са мајком, Љутомировом удовицом, упутила за Босну, својим ујацима. На путу према Босни родила је сина у месту Брусно у Дринској жупанији.²¹³ Био је то, како пише Поп Дукљанин, Доброслав. Доцније је он одрастао у Босни, а младићке дане проводио у Дубровнику где се и оженио унуком цара Самуила са којом је имао петорицу синова.²¹⁴

Када је (Дукљанинов) Доброслав одрастао помагао је Византинцима да утврде власт у Дукљи саветујући их како да поступају са народом. Доцније, у време устанка, његови синови су већ били одрасли и учествовали су у свим борбама као војни заповедници.²¹⁵

²¹² *Ljetopis*, 86.

²¹³ Брусно је највероватније данашња Брусна, око 10 км источно од Фоче; упор. Шишић, *Летопис*, 458.

²¹⁴ *Ljetopis*, 86 – 87.

²¹⁵ *Ljetopis*, 87 – 88.

Писање Попа Дукљанина о Доброславу очигледно садржи грубе фактографске омашке. Како је до њих дошло, да ли намерно или случајно остаје да се расветли. Чудно је да писац Летописа не зна тачно име родначелника династије која Дукљом влада у тренутку када он пише своје дело. Тешко је схватљиво да је историјског Стефана Војислава он назвао Доброславом без јаког разлога.

Могло би се помишљати да је у питању политичка тенденција која постоји у Летопису Попа Дукљанина и која му је наметнула изостављање Стефана Војислава и његову замену са Доброславом. Наиме, крајем четрдесетих година XII века када је Поп Дукљанин писао Летопис, дукљански владар је био родом од Бодиновог стрица Радослава који је у време владавине његовог брата Михаила управљао Травунијом и Захумљем. Отуда је и Доброслав, као изданаك травунијског господара Драгимира, начињен оцем Михаила и Радослава чиме је дукљанска династија обезбеђена као легитимна у време писања Летописа. Али збога чега је Поп Дукљанин морао да промени име Стефану Војиславу, који је као и Доброслав пореклом био из Травуније и син последњег травунијског господара Драгимира?

Изгледа да је Поп Дукљанин прећутао неке податке или је чак могуће да му нису ни били познати. Могло би се претпоставити да се Драгимир женио најмање два пута, као што је одавно предлагао Ф. Шишић.²¹⁶ Његов син Стефан Војислав, био је из првог, док је Доброслав био из другог брака. У тренутку када је Драгимир убијен од Которана, он је имао две кћери, а жена му је била у другом стању. Дукљанин наводи речи Которана да је Драгимир *“једини преживео од њиховог (тј. владарског) рода” (hic solus de progenie illorum superest).*²¹⁷ У светлости овог податка Шишићева комбинација о Драгимировом сину из првог брака на први поглед отпада, али ако се на уму има податак да је Стефан Војислав растао у Дубровнику, где се оженио и живео, онда се може рећи да Которани за њега нису ни морали да знају или га, уколико су и знали за његово постојање, нису ни сматрали за легитимног владара.

Најзад, недоумица око Дукљаниновог Доброслава и Скиличиног и Кекавменовог Војислава, можда се најпре може разрешити једноставном претпоставком да је пуно име овог владара било Стефан Доброслав

²¹⁶ Шишић, *Летопис*, 458 – 461.

²¹⁷ *Ljetopis*, 86.

Војислав, управо као што је и име бугарског цара било Роман Гаврило Радомир.²¹⁸ На тај начин нема потребе за претпоставком да се владар Травуније, Драгимир, женио два пута и из два брака имао двојицу синова: Доброслава и Војислава. Ово решење, међутим, такође није потпуно извесно, будући да је Стефан Војислав већ 1040. године у време подизања другог устанка против Византије, имао петорицу одраслих синова.²¹⁹ Ово би било немогуће уколико је Стефан Војислав – Доброслав једна личност рођена 1018. године, а чија би деца тек могла да буду рођена око 1040. године.

У самом излагању Попа Дукљанина постоји један траг који би могао да укаже да је намерно мењао извор којим се користио говорећи о младости Доброслављевој. Наводно су га *родитељи* послали на образовање у Дубровник (*post a parentibus educatus est Ragusii*).²²⁰ Овај несклад у чињеницама које је сам већ навео, погибија оца, а затим његова поновна појава када је његов син постао младић, указује несумњиво на то да је Поп Дукљанин имао сазнања о неком потомку травунијске династије који је заиста боравио у Дубровнику и о којем је имао података. Дубровачки писци, додуше веома непоуздани за време раног средњег века, доста пажње поклањају извесном Стефану, босанском владару, чије деловање смештају у почетак IX века. Те нејасне легенде, записане у Дубровнику веома касно, најраније током XIV века, можда се ипак односе на Стефана Војислава и његов боравак у том граду.²²¹ У Дубровник је могао да доспе после Самуилове офанзиве 1009/1010. године, када је и његов отац Драгимир привремено изгубио власт у Травунији. Тако би могла да се објасни нелогичност у Дукљаниновом тексту да су родитељи послали Доброслава (Стефана Војислава) у Дубровник, што би било немогуће уколико се то догодило после 1018. године јер му је отац тада убијен.

Податак да је Стефан Војислав био ожењен унуком цара Самуила, налази своју потврду у доцнијим догађајима из историје Дукље, јер је Бодин, Михайлов син, поменут као потомак бугарског цара и да је управо на основу овог крвног сродства он био проглашен за цара Бугара 1072. године.²²²

²¹⁸ О имену Гаврила Радомира, видети, Пириватрић, *Држава*, 81 – 83.

²¹⁹ *Ljetopis*, 88.

²²⁰ *Ljetopis*, 86.

²²¹ *Anonymi*, 15 – 20; *Ragnina*, 193 – 195; *Luccari*, 5.

²²² *Scyl. Cont.* 163.5-10; 163.23-27; *ВИНЈ III*, 179, 181.

Поставља се питање ко је била ова унука бугарског цара. У историографији се сматра да је она могла да буде кћер Гаврила Радомира, или кћерка неког од Самуилове браће – Арона, Мојсија или Давида.²²³ Сам израз “*nepotem Samuelis*” може да означава и даљу рођаку. Упадљиво је да се Доброслав (Стефан Војсилав) оженио у Дубровнику где су заиста могли да бораве чланови шире породице Самуилове који су у овом граду нашли уточиште после страдања Самуиловог брата Арона кога је Самуило погубио, док су Давид и Мојсије страдали током ратних операција.²²⁴ Од Ароновог рода преживео је само Јован Владислав, кога је смрти спасао Гаврило Радомир, па међу Ароновим потомцима не би требало тражити невесту Стефана Војислава. Најпре би се могло претпоставити да је млада потицала из породице Давида или Мојсија, чији су се припадници могли склонити у Дубровник управо у време када се Самуило обрачунао са Ароном и члановима његове породице.

Реконструкција догађаја из младости Стефана Војислава веома тешко може да буде изложена са сигурношћу. Као сигурни елементи показују се најмање две чињенице – податак да је био син травунијског кнеза Драгимира и његов брак са бугарском принцезом, можда кћерком Давида или Мојсија. Дубровник је у то време био под византијском влашћу па би се могло закључити да су се изгнани припадници бугарског владарског рода заправо ставили под византијску заштиту. И сам Стефан Војислав требало би да је уживао исту заштиту.

Дубровачки писац Јакоб Лукаревић доноси један веома занимљив податак који не постоји код његовог савременика Мавра Орбина. Лукаревић помиње како је Стефан, краљ Далмације, дошао у Дубровник заједно са својом женом Маргаритом, *nata del sangue Romano*.²²⁵ Оно што је још важније, Лукаревић међу изворима помиње Попа Дукљанина - *il Prete di Doclea*, а на основу сачуваних рукописа Летописа познато је да у њима нема помена овом краљу Стефану.²²⁶ Тај податак не постоји ни у Орбинијевом издању Летописа из 1601. године. Можда се у изразу *nata del sangue Romano* крије заправо име њеног оца Романа, познатијег у изворима и као

²²³ Шишић, *Летопис*, 458 – 461.

²²⁴ Подробније о судбини Самуилове браће, видети, Пириватрић, *Држава*, 79 – 88.

²²⁵ *Luccari*, 5.

²²⁶ Изгледа да је Лукаревић располагао различитим и потпунијим рукописом Летописа Попа Дукљанина од Орбина.

Гаврило Радомир, кога је Јован Владислав погубио 1015. године и која се са остатком своје породице склонила у византијски Дубровник. У том случају до Стефановог брака могло је да дође 1015/1016. године, а невеста је била, готово сасвим сигурно, кћерка Романа Гаврила Радомира.

Код Лукаревића се такође налази јединствен податак да су у време (бугарског, Т. Ж.) краља Владислава, који је “много тлачио Дубровник”, Дубровчани примили у свој град неколико племићких породица из Росе, Котора, Рисна, Улциња и Дукље.²²⁷ Описани догађај могао је да се одигра управо 1009/1010. године када је Самуило опустошио поменуте градове и области. Лукаревић наводи да је Стефан из захвалности Дубровчанима што су га примили, предао њима утврђена места у близини Дубровника – Брен, Груж и Затон. Сва ова утврђења налазила су се у оквиру Травуније, односно Конавла, па је и овај податак историјски могућ. Најзад, Лукаревић наводи да су Дубровчани, када су примили избеглице из Дукље и приморских градова, довели једног грчког племића да управља градом који је био у добрим односима са царем Константинопоља. У искривљеној приповести, напабирченој из ко зна каквих извора, Лукаревић заиста преноси историјско језгро у којем је сачувана успомена на византијског стратега који је управљао Дубровником почетком XI века.

Није немогуће да је Драгиминова удовица заиста родила посмрче Доброслава који је одрастао у Босни. Њему се тамо губи сваки траг, осим код Дукљанина, који га упорно сматра за оснивача дукљанске династије. Податак да је Драгиминова (друга) жена била кћер рашког жупана Љутомира, указује на то да је после Самуилове смрти дошло до приближавања Рашке, Босне и Травуније путем родбинских веза, што би најпре могла да буде последица политичког и војног опадања Бугарске после Самуилове смрти. Тако је Драгимиров син из првог брака, Стефан Војислав, у Дубровник доспео око 1009/1010. године.

Може се закључити да је Стефан Војислав био рођен у Травунији, по свој прилици у Требињу, почетком последње деценије X века. Током његовог боравка у Дубровнику, родитељи су га оженили кћерком Романа Гаврила Радомира, где је остао под византијском заштитом до коначног сламања Бугарског царства 1018.

²²⁷ *Luccari*, 4.

године. Његови синови, који су у време избијања устанка били одрасли људи, како изричито каже Поп Дукљанин (*qui iam iuvenes et milites strenui erant*),²²⁸ морали су бити рођени између 1015/1016. и 1020/1021. године.

Из византијског Дубровника Стефан Војислав се вратио у Дукљу. Тамо је, како пише Поп Дуљанин, Грцима саветовао како да оштро поступају са народом, претварајући се да им је одани сарадник, а заправо истовремено подбуњујући народ да се дигне против византијске власти. Наводно је устанак на његов наговор и плануо, Грци протерани, а устаници га позвали да се врати у земљу и преузме престо предака.²²⁹ Романсиран приказ догађаја ипак садржи одређене историјске чињенице.

Врло је извесно да је Стефан Војислав имао византијску титулу уз коју је ишла и власт у Дукљи, а он сам био византијски вазал. По свој прилици постављен је од стране Византинаца за владара Дукље током 1019. године. Византинац Кекавмен помиње како је Војислав Диоклићанин био топарх у Зети и Стону, те како је заробио византијског стратега Дубровника Катакалона Клазоменског. Наиме, стратег је наумио да зароби Војислава, па је искористио околност да се овоме родио син. Стога му је понудио да буде кум при светом крштењу истовремено намеравајући да га том приликом зароби. Оно што је наменио Војиславу, десило се њему саоме, јер је дукљански владар вештије припремио замку за свог супарника.²³⁰

Податак о тек рођеном сину упућује на датирање овог догађаја у ране године владавине Стефана Војислава као византијског вазала. Поп Дукљанин, који говори о освајањима војсковођа Василија II после 1018. године, међу покореним областима не помиње Дукљу, већ само Бугарску, Рашку, Босну и све приморске области до граница Доње Далмације.²³¹ То је један веома важан сигнал који наводи на закључак да је Дукљом могао да влада византијски штићеник – Стефан Војислав, уз одговарајући византијски чин, у овом случају топарха. Исти писац, Кекавмен, помиње топарха Сплита и Задра, Доброњу, који је овим областима управљао као византијски штићеник. Неповрење византијских власти према овим

²²⁸ *Ljetopis*, 88.

²²⁹ *Ljetopis*, 88.

²³⁰ *Cecaum*, 27.10 – 28.8; *ВИНЈ III*, 211 – 213.

²³¹ *Ljetopis*, 87.

локалним вазалима које су називали топарсима, очигледно је на примеру Доброње, кога су, упркос чињеници да је сам долазио у Цариград да се поклони цару, у погодном тренутку заробили у намери “да пружењу његову земљу”.²³² Поступак Византинца у случају Доброње нимало се не разликује од намера које је имао византијски стратег Дубровника према Стефану Војиславу. Датирање овог догађаја, већ и због рођења Стефановог детета, морало би бити током преласка из прве у другу деценију XI века (1019-1021).²³³

У Кекавменовом исказу о обостраном лукавству Катакалона Клазоменског и Стефана Војислава, садржана је и једна констатација писца да се Војислав претварао како је царев роб, односно поданик (δοῦλος).²³⁴ Тако и овај податак усмерава ка закључку да је до овог сусрета дошло пре избијања устанка у Дукљи у време када је Стефан Војислав вршио власт у Дукљи као византијски поданик. Сам однос византијских чиновника са топарсима јужнословенских племена, у оба примера – Доброње и Стефана Војислава – заправо говори у коликој је мери византијска власт на том подручју била на танким основама и подложна брзој и изненадној промени. Очигледно је да су византијски стратежи имали веома широка овлашћења у односу према овим домаћим топарсима, што није могло да се догоди без прећутне дозволе из Цариграда.

Први устанак Стефана Војислава против Византије одиграо се у време после смрти цара Романа III Аргира који је умро 11. априла 1034. године. О овој побуни ништа ближе није познато. На основу Скиличиног увода у почетак другог устанка у Дукљи, познато је да је Стефан Војислав био поражен, заробљен и одведен у Цариград.²³⁵ Како је до овог првог устанка дошло 1034/1035. године, а на основу царевог (Михаило IV) боравка у Солуну у време избијања другог устанка, као и податка да је Стефан Војислав недавно (προ μικροῦ) побегао из Цариграда,²³⁶ произилази да је он у Цариграду провео три или четири године, односно до око 1039. године.

²³² *Sesaut.* 77.16 – 78.7; *ВИНЈ III*, 203 – 205.

²³³ У литератури се обично узима да се ово десило после 1042. године; упор. *ИСН* 1,186, нап. 9; *ИЦГ* 1,388.

²³⁴ *Sesaut.* 27.18.

²³⁵ *Scyl.* 399.15 – 16; 408.73 – 76; *ВИНЈ III*, 156 – 157.

²³⁶ *Scyl.* 408.74.

По доласку из Цариграда, Стефан Војислав је из Дукље протерао Теофила Еротика, који је као царски намесник управљао земљом 1036 – 1039. године, а затим проширио своју власт и према Србији, где је у то време постојала византијска тема Србија и на чијем се челу налазио стратег Љутовид. Византија није одмах одговорила на насиље дукљанског архонта јер је 1040. године била заузета великим борбама са Петром Одељаном који је узбуркао широко подручје некадашњег Бугарског царства.²³⁷ Тек када су прилике 1041. године сређене и устанак Петра Одељана угушен, могло је Царство да се посвети приликама у Дукљи.

Током 1040. године, једна византијска лађа које је превозила драгоцени товар од десет кентенарија злата (7 200 златних номизми) страдала је на дукљанским обалама. Не одолевши изненадном срећном плену, Стефан Војислав је одлучио да га задржи. Из Солуна је цар Михаило IV (1034 – 1041) послао више писама дукљанском владару тражећи да врати отето и да не пружа повод за избијање рата, али се Стефан Војислав на ова упозорења није освртао. Коначно, цар је против непослушног архонта послао војску на чијем челу је био евнух Георгије Провата, која је не познавајући пут и земљу, запала у беспутна места и гудуре, и сва била упропашћена. Изгубивши сву војску, Јован Провата се сам једва спасао.²³⁸ Поп Дукљанин о овом походу такође пише називајући византијског војсковођу Арменолулос.²³⁹ Подударност Скилице и Попа Дукљанина, с изузетком имена византијског заповедника, појачава и податак код оба писца да византијски командант није био из Драча већ да је послат из Цариграда.

Промене на византијском престолу 1041/1042. године дале су Стефану Војиславу предах који је он искористио да прошири области под својом влашћу. Освајања су ишла пре свега на рачун суседне теме Драч. Када је после краткотрајне владавине цара Михаила V (1041 – 1042) а потом Зоје и Теодоре (1042) на византијски престо дошао Константин IX Мономах (1042 – 1055), Византија се поново посветила приликама у Дукљи.

²³⁷ О Одељановом устанку видети, *ВИНЈ* I, 220 – 224; 228 – 229; *ИСН* I, 183.

²³⁸ *Scyl.* 408.70 – 409.86; *ВИНЈ* III, 157 – 158.

²³⁹ *Ljetopis*, 88.

Овога пута била је то брижљиво припремљена војна акција којом је руководио патрикије Михаило. Поред војске драчке теме на располагање су му стављене и снаге околних тема – тако да су укупне византијске снаге досегле 60 000 људи. Бројка је свакако претерана, али су у сваком случају прикупљене за оно време огромне војне снаге. Сажетом приказу припрема за рат који је оставио Скилица,²⁴⁰ требало би придодати и оне вести које о овом другом походу на Дукљу пружа Поп Дукљанин. Наиме, цар је упутио посланике са не мало злата и сребра да дају рашком жупану, босанском бану и кнезу Захумља, како би и они послали војску на Дукљу. Војска босанског бана и рашког жупана поверена је захумског кнезу Љутовиду. Заповедник византијске војске, према Дукљанину, био је извесни Курсилије, топарх Драча.²⁴¹

Љутовид, *protospatar epi tou hristotrikliniou, ipat i strateg*, познат је на основу једне исправе из 1039. године.²⁴² Обично се сматра да је у питању фалсификат, па се у историографији постојање овог стратега обично није сматрало веродостојним, док се прихватало да је Љутовид заиста био кнез Захумља.²⁴³ Ипак, излагање Попа Дукљанина сасвим је у сагласју са наведеном титулом Љутовида из повеље – јер је управо њему, као стратегу, поверена савезничка војска српских обласних господара, односно византијских вазала. Он сам је по свој прилици био домаћи човек, вероватно родом из Захумља, који је у то време вршио дужност стратега Србије.²⁴⁴ На тај начин и вест Јована Скилице, да је драчки заповедник примио помоћ од стратега оближњих тема добија своју потврду.

Титула протоспатар *epi tou hrisotrikliniou* забележена је у званичном списку византијских великодостојника из 971 – 975. године, у такозваном Ескоријалном тактикону.²⁴⁵ У истом списку налази се засебно и звање ипата и стратега.²⁴⁶ Такође, тешко да је неко у XIII веку могао да фалсификује овако компликовану

²⁴⁰ Scyl. 424.62 – 425.97; *ВИНЈШ*, 159 – 161.

²⁴¹ *Ljetopis*, 88 – 89.

²⁴² Објавио је, Шишић, *Летопис*, 189 – 190; упор. и коментар ове повеље, *ВИНЈШ*, 157, нап. 250.

²⁴³ *ИСН*, 173 – 174.

²⁴⁴ Јакоб Лукаретић помиње да је Љутовид био син Желидрага (*Semlidrag*), жупана Хума; *Luccari*, 10.

²⁴⁵ N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècle*, Paris 1972, 273.17

²⁴⁶ *Ibid.* 271.8.

титулу особену за X/XI век, али не и за позније векове византијске историје.²⁴⁷

Стефан Војислав је византијску војску дочекао у равници између Бара и Улциња, у средишњем делу жупе Прапратне. Околни висови пружали су заштиту његовој војци и са њих је намеравао да у погодном тренутку са свих страна удари на грчки логор. У ноћном препаду, изведеном уз звуке трубаља како би се бројност његових снага непријатељу учинила већом него што је била и користећи уходе које су византијског заповедника убедили да је опкољен мноштвом, Стефан Војислав је однео бриљантну победу којом ће коначно утврдити власт над Дукљом. Византијску војску Дукљани су гонили све до Дрима, а злосретни Курсилије, тешко рањен, испустио је душу у равници града Скадра не стигавши да себи пронађе уточиште.²⁴⁸

Ипак, рат још увек није био готов. На границама Дукље, вероватно истим оним које Константин Порфирогенит осликао 949. године, на уласку у Боко-Которски залив, односно нешто јужније од Требиња, стајала је војска византијског стратега Љутовида састављена од босанских, захумских и рашких одреда. Покушај Стефана Војислава да слањем израђављених и крвљу испрсканих грчких заробљеника у Љутовидов логор поколеба непријатеља, није успео, па је најзад договорено да се битка одлучи у двобоју заповедника. Опис двобоја забележен код Попа Дукљанина сликовито преноси обичаје тога времена. На бојно поље изашли су Стефанов син Гојислав и Љутовид, сваки у пратњи двојице војника. У кратком окршају Љутовид је рањен и оборен са коња, а његова војска, мислећи да је подлегао ранама, разбежала се.²⁴⁹ Тако је окончан други византијски поход на Стефана Војислава. Од тог тренутка он ће Дукљом владати као самосталан владар.

Рат са Византијом није окончан за Стефановог живота. После убедљивих победа на драчким катепаном Михаилом и

²⁴⁷ Шишић, *Летопис*, 214, одбио је могућност постојања овакве титуле, али њему тада није био познат Ескоријални Тактикон.

²⁴⁸ *Ljetopis*, 89 – 91.

²⁴⁹ *Ljetopis*, 91 – 92. *Luccari*, 11, наводи да је Доброслав (Стефан Војислав) током једног војног похода у граду Церници убио Љутовида и том приликом истерао Грке (Византинце) из Кључа и Гацка, што би требало да се односи на време његовог другог устанка против Византије око 1040. године.

стратегом Србије и Захумља Љутовидом, Стефан је својим синовима препустио да наставе даљу борбу. Освајајући северна подручја драчког темата, они су стигли до реке Војуше где су подигли тврђаву која је требало да служи као исходиште даљих пљачкашких похода на византијску територију. Поп Дукљанин напомиње како су они свакодневно упадали у грчке области.²⁵⁰ Са вестима Попа Дукљанина сагласан је и византијски писац Јован Скилица који, описујући догађаје из око 1052. године, каже да је тек Стефанов син, Михаило, склопио мир са царем и уписао се у савезнике и пријатеље Ромеја, добивши том приликом и протоспатарски сан.²⁵¹

Стефан Војислав није дуго уживао у плодовима своје победе. Изгледа да је он, свега једну или две године касније, изненада, разболевши се, умро у своме двору у Прапратни. Сахрањен је у својој капели, вероватно при самом двору, у цркви Св. Андрије. Владао је, према Попу Дукљанину, 25 година. Власт су наследили његови синови: Гојислав, Предимир, Михаило, Саганек и Радослав. Ниједан није узео титулу врховног владара, већ су се покоравали својој мајци, Стефановој удовици.²⁵²

Хронологију владавине Стефана Војислава могуће је прилично прецизно успоставити. Наиме, његов син Михаило последњи пут се у изворима помиње априла 1081. године код византијске принцезе Ане Комнине. Већ у октобру исте године дукљанске одреде под Драчем предводи Михаилов син Бодин, тако да би се могло рећи да је Михаило преминуо између маја и октобра 1081 године.²⁵³ Дужина његове владавине, према Попу Дукљанину, износи 35 година.²⁵⁴ Тако се долази до закључка да је он владао 1046 – 1081, да је раздобље када су браћа заједно управљала Дукљом под надзором мајке, трајао једну или две године, 1044 – 1046, а да је Стефан Војислав седео на дукљанском престолу 1019 – 1044. године, уз један кратак прекид од три или четири године које је провео као сужањ у Цариграду (1035/1036 – 1038/1039).

²⁵⁰ *Ljetopis*, 92.

²⁵¹ *Scyl.* 475.13 – 16; *ВИНЈ III*, 162.

²⁵² *Ljetopis*, 93.

²⁵³ *Ann. Comn. I*, 162.24 – 163.5; *ВИНЈ III*, 379.

²⁵⁴ *Ljetopis*, 95.

Упркос сјајним војним победама које је однео над Византијом, а затим и наставком ратовања плачкашким упадима на територију драчког темата, Стефан Војислав још увек није успео да стекне признање самосталности Дукље. Иако Византија војно није успела да скрши његов отпор, ни он није имао материјалних могућности да поведе офанзивнији рат. Могло би се рећи да је на границама Дукље и драчког темата настало стално ратно стање које се сводило на брзе упаде на непријатељску територију уз све карактеристике тог начина ратовања: скромне војне снаге, отимање стоке и заробљавање људи. И сама државна територија Дукље била је у време Стефана Војислава исувише мала да би могла да представља опасног противника за Царство.

Изгледа да је Дукља у тренутку смрти Стефана Војислава обухватала у унутрашњости Травунију и Зету, као и приобални појас од Будве, преко Бара, до Скадра. Тек ће Стефанови наследници проширити своју власт према североистоку и истоку и наметнути се као водећи владари међу околним српским кнежевинама.

МИХАИЛО ВОЈИСАВЉЕВИЋ

Стефан Војислав је, по свој прилици, преминуо 1044. године у своме двору у Прапратни.²⁵⁵ Иза себе је оставио удовицу и петорицу синова – Гојислава, Михаила, Саганека, Радослава и Предимира. Према Летопису Попа Дукљанина браћа су поделила жупаније и наставила да владају заједнички, поштујући своју мајку и најстаријег брата, али се нико није називао краљем док им је мајка била жива, већ су се договорили да се називају кнежевима.²⁵⁶ Најстарији син Гојислав добио је на управу, заједно са најмлађим Предимиром, Травунију и жупу Грбаљ; Михаило, Облик (дан. Тарабош), Прапратну и Црмницу; Саганек, област Горску (крај око Подгорице), Купелник (на источној страни скадарског блата) и Бареци (дан. Маја Балезит код Скадра); Радослав, жупаније Лушку (дан. Љешко поље), Подлужје (крај око Жабљака) и Кучево са Будвом.

Међу жупама које су поменуте као саставни делови дукљанске државе у тренутку смрти Стефана Војислава, само једна није била део Дукље (Зете) у претходном списку жупа који доноси Поп Дукљанин, а који би се могао одредити у половину X века.²⁵⁷ У питању је жупа Бареци која је обухватала подручје источно од Скадра. Тако би се могло рећи да је Стефан Војислав извршио прилично скромно територијално проширење своје земље на рачун драчког темата.

Има ли се у виду обичај из ранијих столећа, да власт наслеђује најстарији син, како је јасно из догађаја изложених око Србије IX/X века, може се рећи да је наследник заправо био

²⁵⁵ Видети напред.

²⁵⁶ *Ljetopis*, 93.

²⁵⁷ *Ljetopis*, 75.

Гојислав, а да су браћа вршила власт у областима које су им поверене на управу. Ипак истицање да су се Стефанови синови називали кнежевима (*knesii vocabanîur*) указује на то да је међу Стефановим наследницима постојала равнотежа и да ниједан од њих није могао да надвлада и преузме врховну власт. Средње решење, да се сви они потчињавају њиховој мајци, Стефановој удовици, изгледа као изнуђени компромис који је задовољио синове.

Одмах након смрти Стефана Војислава отпочели су дезинтеграциони процеси, најпре у оним областима које нису улазиле у језгро дукљанске државе – Травунији и жупама које су је чиниле. Наиме, код Попа Дукљанина је забележено да је Гојислав опхрван болешћу лежао у кревету када су дошли такозвани Скробимези и погубили њега и Предимира. Затим су за владара поставили извесног Доманека.²⁵⁸ *Scrobimesi*, за које се обично претпоставља да су неко травунско племе или остатак неког старијег племена чије је име погрешно записано,²⁵⁹ изгледа да су били заправо становници насеља чије се име и до данас сачувало у називима села Моско и Скроботно, у близини Требиња, односно Билеће.²⁶⁰

Преостала браћа, Михаило, Саганек и Радослав, продрли су у Травунију и казнили убице, али не и Доманека који је утекао. Травунија је поверена на управу Саганеку, али се он, из страха од могуће побуне, одатле повукао и вратио у Зету. Тада је Михаило позвао брата Радослава и наредио му да оде да брани Травунију. Овај је наредбу одбио, правдајући се да не жели да напусти свој удео који му припада у Зети. Притиснути страхом од Византинаца, за које се чуло да такође намеравају да провале у Дукљу, Саганек и Михаило су пред свим великашима издали повељу Радославу да су он и његови наследници господари зетске области и да ће уколико освоји Травунију или било коју другу област и та земља бити сматрана као наследна њему и његовим наследницима. Тек тада је Радослав скупио војску, продро у Травунију и запосео је. Затим је

²⁵⁸ *Ljetopis*, 93.

²⁵⁹ Шишић, *Летопис*, 464; Ђоровић, *Хисторија*, 107.

²⁶⁰ ИЦГ I, 390 – 391. Упор. *Именик насељених места у Федеративној Народној Републици Југославији*, Београд 1951, 392, 537.

наставио и даље, освојивши Захумље. У то време умрла је и краљица па је краљевство наследио Михаило.²⁶¹

Очигледно је да је изванредан број година после смрти Стефана Војислава постојао *interregnum* који је потрајао до краја живота краљице-мајке. Такође се може рећи да је међу браћом владало неповерење и страх да би један од њих могао остале лишити њихових добара, односно територија. Поврх свега, деоба власти утицала је неповољно на некадашње независне кнежевине, као што је то био случај са Травунијом, која се практично одметнула испод власти Гојислава и његовог брата Предимира. Размотри ли се уз то и податак да су Византинци имали намере да искористе *interregnum* настао Стефановом смрћу, заокружује се мисао да је Дукља после 1044. године запала у краткотрајну кризу. Елиминацијом најстаријег брата, кога су убили из извора иначе непознати Скробимези, Михаило је, као други по старости међу браћом, постао претендент на врховну власт. Веома је могуће да је он заиста потврдио своје брату Радославу територије у Зети тражећи од њега да умири одметнуте области на северозападу. Врло је извесно да је тај задатак Радослав испунио стекавши поново власт не само над Травунијом него и над Захумљем. У време поновног освајања Травуније и Захумља пада и смрт Стефанове удовице и Михаилово преузимање власти у Дукљи.

Тачна година доласка Михаила на власт није забележена, али је свакако отпочела после једне или две године заједничке владавине са мајком и браћом, по свој прилици 1046. године.²⁶² Криза власти у Дукљи коначно је те године била решена, али је још увек остао крупан спољнополитички проблем – сукоб са Византијом, са којом још увек није био склопљен мировни споразум још од времена када је Стефан Војислав земљу дигао на устанак 1039/1040. године. Током борби са побуњеницима у Травунији, Михаилу и његовој браћи било је познато да се Византинци спремају да нападну и они су ову претњу доживели као велику опасност (*timentes ne Graeci terram invaderent*). Византијску претњу Михаило је отклонио уобичајеним оруђем дипломатије средњег века, браком са царевом

²⁶¹ *Ljetopis*, 93 – 94.

²⁶² Види напред.

сестричином.²⁶³ Оно што је непознато јесте тачна година када је и под којим условима до овог брака дошло.

Византијски извори не бележе вести о овом Михаиловом браку. Јован Скилица помиње да је Михаило, Стефанов син био уписан у пријатеље и савезнике Ромеја и да је том приликом добио сан протоспатара.²⁶⁴ Податак није датиран, али је садржан у већем одељку Скиличине Историје у којем се говори о стању на Истоку у области Анија и Иберије, затим о проблемима са Угрима, па опет догађајима у Јерменији, а потом и о сукобима са Печенезима – где се последњи догађаји датирају четвртим и петим индиктом, односно 1050/1051 – 1051/1052. годином.²⁶⁵ Почетак излагања о поменутим догађајима, на чијем крају се помиње и склапање савезништва са Михаилом, Скилица је датирао 13. индиктом, односно 1044/1045. годином. У овом хронолошком распону требало би тражити и годину у којој је дошло до склапања мира између Дукље и Византије, као и до брака Михаила и царева сестричине – *consobrinam imperatoris*.²⁶⁶

Михаило Псел, пишући о владавини Константина IX Мономаха, помиње да је он имао две сестре – Јелену и Еупредију.²⁶⁷ Према сестрама цар није гајио претерана осећања; за старију Јелену, Псел каже да Мономах на њу уопште није рачунао, док за млађу Еупредију напомиње да је према њој био подозрив, али да је се више плашио него уважавао. Доцније је Еупредију (око 1047. године) послао у прогонство, док је Јелена остала у Цариграду.²⁶⁸ Када је Јелена умрла, Михаило Псел каже да цар то није ни приметио, додајући да је којим случајем и друга сестра умрла пре њега он “не би ни оком трепнуо”.²⁶⁹ О брачном стању царевих сестара Михаило Псел не пише.

Имајући у виду однос цара Константина IX Мономаха према његовим сестрама, за које очигледно није био емотивно везан,

²⁶³ *Ljetopis*, 94.

²⁶⁴ *Scyl.* 475.13 – 16; *ВИНЈ III*, 162.

²⁶⁵ *Scyl.* 473.63.

²⁶⁶ Упор. *Orbin*, 232, “*cugina germana dell Imperadore di Constantinopolis*.”

²⁶⁷ *Michael Psellos Chronographie*, ed. E. Renauld, I – II, Paris 1926, 1928, II, c. 100.1 – 3 (= *Psellos*).

²⁶⁸ *Psellos*, II, c. 116.1 – 4.

²⁶⁹ *Psellos*, II, c. 184.1 – 6.

могао је са лакоћом да кћерку једне од њих уда за Михаила Војисављевића. Како је Еупредија била у прогонству, а Јелена умрла вероватно 1047 – 1050, Јеленина кћер је могла да буде сасвим погодан избор за невесту дукљанског владара. До овог брака је могло да дође непосредно после мајчине (Јеленине) смрти (најкасније 1051/1052).

Ђутање византијских извора о овом браку није необично имају ли се у виду писци тога времена. Псел се бави портретима царева, а Михаило Аталијат војном историјом – ниједан византијски писац тог времена не бави се широм царском породицом. Обичај удавања византијских принцеа за владаре страних народа сматран је за недоличан и Константин Порфирогенит изричито такав један покушај склапања брака назива “захтевом ван памети”.²⁷⁰ Али у Дукљи је у време писања Летописа Попа Дукљанина остало забележено сећање да је Михаилова друга жена била сестричина царева. Имена деце из тог брака, трећег и четвртог сина – Нићифор и Теодор – могла би да буду потврда да је до овог брака заиста дошло. Византијски и домаћи извори заправо се складно допуњују. Византијски писац Јован Скилица прелази ћутке преко, за Византинце, недоличног брака, истичући само чињеницу да је Михаило постао поданик Ромеја, уз стицање чина протоспатара, док домаћи писац Поп Дукљанин, занемарује потчињен положај Михаилов али зато истиче брак са царском принцезом, јер је углед Михаилов тим браком увећан.

Поп Дукљанин наводи да је супротно заклетвама, Михаило по преузимању власти одузео брату Радославу поседе у Зети и поверио их на управу своме најстаријем сину Владимиру.²⁷¹ Михаило је заправо крчио пут ка сопственом устоличавању на дукљанском трону и у тој борби ослонац је потражио у Византији. Дипломатија је дала добре резултате и као царски зет, византијски протоспатар, коначно се учврстио као најмоћнији међу браћом.

Михаило је из првог брака имао седморицу синова: Владимира, Пријаслава, Сергија, Дерију, Габријела, Мирослава и Бодина. За византијском принцезом имао је још четворицу:

²⁷⁰ *DAI I*, 13.104 – 110.

²⁷¹ *Ljetopis*, 94.

Доброслава, Петрислава, Нићифора и Теодора.²⁷² У бурним временима која су уследила, испуњених ратовима, још за очева живота сви Михаилови синови из првог брака су, изузев Бодина, изгинули.²⁷³

Сажет приказ Михаилове владавине забележен код Попа Дукљанина садржи само два податка. Први је наводно освајање Рашке које су заједно извели синови Михаилови, а коју је Михаило поверио на управу Петриславу, најстаријем сину из брака са византијском принцезом, док је други, кратак помен рата са Византијом и освајање (теме) Бугарске, те Бодиново проглашавање за цара, пораз од Византинаца и његово заробљавање. Сажет приказ догађаја из Михаилове владавине Поп Дукљанин завршава напоменом да је владао 35 година и био сахрањен у манастиру Св. Сергија и Вакха.²⁷⁴

Језгро Дукљанинове приповести о догађајима из Михаилове владавине садржи историјски тачне податке. Византијски писци, пре свих Скиличин Настављач, пружају доста појединости о Бодиновом ратовању против Византије.²⁷⁵ Том приликом попрште ратних сукоба обухватало је подручја око Ниша, Скопља, Призрена и Касторије. Доцније, током завршних борби, сукоб су Византинци пренели на подручје саме Дукље, односно пограничну област између Дукље и драчког темата. Овај дукљанско-византијски рат потрајао је од 1072. до 1075. године. Изгледа да је ослонац у борби против Византије Михаило тражио и код Нормана из јужне Италије, односно Роберта Гвискарда, који је по свему судећи и упутио одређен број војника као помоћ дукљанском владару.²⁷⁶

Исход рата, окончаног 1075. године, привремено је угушио Михаилове тежње за територијалним ширењем. Покушај освајања Рашке, који Дукљанин помиње као претходан борбама у Бугарској, одиграо би се око 1067/1068. године, али је поразом 1075. године ова

²⁷² *Ljetopis*, 94. Упор. *Orbin*, 232, где је Бодин поменут као син Пријаслава.

²⁷³ *Ljetopis*, 95. Синови из другог брака надживели су Михаила; упор. *Ljetopis*, 96.

²⁷⁴ *Ljetopis*, 95.

²⁷⁵ *Scyl. Cont.* 163.10 – 165.27.

²⁷⁶ О појединостима, видети, Т. Живковић, *Дукљанско-византијски рат 1072 – 1075*, ИЧ 47 (2002) 35 – 57.

тековина била изгубљена. Ипак, Михаило је задржао територије којима је управљао његов брат Радослав – Травунију и Захумље.

Михаило је имао разгранате односе са суседима. Са Норманима из јужне Италије изгледа да их није прекидао ни после пораза 1075. године, јер је априла 1081. године оженио свога сина Бодина, Јаквинтом, кћерком вође норманске странке у Барију, Архириза.²⁷⁷ С друге стране изгледа да је одржавао везе и са Венецијом, будући да је свога сина Бодина, који је после заробљавања био послат у тамницу у Антиохију, одатле избавио управо уз помоћ млетачких трговаца.²⁷⁸

На основу допуна Скиличиног Настављача, Михаила Деволског, може се закључити да је Михаило пре 1072. године под својом влашћу имао некадашњи византијски Котор. Наиме, допуњујући основни текст Хронике, Михаило Деволски напомиње да је Михаило имао двор у Декатери (Котору) и Прапратни.²⁷⁹ Освајање овог града Поп Дукљанин не помиње, као што га не помиње као град који је неки од синова Стефана Војислава добио на управу после очеве смрти. Изгледа да је Котор Михаило стекао после брака са византијском принцезом, можда као мираз, јер уколико му је ту био двор, онда је ту пребивала и његова супруга. Ранг византијске принцезе ипак јој не би допуштао да живи у Прапратни. Предајући Котор Михаилу, цар Константин IX Мономах најзад је изгледа учинио и нешто добро за кћер своје невољене сестре Јелене.

После рата са Византијом 1072 – 1075. године, Михаило је ојачао своје везе са западним савезницима. Изгледа да је покушао да реши два кључна питања. Једно се тицало црквеног уређења на територијама којима је владао, док је друго у своме средишту имало питање његовог владарског положаја, односно титуле. Наиме, изгледа да је он почео да се назива краљем, а потврду краљевске власти могао је да добије само из Рима. За Византинце он је био само архонт и протоспатар.

На основу писма папе Григорија VII од 9. јануара 1078. године, познато је да је Михаило покушавао да посредује у спору између дубровачке и сплитске архиепископије, преко Петра,

²⁷⁷ *Ann. Baren.* 60.

²⁷⁸ *Scyl. Cont.* 165.27 – 166.1.

²⁷⁹ B. Prokic, *Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV*, München 1906, N° 68; *Scyl. Cont.* 163.5 – 7.

епископа Бара. Истом приликом он је за себе тражио и потврду краљевске власти односно инсигније које су папе слале краљевима – скиптар, заставу и круну.²⁸⁰ Из папиног одговора, уочљиво је да му још увек није послао заставу, али га у самом писму назива краљем (*Sclauorum regi*).²⁸¹ У цркви Св. Михаила у Стону, сачуван је један владарски портрет са круном која одговара типу круне западних владара тога времена, односно XI – XII века.²⁸² Уколико је ово Михаилов портрет, онда је извесно да је он био крунисан. До крунисања је могло да дође после 1075. и пре 1078. године, иако ближе овој потоњој – највероватније 1077. години.

Последње године своје владавине Михаило је наставио да ојачава везе са јужном Италијом, односно Норманима, под чијом управом се налазио од 1071. године Бари. Ово политичко зближавање је крунисано браком између Бодина и Јаквинте, кћерке вође норманске странке у Барију, Архириза, априла 1081. године. Током прве половине 1081. године и Ана Комнина помиње Михаила и Бодина као владаре, али зато у вестима од октобра исте године, када је Роберт Гвискард опсео Драч, Ана Комнина помиње само Бодина као владара “Далмата”.²⁸³ Између априла/маја и октобра 1081. године Михаило је преминуо, а власт у Дукљи припала је његовом најмлађем сину из првог брака – Константину Бодину.²⁸⁴

После 1075. године, Михаило је поново постао византијски вазал, али није престајао да тражи јаког савезника који би му помогао да оствари свој коначни циљ – успостављање краљевине и самосталне цркве. Тако је 1077. године добио папско писмо у којем га папа назива краљем. Иако на основу садржаја писма није сасвим јасно да ли је Михаило тражене инсигније краљевског достојанства заиста добио, уобичајено је да се од тог времена дукљански владари називају краљевима. Са Норманима из јужне Италије вероватно је остао у присним односима и после рата 1072 – 1075. Тако је Дукља изградила свој положај између Нормана и Византије, стварајући довољно политичког простора за одржавање самосталности.

²⁸⁰ Нпр. случај хрватског краља Звонимира 1075. године; *CD I*, № 109.

²⁸¹ *CD I*, № 123.

²⁸² *ИЦГ I*, 394; Стевовић, *О првобитном изгледу*, 186 – 187.

²⁸³ *Ann. Comp. I*, 138.27 – 29; 155.20 – 23.

²⁸⁴ Скиличин Настављач такође каже да је после Михаилове смрти власт наследио (у Дукљи) Бодин; *Scyl. Cont.* 166.1 – 2.

Својом спољнополитичком делатношћу увео је Михаило Дукљу у ред најважнијих српских кнежевина, припремајући простор за свога сина Бодина за чије владавине ће Дукља досећи политички и војни врхунац.

КОНСТАНТИН БОДИН

Константин Бодин је рођен око 1050. године као најмлађи од седморо синова из првог брака његовог оца Михаила Војисављевића.²⁸⁵ Још као младић стекао је значајно војно искуство предводећи дукљанску војску током рата са Византијом 1072 – 1075. године. Ово војно искуство неће бити без значаја када буде почео своју самосталну владавину. За време његове владавине (1081 – 1099) Дукља је досегла врхунац политичке превласти међу српским кнежевинама и знатно проширила границе и зоне непосредног политичког утицаја. Одмах после преузимања власти, коју је отпочео као византијски вазал, био је суочен са тешком политичком одлуком на чију страни да се стави у норманско-византијском сукобу.

Поп Дукљанин наводи да су Бодинова браћа, из првог очевог брака, сва изгинула током рата са Византијом 1072 – 1075. године.²⁸⁶ Овај податак је несумњиво тачан будући да Ана Комнина изричито каже да се 1081. године, превртљиви дука Драча, Мономахат, на вест о доласку новог дуге из Цариграда, Георгија Палеолога, склонио код Бодина и Михаила.²⁸⁷ Тако излази да је Бодин, најмлађи син Михайлов, словио још током очеве владавине као савладар, што је било могуће само уколико су старија браћа већ била покојна. Отуда Дукљанинов податак о погибији Бодинове браће добија врло извесну потврду.

²⁸⁵ *Ljetopis*, 94. Само Скиличин Настављач наводи пуно Бодиново име: Константин Бодин; упор. *Scyl. Cont.* 163.11 – 12; *ВИНЈ* III, 179. Када се 1072. године крунисао за цара Бугара, име Константин је променио у Петар; упор. *Scyl. Cont.* 163. 15 – 16; *ВИНЈ* III, 180.

²⁸⁶ *Ljetopis*, 95.

²⁸⁷ *Ann. Comn. I*, 138.27 – 29; *ВИНЈ* III, 378.

У октобру 1081. године Нормани су се искрцали код Драча, а драчки дука Георгије Палеолог заговарао је пред царем Алексијем Комнином да се византијска војска не упушта у отворени сукоб већ да се задовољи мањим чаркама и ометањем норманског снабдевања. Такву наредбу требало је издати Бодину и Далматима, као и главарима оближњих земаља.²⁸⁸ Превагнула је стратегија млађих официра који су тражили битку, пред којима се цар повиновао. Бодин је пред сам почетак боја развио своју војску у борбени положај, али се није упуштао у сукоб. Ана Комнина тумачи овакво држање Бодина крајње разложно. Наиме, дукљански владар је чекао да види развој битке, па уколико византијска војска буде побеђивала да се укључи и почне да прогони Нормане, а ако пак буде губила, да се мирно повуче из битке,²⁸⁹ иако је пре овог одлучујућег сукоба између Нормана и Византинаца код Драча, Бодин слао снаге да узнемиравају Нормане.²⁹⁰

Зиаста, византијска војска се под Драчем дословце распала, будући да су се помоћни турски одреди који су се борили у њеном саставу разбежали, а како Бодин није показивао намеру да се укључи у борбу, цар је, и сам рањен, био присиљен да напусти бојно поље.

Бодинов поступак требало би образложити унутрашњим политичким превирањима. Највише неколико месеци пре описаних догађаја код Драча преминуо је Бодинов отац, краљ Михаило, и нови владар је вероватно имао потребу да учврсти сопствену власт. Бодинов стриц, Радослав, који је управљао Травунијом и Захумљем, могао је да угрози врховну власт, па је из тог разлога, пре свега, Бодин тежио да сачува своју војску могуће пропасти и да је неокрњену повуче кући, свестан да ће можда морати да се бори против стрица за наслеђе очевог трона.

²⁸⁸ *Ann. Comn. I*, 155.20 – 23; *ВИНЈ III*, 379.

²⁸⁹ *Ann. Comn. I*, 162.24 – 163.5; *ВИНЈ III*, 379.

²⁹⁰ *Ann. Comn. II*, 60.14 – 16. Овај одељак је у коментарима *ВИНЈ III*, 382 – 383, погрешно датиран у 1083. годину. Наиме Ана Комнина, осврћући се на претходне догађаје говори како су неки (официри) пребацивали цару да је рано започео рат са Робертом и да је борбу требало да започне касније и да би тада лако победио Нормане јер је Роберт био стално узнемираван од “Арбанаса и оних из Далмације које је послао Бодин.” Стога, ови догађаји се односе на другу половину 1081. године, како је истакнуто и у *ИСН I*, 194, нап. 30.

Поп Дукљанин заиста наводи како је Радослав наследио Михаила и како је по преузимању власти сазнао да је Бодин жив у заробљеништву и да је умро цар који га је заточио. Затим је Радослав послао неколико спретних људи који су Бодина извукли из тамнице у Антиохији и довели у Дукљу. Као знак посебне пажње Радослав је Бодину дао на управу Грбаљ и Будву, али се Бодин 16. године Радослављеве владавине побунио против свога стрица и заједно са својом браћом из очевог другог брака – Доброславом, Петриславом, Теодором и Нићифором – успео да преузме власт, док се Радослав повукао у Требиње где је доцније умро у дубокој старости.²⁹¹

Владавину краља Радослава историјски извори, осим Попа Дукљанина не помињу. Поуздана Ана Комнина јасно бележи да је 1081. године, а која би требало да буде и година Михаилове смрти, Бодин практично већ био савладар. Једноставно, не постоји хронолошка могућност да се “уметне“ владавина краља Радослава, осим уколико се његова владавина не разуме у смислу савладарства са Михаилом, коме је Бодин 1081. године оставио да влада областима којима је и раније управљао – Травунијом и Захумљем. Тако би могла лакше да се разуме и његова одлука под Драчем да повуче војску и препусти цара Алексија његовој судбини. Сукоб са Радославом вероватно није трајао дуже и по свој прилици је окончан током 1082. године.²⁹² Вероватно је Бодин учврстио своју власт и могао да се посвети испуњавању даљих планова.

У пролеће 1082. године норманска војска бележила је само успехе. Пошто му се Драч предао, Робер Гвискард је послао своје одреде у унутрашњост продревши све до Јањине и Касторије. Ослобођен византијског присуства у непосредном суседству својих јужних граница, Бодин је довршио унутар династички сукоб са Радославом и посветио се даљим освајањима према српским земљама у унутрашњости. Око 1083/1084. године заузео је Рашку и тамо поставио два жупана са свога двора – Вукана и Марка. Затим је заузео и Босну, па и тамо устоличио себи оданог човека – кнеза Стефана.²⁹³

²⁹¹ *Ljetopis*, 95 – 96.

²⁹² Уколико је Бодин уклонио Радослава 1082. године, онда је савладарство Михаила и Радослава трајало 16 година и почело 1066. године.

²⁹³ *Ljetopis*, 96 – 97.

Изгледа да Бодин ова освајања није вршио ради стицања привремене превласти или ратног плена, већ су она била последица дугорочно планиране стратегије која се у Бодиновој глави развијала вероватно још после пораза 1072. године и заробљавања од стране Византинаца. Искуство из 1072. године вероватно је било кључно у доношењу одлуке на који начин управљати стеченим земљама – Рашком и Босном. Тада је Бодин, иако крунисан (или само проглашен) за бугарског цара, доживео издају Ђорђа Војтеха, бугарског бољара који га је и позвао у помоћ против Византинаца. Изгледа да ни сам Бодин током ове краткотрајне кампање није био доживљаван од становника области којом је краткотрајно управљао, као легитимни владар. Потврда за ово би се могла наћи у Бодиновој одлуци да своје крштено име Константин промени у Петар, највероватније по узору на бугарског цара Петра, сина оснивача Првог бугарског царства – Симеона, како би задобио симпатије тамошњег становништва. Освајања 1083. године требало је да имају трајан карактер, а да би се то постигло било је потребно осмислити другачији приступ према освојеним територијама.

Вероватно из тог разлога Бодин шаље двојицу жупана из Дукље, Вукана и Марка у Рашку да тамо успоставе нову династију.²⁹⁴ Ова намера осећа се и у речима Попа Дукљанина да је Бодин тражио од Вукана и Марка да они и њихови синови положе заклетву верности њему и његовим синовима и наследницима.²⁹⁵ Начин на који је успостављена вазална обавеза нових владара Рашке према Бодину, указује на то да је у питању однос две породице, односно да су Вукан и Марко били рођена браћа. На исти начин поступио је Бодин и према Босни, где је поставио на власт кнеза Стефана. Изгледа да овај кнез није био из Дукље, већ домаћи великаш који је требало да обезбеди Бодинову прекоћу и у тој области.

Пошто је 1083/1084. године успешно довршио освајања према унутрашњости и држећи преко својих вазала чврсто Рашку и Босну у свом поседу, могао је Бодин поново да се окрене према свом јужном суседу Византији. У то време Нормани су још увек били снажно

²⁹⁴ Мавро Орбин овај део текста доноси у нешто другачијем значењу наглашавајући да је Бодин поделио Рашку на два дела и тамо послао Вукана и Марка; упор. *Orbin* 233. Занимљив је и Орбинов запис на маргини да је у другим изворима овај Марко познат под именом Мавро. Међутим, данас сачувани извори не садрже податак о овом Мавру.

²⁹⁵ *Ljetopis*, 96 – 97.

присутни у Драчу и околним областима, па је Бодин из тог разлога најпре и могао тако слободно да ратује према Рашкој и Босни. Преко своје жене Јаквинте, Норманке из Барија, Бодин је по свој прилици имао могућности да сарађује са Норманима и да слови као њихов савезник. Међутим, 17. јула 1085. године Роберт Гвискард је изненада умро и расуло које је тада наступило међу Норманима довело је, највероватније, до безвлашћа јужно од дукљанских граница. Прилику која се изненада указала Бодин није желео да пропусти па је, према Летопису Попа Дукљанина, започео освајања у правцу Драча, наводно освојивши и сам град Драч.²⁹⁶

Византинци су, с друге стране, врло брзо средили сопствене редове и кренули у противофанзиву. Ана Комнина наводи да је Јован Дука, шурак цара Алексија, био послат у Драч са јаком војском, “колико да чува Драч толико да поведе борбу са Далматима”, односно Бодином, који је свакодневно нападао градове/трговишта најближе Далмацији и прикључивао их својим поседима. С друге стране Јован Дука је преотео “многе тврђаве” које су биле под Вуканом, да би на крају тешко поразио и заробио самог Бодина.²⁹⁷

Ана Комнина за Бодина каже да је био веома ратоборан и пун подлости, јер је свакодневно нападао по Далмацији најближа трговишта и прикључивао их својим поседима.²⁹⁸ Ова морална квалификација – пун подлости – не значи ништа друго до да се Бодин није држао уговора, иако је вероватно често тражио обнављање заклетви пријатељства и верности са Византијом. У сваком случају овај епитет заслужио је пре свега дипломатском активношћу која је наизглед била сагласна византијским интересима, и делима која су била у супротности са њима.

С друге стране Бодин је, настављајући очеву политику изградње независне краљевине, 8. јануара 1089. године успео од антипапе Климента III да добије повељу за епископа Бара, Петра, којом је Бар уздигнут у ранг архиепископије, чиме је заокружио све елементе

²⁹⁶ *Ljetopis*, 97. Бодин, највероватније, није освојио Драч, али је сигурно дошао у непосредну близину града и можда преговарао о његовој предаји; упор. Т. Живковић, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42 (2005) 45 – 50 (= Живковић, *Два питања*).

²⁹⁷ *Ann. Comn. II*, 115.10 – 20; *ВИНЈ III*, 383.

²⁹⁸ *Ann. Comn. II*, 115.10- 15; *ВИНЈ II*, 383.

државности потребне једној краљевини у средњем веку.²⁹⁹ Под архиепископа Бара стављене су следеће епископије: Бар, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Пилот, Србија, Босна и Травунија. Границе Барске архиепископија тако су заправо пратиле и политичке границе Дукље и вазалних држава потчињених Бодину (Босна и Србија). Овај коначни изазов упућен Царству није прошао некажњено па је дука Драча, Јован Дука, најзад успео да порази и зароби Бодина, “сукобивши се са њим у жестокој бици.”³⁰⁰

Када је Јован Дука, око 1090. године поразио и заробио Бодина, он се врло брзо поново нашао на слободи. Овог пута склопљен је и мир којим је Бодин био обавезан да Византији врати оне градове и тврђаве које је заузео на простору драчког темата. Међутим, Бодин се тешко мирио са поразом јер Ана Комнина помиње да је већ 1091. године Бодин намеравао да прекрши уговоре, управо као и његов вазал, рашки велики жупан Вукан.³⁰¹ Овога пута Бодин је одустао од драчке теме и своју пажњу усмерио према византијском Дубровнику.

Према Попу Дукљанину, пошто је склопио мир са царем и предао му тековине у драчком темату, Бодин је, на наговор жене Јаквинте, почео да размишља о уклањању својих рођака који су могли да угрозе престо његовим синовима. Када су Бранислав, син Бодиновог стрица Радослава, и његов брат Гојислав и син Предихна, једном приликом дошли код њега у Скадар, Бодин их је, на Јаквинтино наваљивање, ухватио и утамничио. Преостали синови краља Радослава и њихова деца, дознавши за овај чин, одлучили су да се склоне у Дубровник где су приспели са 400 људи под оружјем.³⁰² Сазнавши ово Бодин се упутио под Дубровник и отпочео опсаду града. Током борби под бедемима, опседнути су чинили не мале штете Бодиновој војсци, а током једног испада Кочапар (син Бодиновог стрица Радослава) копљем је усмртио неког Козара кога је Јаквинта веома волела.³⁰³ На наговор жене, у знак одмазде, Бодин је наредио да се под Дубровником одруби глава Браниславу,

²⁹⁹ *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*, ed. L. Thallóczy – C. Jireček – M. Sufflay, Vindobona 1913, № 8.

³⁰⁰ *Ann. Comn. II*, 115.19–20; *ВИНУШ*, 383.

³⁰¹ *Ann. Comn. II*, 147.7–9; *ВИНУШ*, 384.

³⁰² *Ljetopis*, 97, помиње 40 људи под оружјем; *Orbin*, 234, 400 војника.

³⁰³ *Ljetopis*, 98. С друге стране, *Orbin*, 234; *Ragnina*, 206, Козара називају блиским рођаком краљице Јаквинте.

Гојиславу и Предихни.³⁰⁴ Тада је код бранилаца дошло до колебања и неки су почели да размишљају о предаји града.³⁰⁵ Стога су Бодинови рођаци, укрцавши се на лађе, отпловили у Сплит,³⁰⁶ одатле у Апулију, а из Апулије цару у Константинопољ. Потом је Бодин заузео Дубровник,³⁰⁷ у близини града подигао тврђаву и вратио се у Скадар. На једном цртежу града Дубровника из (почетка) XII века који је сачуван у познијој копији, приказана је и Бодинова тврђава (*Rossa di Bodino*) која се налазила тачно насупрот градских бедема на обали тадашњег залива, а данашњој страни Страдуна према брду Св. Срђа.³⁰⁸ Својим положајем ова утврда је затварала пролаз Дубровчанима до копна у правцу подножја Срђа, а између ње и градских бедема налазио се мост. Анонимни дубровачки летописац приписује градњу ове тврђаве Стефану, кнезу Босне, на основу чега би се могло закључити да је он при овој опсади учествовао као Бодинов вазал.³⁰⁹

Разлози који су Бодина довели под бедеме Дубровника могли су заиста да буду они које доста исцрпно помиње Поп Дукљанин – унутар династички сукоби. Синови Бодиновог стрица, Радослава, сматрали су да им је власт неправедно отета и њихови потомци почели су да размишљају о уклањању Бодина.³¹⁰

³⁰⁴ Orbin, 234, каже да су Бодинови рођаци смакнути испред цркве Св. Николе код Дубровника. Ова црква се налазила у тзв. Пријеком, односно у оном делу данашњег Дубровника који се у XI веку налазио с друге стране мочваре која је делила град од копна, а која је доцније насута и где се данас налази Страдун. Црква Св. Николе поменута је у изворима први пут 1296. године; упор. *Liber Statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, ed. V. Bogišić – С. Jireček, Zagrabiae 1904, 198, “...usque ad ecclesiam s. Nicole de Campo.” Археолошким ископавањима утврђено је да је црква Св. Николе била подигнута на темељима објекта који би могао најпре да буде кула. Коначни резултати ископавања никада нису објављени; упор. И. Стевовић, “*Prospetto della cita di Ragusa*”, нови извор за најранију историју византијског Дубровника, ЗРВИ 29/30 (1991) 142, нап. 16.

³⁰⁵ Orbin, 234 – 235, у загради напомиње да је то било седме године опсаде града.

³⁰⁶ До 1097. године Сплит је признавао врховну власт Византије, када је потпао, уз сагласност Византије, под млетачког дужда; упор. G. Novak, *Povijest Splita I – II*, Split 1957, I, 72 – 73, нап. 136.

³⁰⁷ Orbin, 235; Ragnina, 207, не помињу заузеће града већ само изградњу утврђења.

³⁰⁸ Рукопис N° 38, Архив САНУ. О овом цртежу, видети, Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, ИЧ 50 (2004) 21, нап. 50, са тамо наведеном литературом.

³⁰⁹ Anonymi, 26; Ragnina, 207. Хронологија је код оба писца нетачна.

³¹⁰ Радослав је према Попу Дукљанину имао осам синова, Бранислава, Градислава, Хвалимира, Странихну, Кочапара, Војислава, Доброслава и Прибинека; упор. *Ljetopis*, 95.

Најснажнији противници Бодинови били су синови најстаријег потомка Радослава, Бранислава – Предихна, Петрислав, Градихна, Тврдислав, Драгило, Драгихна и Грубеша.³¹¹ Бодина је, с друге стране, његова жена Јаквинта посебно уверавала да је потребно на време скршити могућу побуну, па је наводно по њеном наговору, Бодин у Скадру утамничио Бранислава, његовог брата Градислава, и сина Предихну.³¹² Поп Дукљанин објашњава да се Јаквинта плашила да би после смрти Бодинове њихова деца, Михаило, Георгије, Архириз и Тома, била лишења трона у корист Бранислављевих синова.

Ипак, може се наслутити да је у позадини ових унутар династичких сукоба стајала византијска дипломатија. Тражећи начин да Бодина уклоне са дукљанског престола, могли су Византинци да пруже подршку незадовољним Бодиновим рођацима. Мржња према Јаквинти, која је очигледна у Дукљаниновом делу, потпуно је прекрила стварне разлоге сукоба између сродника. Податак да су синови и браћа кнеза Бранислава склањајући се из Дубровника коначно уточиште потражили у Цариграду, речито говори да је Византија од самог почетка помагала Бодинове рођаке. Другим речима, Византија је Бодина неутралисала дипломатском вештином и њега Ана Комнина после 1091. године више у свом делу не помиње. Сама опсада Дубровника трајала је од 1092 – 1094. године.³¹³

Бодин, после неуспеле опсаде Дубровника, изгледа да није више ратовао са Византијом. Последње вести о њему пружају латински извори када је једно одељење крсташке војске у позну јесен 1096. године на свом путу кроз Далмацију ушло у Дукљу. Тада су се вође крсташа у Скадру састале са Бодином. Ту су склопљени уговори и положене заклетве да крсташка војска неће бити ометана од стране Бодинових људи и да ће бити обезбеђено снабдевање намирницама и другим потрепштинама. Гроф Рајмунд од Пија чак се и братимио са Бодином предавши му богате дарове. Упркос уговорима и заклетвама, овај договор изгледа није био у

³¹¹ *Ljetopis*, 96.

³¹² Још у XVI/XVII веку постојала је у Дубровнику пословица за жену која је била “пуна беса и окрутности”: “довољно је да је иста као Јаквинта”; упор. *Lussari*, 16.

³¹³ Упор. Живковић, *Два питања*, 55 – 56.

потпуности поштован, будући да су крсташе током проласка кроз јужну Дукљу непрекидно нападале разбојничке скупине.³¹⁴

Византијски и латински писци оставили су неколико фрагмената на основу којих је могуће створити Бодинов портрет као владара. Његово држање под зидинама Драча, када је издао византијског цара; уклањање стрица Радослава са места савладара; освајање Рашке и Босне 1083/1084. године; затим освајања драчког темата после пропасти Нормана 1085. године; потом напади на ту територију 1085 – 1090. године; крвави обрачун са сродницима ради очувања власти; склапање уговора са крсташима, а затим пљачкање њихових одреда 1096. године – заокружују склику о владару који је своју политику водио крајње бескрупулозно не бирајући средства да оствари своје циљеве.

Жеља да стекне свога архиепископа у Бару, одвела га је и до прихватања антипапе Климента III. Својим поступцима није се он много разликовао од својих савременика, пре свега норманских војвода – Боемунда и Танкреда, које су красиле ништа мање ружне особине. Мировни уговори су за Бодина представљали само предах у оним тренуцима када није имао другог решења, а кршио их је првом приликом када би му околности поново ишле у прилог. Бодинов вазал у Рашкој, Вукан, нимало се није разликовао од свога сениора. Далеко је Бодин био од романтичног лика средњовековног владара пуног витештва, милосрђа и честитости. Потпуна супротност побожном и мученичком смрћу умореном Владимиру.

У 26. години и петом месецу Бодинове владавине, у Скадру, његовој престоници, окончан је живот ратоборног дукљанског владара. Тачан месец и година смрти може се одредити на основу податка да је крунисан за бугарског цара септембра/октобра 1072. године.³¹⁵ Бодин је, стога, преминуо фебруара/марта 1099. године и сахрањен је у манастиру Св. Сергија и Вакха, који је изгледа служио као гробно место дукљанских краљева. Бодинова смрт означила је и крај успона средњовековне Дукље. Истовремено, пажљиво и дуго негована политика осамостаљивање Дукље,

³¹⁴ Новаковић, *Основи*, 202, нап. 1.

³¹⁵ *Scyl. Cont.* 163.13 – 16; *ВИНЈ III*, 179 – 180.

нарочито према Византији, претрпела је потуни преокрет. На вест о Бодиновој смрти из Цариграда су стигли потомци кнеза Бранислава и искрцали се у Драчу. На дукљанском престолу кратко је седео Бодинов син Михаило, који је убрзо био збачен и престо прешао у руке Бодиновог полубрата Доброслава.³¹⁶ Борба између Бодинових наследника испуњава и последње странице Летописа Попа Дукљанина. На основу описаних догађаја опажа се постепено слабљење Дукље и све веће ширење византијског и рашког утицаја. Стога се може рећи да је Бодиновом смрћу Дукља престала да игра ону крупну политичку улогу коју је имала током друге половине XI века. На развалинама Бодиновог система вазалних држава – Рашке, Босне, Травуније и Захумља – уздигнуће се нове снаге.

³¹⁶ Доброслав је најстарији син краља Михаила Војисављевића из његовог другог брака са византијском принцезом; *Ljetopis*, 94.

ВУКАН

Рашки велики жупан Вукан³¹⁷ један је од најзначајнијих српских владара пренемањихког времена. Његов успон на извешан начин означио је и крај доминације дукљанских владара над околним српским кнежевинама. Сплетом околности, Вукан, постављен на власт у Рашкој као вазал дукљанског краља Бодина 1083/1084. године, израстао је у моћног владара који је после Бодинове смрти постао и најзначајнија фигура на политичкој позорници средишњег Балкана. Изузев податка код Попа Дукљанина да је Вукан боравио у непосредној близини Бодина, на двору, нема других непосредних података о њему или његовој породици. Могло би се рећи, имајући у виду дужину његове владавине, да је био отприлике Бодинових година, односно припадао генерацији рођеној око 1050. године. Посредним путем, анализом српских извора који говоре о пореклу Стефана Немање, може се за великом сигурношћу рећи да је Вукан првобитно био један од обласних господара (жупан) у Горњој Зети.³¹⁸ Језгро његових породичних територија чинила је област Полимља.

Почетке династије која је владала Србијом крајем XI и током прве половине XII века, требало би тражити у раним осамдесетим

³¹⁷ Византијски извор, Ана Комнина, Вукана помиње без одговарајуће титуле, док га Поп Дукљанин назива жупаном; упор. *Ljetopis*, 100. Међутим, већ у поглављима Летописа која се односе, највероватније, на раздобље IX века, Дукљанин наводи да је у Рашкој владао *велики жупан*.; упор. *Ljetopis*, 69, “...est se vocare...iupanum maiorem...”. Будући да оба извора, Ана Комнина и Поп Дукљанин, помињу у Србији (Далмацији) односно Рашкој, жупане, сасвим је природно да је врховни жупан морао да има титулу која ће указивати на његов врховни положај. Отуда је и Вукан, највероватније, носио титулу великог жупана.

³¹⁸ Упор. Т. Живковић, *Синови Завидини*, ЗМС 71 (2005) у штампани.

годинама XI века. Обично се сматра да је дукљански краљ Бодин првих година своје владавине, око 1083/1084. године, искористивши заузетост Византије у рату са Робертом Гвискардом, запосео Србију и Босну. Овај податак, сачуван у Летопису Попа Дукљанина, пропраћен је и допунским објашњењем, да је ову област Бодин дао на управу “двојици жупана са свога двора, Вукану и Марку, који су се заклели да ће они и њихови синови бити прави вазали краља Бодина и његових синова и наследника.”³¹⁹

Мавро Орбин, који је 1601. објавио своје “Краљевство Словена”, где је на италијански језик превео и Летопис Попа Дукљанина, овај део доноси у битно другачијем смислу. Дубровачки писац каже да је Бодин запосео Рашку и поделио је на две жупаније; једну је дао на управу Вукану, а другу Марку, својим дворанима. Затим је од њих затражио да положе заклетву верности њему и његовим потомцима.³²⁰

На основу заклетве коју су Вукан и Марко положили Бодину, као и формулације која је обухватала њихове потомке и Бодинове наследнике, намеће се мишљење да су ова двојица двораца били веома блиски сродници, највероватније рођена браћа. С друге стране, потреба да Бодин освојену територију подели на две жупаније вероватно је одговарала неким претходним географским или административним поделама које су биле установљене раније и под другачијим политичким околностима.

Наиме, после победоносног окончања рата са Бугарима 1018. године, цар Василије II (976 – 1025) извршио је и одређене административне поделе на новоосвојеним подручјима. Без намере да посебно испитујем обим и карактер ових управних јединица, може се задовољити закључком да су на том простору основане најмање четири теме: Србија, Морава, Сирмијум и Бугарска.³²¹ Међутим, још у време цара Јована Цимискија, при самом крају његове владавине, око 975. године, установљен је катепанат са седиштем у Расу, о чијем

³¹⁹ *Ljetopis*, 96 – 97.

³²⁰ *Orbin*, 233. Вазалска заклетва, правно гледано, није се могла давати и у име потомака, тако да је формулација коју даје Поп Дукљанин, а према њему и Мавро Орбин, у суштини немогућа. Међутим, уколико је Бодин имао намеру да створи нову династију у Србији (Рашкој) онда при таквој концепцији његовог размишљања и плана, постаје веома извесна. Другим речима, оваква вазалска заклетва представљала је преседан по мерилима свога времена.

³²¹ Максимовић, *Организација*, 31 – 43.

даљем постојању нема поузданих сведочанстава.³²² Све ове административне јединице које је Византија оснивала на освојеним подручјима највероватније су следиле неке границе ранијих територијално-организационих целина чије је почетке могуће ставити и столеће или два раније.³²³ Једна, додуше сумњива, повеља стратега Србије и Захумља, Љутовида, која би требало да је из 1039. године, такође може да буде сведочанство о постојању теме Србије.³²⁴

Развој византијске територијално-административне поделе на простору средишњег и источног дела Балканског полуострва није могуће пратити у свим хронолошким етапама, јер су расположиви извори у суштини прилично оскудни. Ипак, несумњиво је област тзв. Крштене Србије Константина Порфирогенита из средине X века могла да буде основ за доцнији развој византијског управног поретка у тој области. Отуда и податак Мавра Орбина, да је Бодин Рашку поделио на две жупаније, привлачи додатну пажњу будући да није у супротности са познатим административним променама забележеним у Византији у XI веку. Поставља се питање на које две жупаније је Бодин поделио освојену територију?

На основу византијских извора, Алексијаде Ане Комнине, кћерке византијског цара Алексија I Комнина (1081 – 1118) познат је простор према коме је војно деловао жупан Вукан, највероватније већ 1085 – 1090, а сасвим сигурно од 1091. године. Јужне области његове државе налазиле су се недалеко од Звечана, па би сасвим природно било очекивати да је Вукан управљао оном облашћу која је раније припадала катепанату у Расу, а доцније, после 1018. године, теми Србији. Током сукоба са Византијом он је продирао све до Скопља и Врања, што се сасвим уклапа у познате границе теме Бугарске, што ове области оставља изван опсега територије којом је владао.

Друга област или жупа, како је назива Мавро Орбин, требало би да се налазила северно од Вуканових територија. Правац према западу није потребно ни разматрати, будући да Летопис Попа Дукљанина јасно каже да је Бодин у Босни на власт поставио кнеза

³²² Познат је печат Јована, протоспатара и катепана Расе; упор. J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art I - III*, Washington 1991, I, № 33.

³²³ Нпр. област Моравца у IX веку вероватно је послужила као узор за образовање доцније теме Мораве почетком XI века, уз претпоставку да је ова област док је била у саставу бугарске државе такође чинила засебну административну област.

³²⁴ CD I, № 54.

Стефана.³²⁵ Правац према истоку – Нишу или Морави – потпадао је под византијску управу, највероватније као део теме Бугарске или Мораве. Стога, једини простор где би требало тражити територију коју је запосео Марко, може да буде северно од Вуканове области.

Не може се поуздано утврдити северна граница теме Србије.³²⁶ На основу познатих византијских управних јединица, може се претпоставити да је северно од Србије постојала тема Сирмијум. Источно се простирала тема Морава, а југоисточно тема Бугарска. Срем је у средњем веку обухватао области северно и јужно од Саве са седиштем у граду светог Димитрија, некадашњем Сирмијуму. Доцније се усталио израз *овострани* и *онострани* Срем, при чему је *овострани* Срем оно што се данас подразумева под овом облашћу северно од Саве, док је *онострани* Срем заправо данашња Мачва.³²⁷ У време успона Бугарске крајем IX и почетком X века, Београд је био бугарски погранични град, а познато је да је српски владар Часлав почетком четрдесетих година X века ратовао са Угрима управо у Срему и у Дринској жупанији. Граница између две државе, Бугарске и Србије, простирала се тада, највероватније, током Колубаре остављајући западно област која је припадала Србији и која се даље према западу ширила дубоко до данашње североисточне Босне, односно Посавине. Још средином X века ова област сматрана је саставним делом Србије, јер Константин Порфирогенит град Соли, дан. Тузла, недвосмислено сматра једним од градова Крштене Србије.³²⁸

Однос између Вукана и Марка на самом почетку њихове владавине није лако утврдити. Могуће је да је Вукан као старији брат био хијерархијски испред Марка. Такође би се могло рећи, судећи по имену Марковог сина Уроша, да му је жена била Угарка и да је самим тим одржавао веома блиске односе са Угарском.

Убрзо пошто је преузео власт у Србији Вукан је, испуњавајући своје вазалне односе, одмах почео да следи Бодинову политику која је у то време била у потпуности антивизантијска. Царев шурак,

³²⁵ *Ljetopis*, 97.

³²⁶ Упор. Т. Живковић, *О северним границама Србије у раном средњем веку*, ЗМС за историју 63/64 (2001) 7 – 17, где су наведена и старија мишљења.

³²⁷ Најстарији помен *овостраног* и *оностраниг* Срема забележен је у једној повељи из 1229. године; упор. *Codex III*, № 271, *Sirmia citerior...Sirmia ulterior*.

³²⁸ *DAI I*, I, 32.149 – 151.

Јован Дука, боравећи у Драчу као царски намесник, имао је задатак да сузбије Бодинове “свакодневне упаде” на трговишта/градове најближа Далмацији која је овај прикључивао својој држави. Описујући сажето деловање Јована Дуке, Ана Комнина наводи како је током тих вишегодишњих борби царски намесник преотео многе тврђаве које су биле под Вуканом. Најзад, после једног жестоког сукоба пошло му је за руком да зароби и самог Бодина.³²⁹

Није познато које тврђаве је држао Вукан, али знајући да царски намесник Драча вероватно није излазио из оквира данашње северне Албаније, могуће је да су у питању планинске области између данашње границе Албаније и Метохије, односно област која се у средњем веку називала Алтин. Ово би уједно значило да је Рашка у Вуканово доба обухватала северну и западну Метохију, као и данашњу источну Црну Гору.

Цар Алексије Комнин је 1091. године сазнао да се Бодин, који се у међувремену избавио из заробљеништва, припрема за непријатељства, а да ће му се по свој прилици придружити и Вукан. Представницима царске администрације у Драчу упућено је и писмо у коме се изричито каже да “Вукан опет ради против нас”.³³⁰

Византијско-српска граница очигледно је и даље била веома пропусна и слабо заштићена, јер је цар Алексије Комнин следеће 1092. године стигао у кланце између Далмације и Византије, област коју Ана Комнина назива Зигос, према планинском масиву који је одвајао Далмацију (Србију и Дукљу) од Византије.³³¹ Обилазећи ову тешко проходну област, прекривену шумама, цар се старао да се заштите сви пролази копањем јарака, подизањем кула од дрвета, опеке или камена и обарањем “до неба високог дрвећа.”³³² Византијском василевсу било је очигледно јасно да немирни српски жупан ускоро намерава да провали у Византију, што врло речито говори о Вукановом односу према Царству.

³²⁹ *Ann. Comn. II*, 115.10 – 20; *ВИНЈ III*, 383.

³³⁰ *Ann. Comn. II*, 148.22 – 27; *ВИНЈ III*, 385.

³³¹ О Зигосу, видети, Љ. Максимовић, *Зигос на српско-византијској граници*, ЗФФ 15/1 (1985) 73 – 90 (= Максимовић, *Зигос*).

³³² *Ann. Comn. II*, 157.13 – 14; *ВИНЈ III*, 386.

Заиста, већ 1093/1094. године, Вукан је отпочео непријатељства. Ана Комнина наводи да је он био вешт на речи и на делу. Описане вештине, коликогод језгровито саопштене, оцртавају способности српског великог жупана. Он је очигледно поседовао извесно дипломатско умеће, а такође и војнички дар потребан за спровођење ширих војних операција. Анин опис Вуканових способности осликава личност коју су Византинци несумњиво поштовали као достојног противника.

Вуканова намера 1093/1094. године била је да помери српску границу даље на југ у југоисток. Највећи византијски град који би могао да буде предмет његових жеља било је Скопље које је тада било и седиште теме Бугарске. Пут према Скопљу затварао је Липљан, очигледно једина помена вредна византијска тврђава на том правцу. Током првог упада 1093. године, Вукан је заузео и спалио Липљан. Његово даље напредовање осујетио је одлучан одговор цара који је на челу војске кренуо да казни српског великог жупана. Вукан је на вести о приближавању византијске војске кренуо натраг према Звечану који је по свој прилици од раније био у српским рукама и представљао најјужнију српску тврђаву према византијској граници.³³³ Свестан непосредне опасности по земљу, Вукан је проценио да је дошло време преговора па је у Скопље послао изасланике да преговарају о миру.³³⁴

Ана Комнина наводи Вуканове речи којима се обратио цару. Будући да из Аниног описа догађаја произилази да Вукан није лично боравио у Скопљу, излази да је он цару упутио писмо. Врло је вероватно да је писмо написано грчким језиком. Вукан је у обраћању цару напоменуо како је кривица за рат на страни византијских чиновника који су прекорачили своја овлашћења упадајући у Србију и наневши јој не мало штете.³³⁵ Убудуће, каже Вукан, он неће предузимати даље упаде и вратиће се у своју земљу, а као залог мира спреман је да пошаље таоце из редова својих рођака.³³⁶

³³³ Ана каже да је цар намеравао да у противнападу заузме Липљан и ствари врати у “пређашње стање”, што значи да је Звечан и раније био у српским рукама.

³³⁴ *Ann. Comn. II*, 167.14 – 15; *ВИНЈШ*, 386.

³³⁵ Вуканов израз за земљу у којој влада – Србија, речито говори да се појам Рашка који употребљава пола столећа касније Поп Дукљанин у Вуканово време односио тек на једну мању област у Србији; упор. *Ann. Comn. II*, 167.18 – 20.

³³⁶ *Ann. Comn. II*, 167.21 – 23; *ВИНЈШ*, 387.

Исход преговора био је повољан по Вукана. Цар је прихватио предлоге српског жупана и пошто је оставио људе да обнове порушене градове и приме таоце, вратио се у Цариград. Међутим, Вукан није испунио дата обећања. Таоце није послао и свакодневно је одлагао њихово слање у Византију. Штавише, после мање од годину дана, Вукан је поново почео да пљачка византијску територију. Извесна дипломатска делатност царског двора забележена је код Ане Комнине, која наводи да је цар слао више писама Вукану, подсећајући га да испуни преузете обавезе и уговоре.³³⁷

Када је у Цариграду постало јасно да Вукан не намерава да прекине са упадима на византијску територију, Алексије Комнин је послао свога синовца Јована са војском да сузбије даље Вуканове упаде. Византијска војска прешла је реку (тј. Ситницу) код Липљана и наставила даље према северу где је војсковођа одлучио да подигне привремено палисадно утврђење насупрот Звечана.³³⁸ Упркос византијској војној сили Вукан се није потчинио и до изражаја је дошао његов дипломатски и државнички дар. Упутивши посланике Јовану, обећавајући таоце и уверавајући да ће обновити мир, српски велики жупан је добијао на времену прикупљајући војску и планирајући битку.³³⁹

Покрет српске војске према византијском логору није остао неопажен. Извесни монах стигао је у византијски логор и обелоданио Јовану опасност која му прети. Заваран претходним Вукановим обећањима, царски војсковођа је овога отерао са гневом, називајући га лажовом и варалицом.³⁴⁰ Убрзо је Вукан стигао до византијског логора и у ноћном нападу тешко поразио византијску војску. Византинцима је једва успело да заштите војсковођу и његов шатор. Затим се српски велики жупан вратио под Звечан ишчекујући следећи потез Византинаца. Ослабљена византијска војска кренула је у повлачење према Липљану, а одатле даље према Цариграду.³⁴¹

Поразом византијске војске код Звечана и одступањем према Цариграду, Вукану је био отворен пут према намераваоном циљу – Скопљу. Српске трупе су опустошиле околину Скопља, заузеле

³³⁷ *Ann. Comn. II*, 167.29 – 31; *ВИНЈ III*, 387.

³³⁸ *Ann. Comn. II*, 168.2 – 7; *ВИНЈ III*, 387.

³³⁹ *Ann. Comn. II*, 168.8 – 11; *ВИНЈ III*, 387.

³⁴⁰ *Ann. Comn. II*, 168.13 – 18; *ВИНЈ III*, 387.

³⁴¹ *Ann. Comn. II*, 168.27 – 169.2; *ВИНЈ III*, 387 – 388.

Полов, а затим продрле до Врања опустошивши крајеве кроз које су прошле и задобиши много плена, вратиле назад у Србију.³⁴²

Поново је цар Ромеја морао сам да узме ствар у своје руке. На челу византијске војске, Алексије Комнин је похитао из Цариграда према Липљану који је одмах запосео. Вукан је истог тренутка, немоћан да се супротстави, послао изасланике да се распитају о условима мира. Изгледа да је цар био прилично благонаклон, па је Вукан лично дошао до Липљана и био примљен заједно са бројном пратњом рођака и изабраних жупана. Овог пута, мир је брзо постигнут и Вукан је одмах испунио раније дато обећање о предаји талаца. Као залог мира у Цариград су одведена његова два синовца – Урош и Стефан Вукан, као и двадесет других угледних Срба.³⁴³

Изгледа да је од 1094. до 1106. године Вукан поштовао одредбе мировног уговора. Ана Комнина не помиње никакве сукобе Византинаца и Срба током овог раздобља, па је врло извесно да су српски таоци можда и више година били задржани у Цариграду. Последња вест о Вукановом против-византијском деловању, забележена код Ане Комнине, датира из пролећа 1106. године, када је онај исти Јован, царев синовац, поново претрпео пораз од Вукана, и када је пред византијским појачањима Вукан затражио мир и још једном био принуђен да пошаље таоце.³⁴⁴

Кратким описом византијско-српског сукоба 1106. године, завршавају се вести о Вукану које је бележила Ана Комнина. Судећи према овом византијском извору Вуканово деловање против Византије показује његову самосталност и прилично независан положај потврђен више пута Аниним речима да је Зигос горје на граници Далмације и ромејске земље.³⁴⁵ Звечан је био српско најјужније упориште према Византији, а Липљан главно византијско утврђење на Косову. Будући да је Зигос граница, највећи део Метохије такође је улазио у област под влашћу Вукана. Одатле, у правцу југозапада, ширила се његова власт према средњовековном Алтину и североисточним границама драчког темата.

Летопис Попа Дукљанина осветљава донекле и Вуканову политику према околним српским кнежевинама. Наиме, после

³⁴² *Ann. Comn. II*, 169.2 – 91; *ВИНЈ III*, 388.

³⁴³ *Ann. Comn. II*, 184.10 – 27; *ВИНЈ III*, 388 – 389.

³⁴⁴ *Ann. Comn. III*, 65.31 – 66.7; *ВИНЈ III*, 390.

³⁴⁵ *Ann. Comn. II*, 167.4 – 6; 167.12 – 13; *ВИНЈ III*, 386.

Бодинове смрти фебруара/марта 1099. године, дошло је до превирања у Дукљи. Престо је требало да наследи Бодинов син Михаило, али је, наводном вољом народа, на власт дошао Бодинов полубрат Доброслав, син краља Михаила и грчке принцезе.³⁴⁶ Против новог краља подигли су се синови и браћа кнеза Бранислава³⁴⁷ који су по наређењу византијског цара стигли у Драч. Нису сасвим јасни токови византијске политике према кнежевима који су претендовали на власт у Дукљи. Оскудни извори у великој мери онемогућавају тачнију реконструкцију догађаја и намера супротстављених страна. Бранислављев брат Кочапар запутио се из Драча у Рашку, где је од Вукана примио војну помоћ потребну за рат против краља Доброслава.

Држећи се податка Попа Дукљанина да су сродници кнеза Бранислава стигли у Драч по царевом наређењу и да се отуда Кочапар запутио код Вукана одакле је заједно са њим кренуо против краља Доброслава, изгледа да је читав подухват имао благослов византијског двора. Међутим, Вукан је само вешто користио повољну прилику која му се указала после Бодинове смрти – да се сам умеша у борбе за дукљански престо истичући свог претендента.

У првом тренутку византијски план је текао како је и био замишљен. Војска рашког жупана, предвођена Вуканом и Кочапаром упала је у Дукљу и на Морачи се сукобила са војском краља Доброслава. Пошто је дукљанска војска поражена Вукан је Доброслава послао у Рашку где га је задржао у заробљеништву, а затим су савезници опљачкали читаву Зету и Приморје. Вукан се убрзо вратио у Рашку, док је Кочапар остао у Зети.

Свргавањем краља Доброслава окончан је први део сукоба за Бодиново наслеђе. Подухват је здушно подржавала Византија, а Вукан је у том тренутку испуњавао своје вазалне обавезе према Царству. Описани догађаји могли би бити датирани од пролећа до јесени 1099. године, односно неколико месеци после Бодинове смрти.

³⁴⁶ Јакоб Лукаретић доноси занимљив податак да је Бодинов син Михаило уточиште потражио у Србији, али како тамо није добио подршку за своју ствар, одатле је убрзо отишао; упор. *Luccari*, 16.

³⁴⁷ Бранислав је био син краља Радослава, брата краља Михаила, кога је Бодин погубио заједно са братом Градиславом и сином Предихном испред Дубровника 1094. године; упор. *Ljetopis*, 97 – 98.

Вуканове тежње биле су тек делимично задовољене, јер је он убрзо намерио да уклони и Кочапара. Сазнавши да се против њега припрема поход, Кочапар се склонио у Босну где се оженио кћерком босанског бана.³⁴⁸ Кратак податак Дукљанинов да је Кочапар убрзо погинуо ратујући у Захумљу, донекле осветљава узбудљиво време првих година XII века, односно сукобе и савезе српских кнежева. Изгледа да је босански бан тада био у сукобу са Вуканом и да је Кочапар био један од важнијих војних заповедника босанског бана у том рату. Пограничне области Захумља према Босни вероватно су оне где би требало тражити место Кочапарове погибје, тј. северне жупе рашког Подгорја (Неретва, Рама).

Одступањем Кочапаровим са власти у Дукљи, на престо је ступио Вуканов кандидат, Владимир, син Владимира, који је био најстарији син краља Михаила Војисављевића. Владимир се оженио кћерком рашког жупана Вукана и измирио са браћом. Током његове дванаестогодишње владавине у Дукљи је завладао мир. Пошто је удао кћер за Владимира, Вукан је ослободио и његовог стрица Доброслава из тамнице и послао га у Дукљу. Вероватно по претходном договору са Вуканом, Владимир је стрица заточио и овај је у заточеништву остао током владавине свога синовца.³⁴⁹

Устоличавањем краља Владимира отпочело је у Дукљи мирно раздобље које је потрајало 12 година, па би стога Владимирову владавину требало датирати од 1100/1101. до 1111/1112. године.

Динстичка превирања у Дукљи трајала су и током владавине краља Владимира, али нису се испољавала у отвореним сукобима, већ тихо и у уском кругу завереника. Бодинова удовица, Норманка Јаквинта, саветована *a quisbusdam pessimis hominibus*, који су били непријатељи жупана Вукана, отровала је краља Владимира. Одмах после смрти Владимирове, Јаквинта је окупила и заверенике који су краљевог стрица Доброслава, који је још увек био у тамници,

³⁴⁸ *Ljetopis*, 99.

³⁴⁹ *Ljetopis*, 99 – 100. Према Дукљанину Владимира су за владара извикали сами Дукљани, што је, на основу ранијег описа Вукановог учешћа у борби за дукљанско наслеђе, слободно Дукљаниново тумачење. Наравно, Поп Дукљанин је тежио да уклони било какву сенку са дукљанске династије да је она заправо наставила да постоји вољом страног владара – у овом случају Вукана.

ослепили и ушкопили, а затим и заточили у манастир Св. Сергија и Вакха.³⁵⁰ На тај начин био је отворен пут према трону Јаквинтином и Бодиновом сину Георгију.

Друге године Георгијеве владавине, 1113/1114. године, војним подухватом византијског војсковође Калојана Кумана, за кога се у историографији сматра да је реч о будућем цару Јовану Комнину,³⁵¹ Георгије је свргнут са власти и уточиште потражио и нашао у Рашкој. Наследио га је Бранислављев син Грубеша, који је владао седам година (1113/1114 – 1120/1121).³⁵² Седме године његове владавине упао је у Дукљу Георгије са Рашанима и у бици под Баром поразио га и убио. Није познато ко је био рашки велики жупан који је учествовао у овом сукобу. На основу догађаја који су уследили изгледа да то није био Вукан, већ непознати жупан који је Вукановог наследника и сина, Завиду, привремено уклонио са власти у Рашкој. На основу доцнијих догађаја може се закључити да је реч о Урошу, сину Вукановог брата Марка.

Брат краља Грубеше, Градихна, остао је да живи у Рашкој где се оженио и добио три сина: Радослава, Јована и Владимира. На наговор Градихниног брата Драгила, са којим се измирио, краљ Георгије је упао у Рашку, освојио је и из тамнице ослободио Уроша у коју су га ставили његови сродници. Градихна је успео да се спасе повукавши се у Захумље, а одатле се склонио у Драч. Уз помоћ византијских трупа под војсковођом Пирогоргијем из Драча је покренуо напад на краља Георгија и продро до Бара. После низа мањих сукоба и додатног византијског војног уплитања на страни претендената, краљ Георгије је коначно био суочен са поразом. У завршним недељама рата укључене су и трупе из Рашке. Коначно, окружен у Скадру, краљ Георгије је био издан од својих најближих сарадника, ухваћен и одведен у Цариград где је умро у заточеништву.³⁵³

³⁵⁰ *Ljetopis*, 100.

³⁵¹ *Ljetopis*, 101, нап. 250; Шишић, *Летопис*, 87, нап. 62.

³⁵² *Luccari*, 16, наводи да је Грубеша наследио Бодиновог сина Михаљу, док прву владавину Бодиновог сина Георгија уопште не помиње. Занимљив је и Лукаревић опис Грубешине нарави која је “као таласи на мору, који, када дуне ветар, тако се подижу”.

³⁵³ *Ljetopis*, 100 – 101. *Luccari*, 18, има податак да је Георгије умро у Влахерни, тј. дворској тамници у Цариграду.

Динстичке борбе које су потресале Дукљу после смрти краља Владимира показују уплитање и занимање Византије и Рашке за расплет догађаја. На основу Летописа Попа Дукљанина излази да је Вукан још увек држао власт у Рашкој када је Јаквинта уклонила дукљанског краља Владимира, а то је било 1111/1112. године. Већ 1120/1121. године, на рашком престолу налазио се непознати велики жупан који је претходно свргнуо непосредног Вукановог наследника. Будући да се Георгије већ 1113. године склонио у Рашку, где је тада управљао Урош, који је највероватније уз угарску помоћ уклонио Вукановог сина Завиду, Вукан је преминуо пре 1113. године. Као најизвеснија година његове смрти је 1112. година.

Границе земље којом је господарио Вукан тешко је утврдити. На основу описа Вуканових сукоба са Византијом, забележених код Ане Комнине, могуће је приближно одредити јужну и источну границу, донекле и северну, док су западне међе прилично нејасне. Јужна српска граница завршавала се код Звечана, тврђаве која је чинила предстражу према Византији. Планинско било Чичевице, Црнољеве и Неродимке, уз источне обронке Шаре, Скопске Црне горе и јужних падина Копаоника,³⁵⁴ чинило је такозвани Зигос, погранични планински појас. Највећи војни значај за Византију имао је на том простору Липљан, око кога се Вукан доста трудио да га задржи у своме поседу јер би му на тај начин пут према Скопљу био отворен.

Југозападна граница текла је преко северозападне Метохије до североисточне Албаније где се налазила средњовековна област Алтин. Одатле, према западу, почињала је Дукља. Према речима Ане Комнине река Дрим је великим делом чинила границу између Византије и Далмата (Срба). Према датом опису, изгледа да је Дрим чинио границу до оне тачке где савија према северу, па би у том случају Призрен био византијски град најближи границама Вуканових поседа у Метохији.

Западна граница обухватала је ону област коју Поп Дукљанин назива Подгорје, а у чији састав су улазиле жупе у горњем току Неретве, где се Рашка граничила са Захумљем и

³⁵⁴ Максимовић, *Зигос*, 88 – 89.

Босном. Травунија је у то време била под непосредном контролом дукљанског владара.

Северну границу веома је тешко повући. Цар Алексије Комнин је у новембру 1114. године распоређивао војску на северним границама Царства ради заштите од Кумана, па је тако познато да су трупе распоређиване у околини Ниша и Браничева. Ниш је у сваком случају био веома близу источној граници Рашке. Доњи ток Нишаве вероватно је припадао Византији, док је горњи ток, према Ибру, по свој прилици припадао Рашкој. Од Ниша до границе Рашке не би требало да је постојало растојање дуже од дан или два хода. Нешто раније, у време проласка крсташке војске преко Балканског полуострва 1096. године, Алексије је део трупа распоредио да чува кланце према Србији и Далмацији.³⁵⁵ Кланци према Далмацији су несумњиво били они на Зигосу, одакле је према речима Ане Комнине почињала Далмација, док су кланци према Србији били од Ниша и Врања према западу.

Београд је у време Алексија Комнина био важна погранична тврђава, али је сасвим неизвесно колика област данашње северне Србије је била под византијском контролом. Разложно је претпоставити да је планина Рудник представљала природну границу између Рашке и Византије, али она је могла да се спушта све до западне Мораве, до данашњег Чачка.

Дуга владавина великог жупана Вукана (1083/1084 – 1112) побуђује неколико питања. Прво, несумњиво је да је овај владар располагао знатном војном и привредном снагу која му је омогућила да током доброг дела своје владавине води ратове, како на југу према Византији, тако и према западу, односно Дукљи. За живота свога сениора, Бодина, он је изгледа доследно испуњавао своје вазалне обавезе. У то време не може бити говора о византијској врховној власти над Рашком. На извештај начин ово потврђују и Анины описи Вуканових сукоба са Византијом. Током покушаја да прошири своју територију на рачун Византије, Вукан је изгледа веома био свестан својих војних могућности. Већа царска војска за њега је још увек представљала озбиљну претњу. Пред надмоћнијим снагама он се повлачио и спас тражио у преговорима спремно нудећи мир и таоце као залог својих пријатељских намера.

³⁵⁵ *Ann. Comn. III*, 160.24 – 26; *ВИН* III, 393.

Од тренутка када је Алексије Комнин у потпуности овладао приликама у Царству, а то је било после 1096. године, Вукан је остао доследан у својој пријатељској политици према Византији. Ипак, када је после Бодинове смрти дошло до династичких борби у Дукљи, Вукан је деловао у корист претендената које је подржавала и Византија. Стога, могло би се рећи да је од 1094. године, када је предао таоце Алексију Комнину, Вукан углавном остао доследни савезник Царства, уз кратку епизоду покушаја осамостаљивања 1106. године.

Подлогу за Вуканово ратовање требало би тражити у привредним кретањима која су се одигравала на ширем простору. Наиме, будући везан за Дукљу, прво као Бодинов вазал, а затим као таст краља Владимира, Вукан је имао извештан приступ према градовима Приморја – Котору, Бару, Улцињу, Будви – где је несумњиво постојала развијена трговина са Византијом и норманском јужном Италијом. Држећи западне обронке Копаоника и долину Ибра, где су се налазила значајна рудна налазишта, могао је такође и на тој основи да гради своју привредну снагу. У изворима нема података да је у Вуканово време (развијено) рударство у Србији (Рашкој) постојало, али имају ли се у виду велики ратни напори српског великог жупана, као и знатно рудно богатство на том подручју, разложно би било претпоставити да је у Вукановим земљама рударство постојало као привредна грана и вероватно задовољавало домаће потребе.

Не би требало занемарити ни оне кратке вести Ане Комнине које више овлашно додирују и унутрашње прилике у Србији. Податак о монаху који се са Вуканове стране појавио у византијском логору да би упозорио Византинце о Вукановим припремама за напад, несумњиво указује на то да је на подручју тадашње Србије постојао најмање један манастир. Преписка са царем, која се два пута јавља код Ане Комнине, такође показује да је на Вукановом двору било људи који су знали да читају и пишу грчки. То је већ поуздан знак за постојање развијеног владарског двора при коме се, већ по природи ствари, установљава и стална канцеларија. Отуда се може рећи да од Вукановог времена Србија из поретка раног средњег века прелази у прави средњи век са свим оним обележјима које имају и друге европске државе тог раздобља.

Постојање манастира, преписка са византијским двором на грчком језику, слање талаца у Цариград из редова високог

племства – све то указује да су се у Вуканово време прилике у Србији, у цивилизацијском смислу, постепено мењале. Сама Ана Комнина напомиње како је цар Алексије био спреман да се измири са Вуканом, не желећи “грађански рат”, управо из разлога што су они, “иако Далмати, ипак били хришћани.”³⁵⁶ Није то само згодан изговор византијске принцезе којим се желела оправдати царева немоћ према Вукану у том тренутку, већ несумњиво сведочанство да су Срби крајем XI века били сматрани за хришћане на исти начин као и Ромеји, односно становници Царства.

Престо великог жупана Рашке наследио је после Вуканове смрти његов син Завида.³⁵⁷ После краткотрајне владавине, можда свега неколико месеци, Завида је био збачен од стране своје браће од стрица – Уроша и Стефана Вукана – који су се ослањали на угарску војну помоћ. Склонио се у Зету, где му се годину дана касније, 1113. године, родио најмлађи син Стефан Немања. Око 1124. године Завида је уз византијску подршку успео да се врати на власт, али само за кратко. Већ 1126/1127. године Урош I је уз помоћ дукљанског краља Георгија збацио Завиду и поново се учврстио на рашком престолу.

³⁵⁶ *Ann. Comn.* II, 184, 18 – 21; *ВИНЈ* III, 388.

³⁵⁷ Упор. Живковић, *Синови Завидини*.

ЗАВИДА

Завидино име забележено је само на једном натпису и једном запису.³⁵⁸ Ипак, на основу других података који говоре о политичким догађајима на простору Дукље и Рашке првих деценија XII века, могуће је уочити или претпоставити главне обресе његове владавине. Заправо, све што се о Завидиној владавини и судбини може рећи засновано је на тумачењу извора *ex silentio*. Овакав приступ у себи крије бројне тешкоће и захтева изузетно пажљив приступ расположивим изворима.

Завида је био најстарији син великог жупана Вукана.³⁵⁹ Рођен је у Зети, највероватније у Рибници (дан. Подгорица), у време када његов отац још увек није био постављен за владара Рашке, тј. пре 1083/1084. године. Тако би се могло закључити да је Завида рођен седамдесетих година XI века. Рођену Завидину браћу извори не помињу, већ само једну сестру која је била удата за дукљанског краља Владимира.³⁶⁰

³⁵⁸ Ктиторски натпис на цркви Св. Петра и Павла у Бијелом Пољу помиње Завиду, оца хумског кнеза Мирослава (рођеног брата Стефана Немање); упор. А. Дероко, *Црква Св. Апостола Петра у Бијелом Пољу*, ГСНД 7/8 (1930) 145. Запис на рукопису Мирослављевог кеванђеља, такође именује Мирославовог оца – Завиду; упор. *Мирослављево јеванђеље (одломци)*, прир. Љ. Стојановић, Споменик СКА 20 (1893) VI, “Miroslavou s(ŷ)nou Zavidinou”.

³⁵⁹ На ово је одавно упозорио још, Љ. Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи*, Глас СКА 58 (1900) 61 – 62 (= Ковачевић, *Неколика питања*). С друге стране, С. Станојевић, *О Немањиним оцу*, Старица 5 (1930) 5, сматрао је да је Стефан Вукан био Немањин отац; у новије време, J. Lešny, *Stefan Zavida als Sohn von Uroš I. und Vater von Stefan Nemanja*, *Südostforschungen* 48 (1989) 37 – 49, изнео је претпоставку да је Завида био син Уроша I.

³⁶⁰ Видети напред.

Само име Завида припада такозваним “заштитним” именима што би значило да је Завидин отац највероватније имао проблем са мушком новорођенчади, односно да су у раном детињству помрла, па је отуда и Завида стекао магијско, заштитно име.³⁶¹ Стога, постоји велика могућност да Завида није имао старије рођене браће. Завидин стриц био је Марко, рођени брат великог жупана Вукана,³⁶² а браћа од стрица Урош и Стефан Вукан. Између ове две гране рашке династије после Вуканове смрти избиће крупни сукоби око рашког престола.

Стефан Првовенчани помиње да је Немањин отац био изгнан из земље у време великог метежа у Рашкој, Дукљи, Травунији и Далмацији.³⁶³ Тамо му се, у Рибници, родио и најмлађи син, Немања. Стефан Првовенчани изричито каже да су се против Немањиног оца побунила браћа, што би требало разумети као побуну против великог жупана који је био присиљен да се повуче са власти и склони у земљу где је био рођен.³⁶⁴ Поменута браћа од стрица најпре могу да буду Урош I и Стефан Вукан, синови Завидиног стрица Марка.

На основу анализе расположивих извора може се закључити да је жупан Марко, који је управљао северним областима данашње Србије, веома рано ступио у родбинске везе са неком угледном угарском породицом.³⁶⁵ Закључак који се намеће већ појавом самог имена његовог првенца – Урош, имена које је изведено од угарске основе *ur-* у значењу *princeps, dominus*. Српска варијанта овог имена јесте Првослав, а латинизирана – Примислав. Отуда се најстарији син Уроша I, такође Урош (II), касније у изворима јавља и под именом Примислав.

Жупан (*comes*) Марко је почетком XII века изгледа постао значајна личност при угарском двору и његово име се, највероватније, јавља на две угарске повеље, 1111. и 1124. године, међу најугледнијим

³⁶¹ Упор. М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977, 95.

³⁶² Радојковић, *Разматрања*, 22, сматрао је да су Вукан и Марко “морали бити рођена браћа.”

³⁶³ *Житије светог Симеона, Стефан Првовенчани*, Сабрана дела, приред. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999, 18 (= *Житије светог Симеона*).

³⁶⁴ Упор. Д. Анастасијевић, *Отац Немањин*, Београд 1914, 6 – 7.

³⁶⁵ Упор. Т. Живковић, *Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I*, ИЧ 52 (2005) у штампи (= Живковић, *Једна хипотеза*).

жупанима-сведоцима, заједно уз потпис угарског палатина.³⁶⁶ На једној другој Коломановој повељи из 1113. године Марково име се не јавља, што другим речима значи да у том тренутку није био у близини угарског владара, тј. двора.³⁶⁷ Појаву жупана Марка у близини угарског краља Коломана требало би ставити у време после 1108. године, јер се у једној Коломановој повељи Трогиранима из 1108. године, он не јавља међу жупанима сведоцима.³⁶⁸

Расположиви подаци указују на то, има ли се у виду “велики метеж” који помиње Стефан Првовенчани, да је законити Вуканов наследник, Завида, после очеве смрти 1112. године, постао велики жупан и да је неколико месеци касније био збачен са власти од стране своје браће од стрица Уроша и Стефана Вукана уз помоћ њиховог оца Марка, односно сагласност угарског двора. Тако је Завида, већ после неколико месеци држања великожупанске власти био присиљен да се повуче у место свога рођења.

Стефан Првовенчани каже да се Немањин отац (Завида) после извесног времена вратио *на столно место*,³⁶⁹ желећи да каже како је у једном тренутку он успео да се врати на власт. Предлог *на* недвосмислено упућује на овакав закључак, јер да се он само вратио у Рашку, не као велики жупан, онда би предлог *у* био сасвим довољан да објасни овакав развој догађаја. Међутим, користећи предлог *на* (столно место) Првовенчани је заправо саопштио две ствари – да се Завида вратио у престоницу (Рас) и на трон. Тако, већ се само анализом писања Стефана Првовенчаног стиче утисак да је Завида два пута држао великожупанску власт.³⁷⁰ Неки други подаци такође наводе на истоветан закључак.

Наиме, познато је да су Завидини синови: Тихомир, Мирослав, Срацимир и Немања, располагали својим отачаством, односно земљама које су наследили од оца и које су међу њима биле раздељене на приближно једнак начин.³⁷¹ Географски положај

³⁶⁶ *Codex II*, N° 19 (1111), N°21 (1111), N° 36 (1124).

³⁶⁷ *Diplomata Hungariae Antiquissima I*, 1000 – 1131, ed. G. Györffy, Budapest 1992, 396.13 – 15.

³⁶⁸ *Codex II*, N° 16.

³⁶⁹ *Житије светог Симеона*, 18 – 20.

³⁷⁰ Супротно, да Завида никада није држао великожупанску власт, Ковачевић, *Неколика питања*, 21 – 22.

³⁷¹ М. Благојевић, *О “Земљишту радње Немањине”*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, уред. Ј. Калић, Београд 2000, 68 – 69.

њихових територија: Ибар, Топлица, Расина (Немања), Западна Морава (Срацимир), Полимље (Мирослав и Тихомир) – чини заправо прстен земаља око средишње области са седиштем у Расу. Уколико синови држе венац земаља око престонице, онда је сасвим разложно закључити да у средишњој области може да буде само њихов отац – Завида. Одатле поново проистиче закључак да је Завида био велики жупан, а да су синови земљу могли да добију још за живота и владавине њиховог оца.

Изгледа да је у српској династији Немањића био устаљен обичај да деца владарева у одређеном узрасту примају део државе на управу. Тако је Растко, најмлађи син Немањин, у узрасту од 15 година добио на управу Захумље.³⁷² Немањин поступак заснивао се на већ постојећем правилу, па би отуда могло да се закључи да су Завидини синови на истоветан начин и у проиближно истом узрасту (15 или 16 година) добили на управу део државе. У време када је Завида први пут преузео власт 1112. године, сва његова деца још увек су била малолетна, тако да расподела ових земаља указује на то да је Завида морао по други пут да постане велики жупан јер су они тек у одређеном узрасту могли да добију део земље на управу.³⁷³

Летопис Попа Дукљанина пружа додатне одговоре у вези питања када је Завида могао по други пут да преузме власт. Наиме, 1113/1114. године, Бодинов син Георгије, притиснут од својих рођака и Византинаца, предао је власт у Дукљи и склонио се у Рашку. Одатле се после седам година (1120/1121), уз помоћ Рашана успешно вратио на дукљански престо.³⁷⁴ Требало би претпоставити да је помоћ примио од оног истог жупана који га је 1113/1114. године и прихватио у Рашкој. Будући да је Георгије био непријатељ Византије, на истим политичким позицијама налазио се и неименовани рашки жупан.

Током своје друге владавине у Дукљи (око 1120/1121 – око 1130/1131), Георгије је војно интервенисао и у Рашкој, где је у заточеништву нашао и Уроша. У тамницу су Уроша, према

³⁷² *Теодосије, Житије Светог Саве*, пре. Л. Мирковић, ред. Д. Богдановић, Београд 1990, 6.

³⁷³ Анастасијевић, *Отац Немањин*, 11, сматрао је да је Немања још увек био дете када се његов отац вратио на власт.

³⁷⁴ *Ljetopis*, 101.

Дукљанину, бацили његови сродници.³⁷⁵ Податак да је Георгије затекао Уроша у тамници сведочи да је неко други у том тренутку био на власти у Рашкој, односно да је Урош био онај велики жупан који је помогао Георгију 1113/1114. и 1120/1121. године. Дакле, неколико година после 1121. године Урош I је био збачен са рашког престола.

Требало би претпоставити да је Уроша I збацио управо Завида, јер је то у сагласности са оним што о Немањиним оцу пише Стефан Првовенчани. Наиме, када се Завида вратио на столно место, Немања је по други пут примио крштење по обреду источне цркве. Ова политичка одлука, која се највероватније односила и на самог Завиду и Немањину браћу, морала је да буде у тесној вези са византијским ангажовањем на Завидиној страни. Годину или две раније стриц угарског краља Стефана II, Алмош, такође је, склонивши се у Византију, примио крштење по обреду источне цркве и променио име у Константин.³⁷⁶ Не треба посебно истицати да су Византинци рачунали на Алмоша-Константина као претендента на угарски престо, одакле проистиче да су угарско-византијски односи већ пре 1121. године били веома затегнути.

Податак византијских писаца да су Срби 1127 – 1129. године подигли побуну против Византије и заузели Рас, од необичне је важности да би се разумео и крај Завидине друге владавине.³⁷⁷ Да би Византија 1127 – 1129. године изгубила Рас, она је у једном тренутку морала да дође у посед Расе. Извори не бележе овај догађај, али се код Јована Кинама налази опис војног деловања византијског цара Јована Комнина 1122 – 1123. године против Печенега,³⁷⁸ када је најпре могло да дође и до политичке промене у Србији, односно довођења Завиде на рашки престо уз византијску подршку. Византијски гарнизон отављен у Расу требало би да је био залог Завидином опстанку на власти.

Већ 1126. године Стефан II је извршио један упад у Рашку који је претходио избијању византијско-угарског ратра 1127 – 1129. године (*misit exercitum, solummodo falangos aulicorum suorum, partes*

³⁷⁵ *Ljetopis*, 102.

³⁷⁶ *Marci Chronica De gestis Hungarorum ab origine gentis ad annum MCCCXXX producta*, ed. F. Toldy, Pesta 1867, 91 (= *Marci Chronica*), “*Dux Almus...fugierat in Graeciam...imposuit sibi nomen Constantinus*”.

³⁷⁷ *Cinn.* 12.9 – 10; *ВИН* IV, 14 – 15.

³⁷⁸ *Cinn.* 7.16 – 9.3.

Bulgariae et Seruie devastavit).³⁷⁹ Према Анонимном нотару краља Беле (Бела III 1172 – 1198) изгледа да је том приликом заробљен и велики жупан.³⁸⁰ На основу већ изложених података о догађајима у Рашкој, није немогуће да је овај заробљени српски жупан био управо Завида.

Заиста, говорећи о упаду краља Георгија у Рашку и поновном довођењу на власт Уроша I, Поп Дукљанин напомиње да су Уроша у тамницу бацили његови сродници, а не брат или стриц. Будући да су Завидини синови могли после похода Стефана II да се одрже на власти у Рашкој, изгледа да су они Уроша I држали у тамници.

Отприлике у време доласка Завиде на власт у Рашкој 1122/1123. године, Градихна, један од синова дукљанског кнеза Бранислава, склонио се пред Георгијем управо у Рашку где се, у нади да ће на тај начин поново стећи дукљански престо, оженио.³⁸¹ Оваква политичка рачуница, да ће браком у страниј земљи, успети да врати престо у својој домовини, могућа је искључиво ако је невеста била од рода који је у том тренутку држао врховну власт у Рашкој. Будући да је познато да су Немања и његова браћа били ујаци последњем дукљанском кнезу Михаилу,³⁸² унуку Градихнином, може се закључити да је Градихна за жену узео кћер

³⁷⁹ SRH I, 439.18 – 19.

³⁸⁰ P. Magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum, rec. E. Jakubovich, c. 42, y: Fontes historiae bulgaricae 31, Serdicae 2001.

³⁸¹ Orbin, 237, “...doue preso haueua la moglie; acciò che (comelui si credeua) in questo modo potesse stabilire il suo Regno”). Орбин, уколико мења превод латинског оригинала, обично у заграду ставља своје речи. Стога, у латинском оригиналу стајало је да се Градихна оженио у Рашкој, у нади да ће тако преузети власт у своме краљевству. Пажљиви Орбин, желећи да читаоцу појасни ову реченицу, убацио је у заграду “како је он веровао”, желећи да објасни да самом женидбом Градихна није обезбедио власт у Дукљи, већ се само томе надао. С друге стране латинска варијанта Летописа Попа Дукљанина изоставља разлоге Градихнине женидбе, већ само кратко преноси да је живео у Рашкој, тамо се оженио и добио три сина; упор. *Ljetopis*, 102.

³⁸² У писму архиепископа Дукље, Григорија, папском посланику у Сплиту, Гвалтеру, око 1180. године, помиње се дукљански кнез Михаило кога веома узнемиравају његови ујаци (Немања и његова браћа), “*Knesius quoque Michahel, cui diocletiane ecclesie cura et sollicitudo non modica est, ab auunculis molestatus, ad ea que nos cupimus, nunc intendere minime valet.*”; упор. I. Kukuljević, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, Zagreb 1875, N° 159.

Завидину, односно сестру Немањину.³⁸³ До овог брака је најпре могло да дође око 1123/1124. године.

Завидина друга владавина није потрајала дуго. Већ 1127. године на власти у Рашкој је Урош I као угарски савезник. Синови Завидини, који су у Рашкој чинили, управо као и њихов отац, провизантијску струју, лишени су врховне власти, али су задржали поседе које им је отац доделио још за живота. Када је 1129. године склопљен мир између Византије и Угарске, изгледа да су Византинци тада дали свој пристанак да Урош I остане на великожупанском трону Рашке али уз услов да Завидини синови задрже своје поседе. Тако су обе велике силе задржале механизме утицаја у Рашкој. Ово је изгледа било добро решење јер ће угарско-византијски односи све до 1149. године остати непомућени.

Завида није био јак владар. Ни време у којем је владао није му било наклоњено. Наследивши власт од Вукана он је врло брзо, суочен са Урошем и Стефаном Вуканом, који су били подржани преко њиховог оца Марка од Угарске, морао да одступи са власти и склони се на своје поседе у Дукљи. У тој пограничној области он је чекао повољну прилику да се врати на власт у Рашкој. Није немогуће да је из изгнанства ступио у везу са Византинцима и тражио њихову подршку. Прилика се указала 1122/1123. године када је цар Јован II Комнин довео значајне византијске снаге на Балканско полуострво зарад сузбијања Печенег. Том приликом, изгледа да је једно одељење византијске војске запосело Рас и довело Завиду на власт. Као поуздан византијски савезник донео је и политичку одлуку о другом крштењу своје породице како би се још јаче везао за Византију. Тражећи противтежу према Дукљи и Георгију, определио се за Георгијевог такмаца за дукљански трон Градихну коме је дао своју кћер за жену.

Већ 1126. године угарски краљ Стефан II је извршио упад у Рашку за рачун Уроша I и том приликом је Завида изгледа био заробљен и одведен у Угарску. Тамо му се губи сваки траг. Земљом су управљали током наредне године Завидини синови уз врло вероватну подршку Градихне. Већ крајем 1126. или почетком 1127. године Георгије је освојио Рашку, ослободио Уроша I из тамнице и

³⁸³ Како је одавно упозорио, П. Срећковић, *Стање и односи српских архонтија према Угрији и према Византији у половини XII века*, ГСУД 54 (1883) 160.

поставио га на великожупански трон. Градихна се повукао у Захумље, а одатле отишао Византинцима у Драч одакле ће нешто касније и преузети дукљанско краљевство. Тако су, привремено, потомци великог жупана Вукана, били лишени врховне власти у Рашкој, али су, захваљујући Византинцима задржали своје области, односно онај прстен земаља око престонице.

УРОШ I

Рашки велики жупан Урош био је, највероватније, син Марка, брата великог жупана Рашке Вукана, које је Бодин, краљ Дукље, око 1083/1084. године устоличио као своје вазале и људе са свог двора као рашке владаре.³⁸⁴ Уроша први пут у изворима помиње Ана Комнина 1093/1094. године, када га је Вукан заједно са братом Стефаном Вуканом и двадесет жупана и рођака предао као таоца византијском цару Алексију Комнину.³⁸⁵ Извесно време Урош је провео у Византији, вероватно у Цариграду, где је имао могућности да се ближе упозна са византијским светом. Колико дуго је боравио у Византији и какав утисак је не њега овај боравак оставио – није познато.

Урошев отац, Марко, владао је северним областима тадашње Србије.³⁸⁶ Био је то простор данашње Мачве и Семберије. Његови северни суседи били су Угри који крајем XI века отпочињу снажан продор према Хрватској и Далмацији. Изгледа да је Марко одржавао добре односе са Угрима, јер је име његовог сина Уроша јединствен траг који указује на то да је његова жена највероватније била Угарка. Име Урош долази од мађарског *ur* – у значењу *princeps*, преносно *dominus*, уз српски завршетак *-ош* (као у именима Милош, Тврдош, Радош). У латинској варијанти бележи се као *Urosius*, *Uroscius* или *Uron*. Име је познато и из угарских повеља XIII и XIV века.³⁸⁷

Када је велики жупан Вукан преминуо почетком 1112. године, на власти га је наследио његов син Завида.³⁸⁸ Као и његов отац и он је по свој прилици био ослоњен на Византију. Међутим, Марко, Урошев отац,

³⁸⁴ Живковић, *Једна хипотеза*.

³⁸⁵ *Ann. Comn.* II, 184.10 – 27; *ВИНЈ III*, 388 – 389.

³⁸⁶ О Марку и области у којој је владао, видети, Живковић, *Једна хипотеза*.

³⁸⁷ *Ibid.*

³⁸⁸ Види напред Завидин портрет.

изгледа да се умешао у борбу за Вуканово наслеђе, највероватније уз угарску подршку, у корист свога сина, па је Завида већ после неколико месеци био присиљен да одступи од власти и да се повуче у место свога рођења – Рибницу у Горњој Зети.³⁸⁹ Тамо је, 1113. године рођен његов најмлађи син Немања будући оснивач знамените српске династије Немањића.

Криза у којој се нашла Рашка одвијала се истовремено са кризом у коју је запала и Дукља после смрти краља Владимира, Вукановог зета који је 1111. године био отрован сплеткама Јаквинте, Бодинове удовице. У Дукљи се учврстио Георгије, Бодинев и Јаквинтин син, против кога је Византија подржала потомке другог огранка дукљанске владарске куће који су потицали од кнеза Бранислава, сина Радослава, млађег брата краља Михаила Војисављевића. Друге године Георгијеве владавине (1113/1114) византијске снаге из Драча заузеле су Скадар и дукљански краљ је био присиљен да се повуче у Рашку.³⁹⁰ Тамо је он нашао уточиште код Уроша.

Урош је штитио Георгија током седам година (1113/1114 – 1120/1121). За то време у Дукљи је на власти био Грубеша, византијски штићеник за чије владавине су се прилике у Дукљи усталиле. Истовремено Византија је крајем владавине Алескија I и почетком владавине његовог сина Јована Комнина (1118 – 1143) била окренута решавању проблема на Истоку, па се на Урошево тихо одметништво и насилно преузимање власти није реаговало. Он вероватно није вршио притисак на византијску територију, па је као такав био прихватљив за цариградску владу.

Међутим, 1120/1121. године Георгије је уз помоћ Уроша продро у Дукљу и у отвореној бици поразио и убио Грубешу под Баром. Византија под Јованом Комнином, тада заузета на Истоку, поново није реаговала, па је Георгије могао да се посвети сређивањем односа унутар владарске породице. Двојицу своје браће од стрица – Драгихну и Драгила успео је да привуче на своју страну, док је трећег брата, Градихну безуспешно покушавао да приволи да се врати у Дукљу. У једном тренутку, вероватно после

³⁸⁹ Познато је да је Завида “изгнан” из земље после побуне његове браће; упор. *Житије светог Симеона*, 18. У том случају у преврату је поред Уроша учествовао и његов брат Стефан Вукан. Њему се у изворима после 1112. године губи сваки траг. Највероватније је непосредно после свргавање Завиде преминуо.

³⁹⁰ *Ljetopis*, 100 – 101.

промене на великожупанском престолу у Рашкој, Градихна се склонио у Рашку, где се по свој прилици оженио Завидином кћерком и са њом добио три сина: Радослава, Владимира и Јована.³⁹¹

След догађаја описан код Попа Дукљанина указује на то да је у Рашкој дошло до одређених промена после одласка Георгија. Наиме, већ око 1124. године Драгило је за Георгијев рачун нападао на област такозваног Подгорја које је припадало Рашкој,³⁹² па би ово ратовање требало разумети као јасан сигнал да у Рашкој на власти у том тренутку више није био Урош. Наиме, нешто касније, око 1126/1127. године, провалио је и сам Георгије у Рашку и тамо затекао Уроша у тамници у коју су га бацили његови сродници. Градихна је успео да побегне у Захумље, а одатле у Драч где се придружио коалицији против Георгија која је издашно била помагана од Византије. Поставивши Уроша поново на власт, Георгије се вратио у Дукљу.³⁹³

Поставља се питање ко је збацио са власти Уроша I. Да је у овом преврату учествовао и Градихна, чини се сасвим извесним, али њега Поп Дукљанин изричито не наводи као узурпатора. Требало би обратити пажњу на имена деце Градихниног брата Драгихне – Првослав, Срацимир, Немања и Грубеша.³⁹⁴ Два имена, Немања и Срацимир, јављају се и код Завидиних синова. Ова подударност није случајна и показује одређену блискост између Градихне и његове браће са Завидом. Могло би се претпоставити да је Градихна био ожењен Завидином ћерком. Генерацијски гледано, Завида, Градихна и Драгихна припадали су истој генерацији осамдесетих година XI века, управо као и Урош, па би ова породична веза најпре могла да се успостави браком Завидине ћерке и Градихне.

Изгледа да је између 1123. и 1125. године дошло до промене на престолу Рашке. Упадаљиво је да је Георгије по преузимању власти 1120/1121. године доделио Драгихни и Драгилу земље у Зети,³⁹⁵ где се у то време налазио и Завида.

Почетак Урошеве друге владавине пада у време око 1126/1127. године. Изгледа да је притисак на Завиду текао из два правца. Са

³⁹¹ *Ljetopis*, 101 – 102.

³⁹² *Ljetopis*, 102, “*Dragilus...intravit in Podgoream regionem et obtinuit Onogoste et alias plurimas iupanias*”.

³⁹³ *Ljetopis*, 102.

³⁹⁴ *Ibid.* 102.

³⁹⁵ *Ibid.* 101.

једне стране напали су Угри Стефана II и том приликом изгледа заробили рашког жупана. Међутим, на власти су се одржали Завидини синови које је неколико месеци касније краљ Георгије збацио са власти и ослободивши Уроша из тамнице поново га вратио на власт.

Друга влада Уроша I отпочела је у непријатељском тону према Византији. Већ 1127. године Урош I је заузео и разорио пограничну тврђаву Рас, а заповедника тврђаве цар је казнио натеравши га да пројаше улицама Цариграда окренут наопако на магарцу.³⁹⁶ Овај отворен изазов својој власти Византија није могла да трпи, па је цар брзо интервенисао у Рашкој и натерао Уроша I на мир. Српски заробљеници насељени су у Малој Азији у околини Никомедије.³⁹⁷ Исте године Угри су напали на Браничево па је отпочео двогодишњи византијско-угарски рат. Према мировном уговору из 1127/1128. године Урош I био дужан да војно помаже Византију. Из каснијих догађаја може се закључити да је он тада морао да шаље помоћне трупе византијском цару - 2000 војника за рат на Западу и 300 војника за ратовање на Истоку.³⁹⁸

Када су Византија и Угарска на једном острву на Дунаву 1129. године склопиле мир, на Балканском полуострву завладало је привремено затишје. Крајем те или почетком наредне године дошло је до занимљиве дипломатске акције Уроша I. Наиме, те године је рашки велики жупан удао своју кћер за Белу, сина Алмошевог (брат Коломанов) и братучеда угарског краља Стефана II. Разлози који су довели до склапања овог брака на први поглед нису довољно јасни. Према позном угарском писцу Бонфинију (XV век) Стефан II је закључио да ће угарска остати без наследника уколико не предузме неке кораке будући да сам није имао деце. Из тог разлога он је писао Урошу, “царском комесу Македоније”, предлажући му да уда кћер за Алмошевог сина слепог Белу. С друге стране Алмош је у Византији важио за поузданог византијског савезника и живео је до своје смрти 1127. године у Македонији где је од цара добио на управу један град. Чак је и име променио у Константин.³⁹⁹ Када је

³⁹⁶ *Cinn.* 12.9 – 10; *ВИНЈIV*, 14 – 15.

³⁹⁷ *Chon.* 16.18 – 25; *ВИНЈIV*, 116 – 117.

³⁹⁸ Подаци су сачувани у вези проширених вазалних обавеза Уроша II према Византији 1150. године; упор. *Cinn.* 113.4 – 6; *ВИНЈIV*, 37

³⁹⁹ *Antonius de Bonfinis, Rerum Ungaricarum Decades*, ed. I. Főgel – B. Ivány – L. Juhász, Lipsiae 1936, IV, 117; Извор из XIV века је прецизнији, *Marci Chronica*, 91, “*Statimque*

склапан брак између Урошеве кћери Јелене и слепог Беле, није постојала политичка препрека том браку. Византија и Угарска недавно су склопиле мир, а сам Бела вероватно је, као Алмошев син, посматран као могући носилац византијске политике. Тако је Урош I обезбедио своме потомству веома важан политички ослонац у Угарској.

Урош I је област Раме која се налазила као најистуренија жупа у рашком Подгорју највероватније дао као мираз уз своју кћер Јелену.⁴⁰⁰ Од тог времена Рама се обавезно пише у титулатури угарских владара. Разлог због чега се он одлучио на овај корак требало би да је лежао у његовом сукобу са босанским баном који је у том правцу тежио да прошири своје границе. Предајући Раму Угрима на тај начин је заштитио своје западне границе.

Урош I је имао три сина. Најстарији је био Урош II Примислав, затим Белош и најмлађи Деса. Познате су и две кћери. Поред Јелене, касније угарске краљице, позната је и Марија која је била удата (1134) за Конрада од Знојма.⁴⁰¹ Тако су две српске принцезе првих деценија XII века биле удате на дворовима западних сила. Жена Уроша I остаје непозната. Расположиви извори не пружају никакве могућности чак ни за претпоставке. Изузетак чине српски летописи који помињу Белог Уроша, родоначелника Немањића. Према овим непоузданим изворима овај Бели Урош био је ожењен француском принцезом Аном (или Катарином).⁴⁰² Латински извори о овом браку ћуте.

Крај владавине Уроша I није тешко утврдити. Познато је да је његов син и наследник Урош II 1150. године прихватио обавезу повећања броја помоћних трупа које је раније слао Византији за ратовање на Истоку. Такође је познато да је Манојло Комнин 1146. године ратовао против иконијског султана Масуда, па би Урош

misit nuncios in Serviam, et filiam Vros Comitis Magni in legitimam uxorem Belae traduxerunt.” О хронологији овог брака, видети, F. Makk, *The Árpads and the Comneni, Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989, 14, нап. 68 (= Makk, *Árpads*); J. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, Глас САНУ 384 (1998) 97.

⁴⁰⁰ Упор. Т. Живковић, *Рама у титулатури угарских краљева*, ЗРВИ 41 (2004) 153 – 164 (= Живковић, *Рама*).

⁴⁰¹ Калић, *Жупан Белош*, 64; Idem, *Кнегиња Марија*, Зограф 17 (1986) 25.

⁴⁰² *Стари српски родослови и летописи*, прир. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1927, *passim*.

II најраније тада већ први пут слао свој помоћни одред од 300 ратника византијском цару.⁴⁰³ Поп Дукљанин наводи да је дукљански кнез Радослав боравио у Цариграду код Манојла Комнина тражећи потврду своје власти. Ово путовање он је предузео највероватније када је Манојло постао цар 1143. године, како би од новог византијског цара добио потврду своје власти. Нешто касније побунили су се против њега неки стари непријатељи и довели Урошевог сина Десу у Зету и Травунију,⁴⁰⁴ па се може закључити да је Урош I тада још увек био велики жупан. Тако би се могло закључити да је Урош I владао Рашком до око 1144/1145. године.

На основу политичког деловања Уроша I може се о њему изрећи доста повољан суд. Иако је на власт дошао превратом, уклонивши законитог наследника Вукановог, Завиду, потпомогнут од Угарске, он се према Завидиним синовима држао споразума за који су гарантовале две велике силе – Угарска и Византија, тј. он сам власт је вршио у ужој области Рашке, док су Завидини синови задржали своје области које су добили за очеве владавине (Тихомир, Мирослав и Срацимир) или после угарско-византијског мировног споразума 1129. године (Стефан Немања). Почетком своје владавине он је водио тиху антивизантијску политику подржавајући Бодиновог сина Георгија коме је, када је овај пао са власти, пружао уточиште током седам година (1113/1114 – 1120/1121). За овакво држање он је био кажњен од провизантијске струје и привремено збачен са престола, али се уз помоћ дукљанског краља Георгија поново домогао власти 1126/1127. године. Тиме је први део његовог политичког деловања заокружен.

Током друге владавине Урош I наступа далеко опрезније, најпре и због тешког пораза који је претрпео 1127 – 1128. године од Византије. Са ратног поља његова политика полако клизи према финијим дипломатским методама. Он разуме веома добро како се води пажљива државна политика и путем брачних веза поправља свој политички положај. Свакако, проценио је да је Царство исувише јако да би се са њим носио у отвореном сукобу. Стога своју кћер Јелену удаје за слепог Белу, а другу кћер Марију за Конрада од Знојма. Испоставило се да је Јеленин брак заиста довео до даљег јачања веза са Угарском и за више деценија ће Рашку политички повезати са

⁴⁰³ Упор. Калић, *Урош II*, 27.

⁴⁰⁴ *Ljetopis*, 104 – 105.

Угарском. Иако је био, несумњиво, византијски вазал, ипак је тежио да створи основу за могуће одвајање, тражећи подршку за такву политику на Западу. Брак његове друге кћери Марије није испунио очекивања и ова грана његове породице неће играти битнију улогу у балканској политици. Ипак, показао је да уме политички да делује према мерилима свога времена. Може се рећи да је Урош I увео Рашку у међународну политику.

ПРИМИСЛАВ УРОШ II

Најстарији син рашког великог жупана Уроша I, Урош II Примислав, ступио је на власт око 1145. године, највероватније по смрти свога оца.⁴⁰⁵ Као велики жупан Рашке, иако у вазалном односу према византијском цару, почео је врло брзо да води одлучнију спољну политику. Ова политика није увек била подједнако успешна, али је постепено давале резултате.

Већ при крају владавине Уроша I око 1144/1145. године, његов најмлађи син Деса загосподарио је Травунијом и Зетом, одакле је непрекидно вршио притисак на дукљанског кнеза Радослава који се мало пре тога вратио из Цариграда где је од цара Манојла Комнина (1143 – 1180) добио потврду свога положаја у Дукљи. Поп Дукљанин напомиње како су Десу довели “стари непријатељи кнеза Радослава”, и вероватно не само Радослава већ и његовог претходника Градихне. Деса је ослонац могао да потражи међу преосталим следбеницима Бодинове владарске куће, иако из извора није јасно ко би они могли да буду. Можда су у питању били и синови Градихнине браће – Драгихне и Драгила, који су прижељкивали дукљански престо. У сваком случају Поп Дукљанин чак два пута за Десу каже да је Урошев син, па би ово требало разумети као да је Урош I тада још увек био на власти.⁴⁰⁶

Притисак према Дукљи, који је текао из Рашке преко најмлађег сина Уроша I, а који је настављен и после смрти Уроша I, указује на то да је и Урош II почео да води антивизантијску политику, јер мешање Рашке у унутрашње ствари Дукље, где су владали људи

⁴⁰⁵ Придружујем се становишту оних историчара који су сматрали да су Урош II и Примислав једна личност. За литературу у овом питању, видети, Калић, *Урош II*, 34, нап. 50.

⁴⁰⁶ *Ljetopis*, 104 – 105.

одани Цариграду, може се протумачити искључиво као антивизантијска политика. Ослонац је велики жупан имао најпре у Угарској, где је средњи син Уроша I, Белош, добио место бана и доцније палатина.⁴⁰⁷ Са овако снажним залеђем могао је Урош II да се поузда у своју снагу и успротиви се Византији.

Оваква политика Уроша II одвела га је у непосредан сукоб са Византијом о којем су византијски писци оставили опширна и узбудљива сведочанства. Византијски историчар Јован Кинам забележио је да је цар Манојло 1149. године сазнао да се Аламани, Далмати и Пеонци (тј. Нормани, Срби и Угри) припремају да га нападну на Западу, па је одустао од претходно намераваног напада на Сицилију и запутио се против Срба, будући да је дознао да је српски велики жупан већ ступио у борбу.⁴⁰⁸ Други византијски писац који помиње овај сукоб, Никита Хонијат, помиње да је српски жупан вршио упаде у суседне земље подложне Ромејима.⁴⁰⁹ Изгледа да Никита Хонијат овде најпре има у виду Дукљу која је трпела од упада Десе, брата Уроша II, који је у то време управљао Травунијом, Горњом Зетом и вероватно Захумљем..

Продревши у Србију, Манојло је одмах заузео Рас и тамо оставио севастоипертата Константина Анђела са делом војске, док се сам запутио према јужним областима Србије – у област Никаву – где је разорио већи број утврђења. Област Никаве обухватала је горњи ток Ибра, највероватније око самог извора ове реке.⁴¹⁰ Одатле се цар запутио према истоку и приспео под добро брањени Галич у области Сочанице, на десној обали Ибра.⁴¹¹ Током тродневне енергичне опсаде Византинцима је успело да на јуриш заузму ово утврђење. Заробљенике, међу којима је било и војника и сточара, одлучио је цар да поведе са собом. Један део Срба заробљених у Галичу насељен је у околину Сардике.⁴¹² Ова војна експедиција имала је за циљ да у потпуности одсече јужне области под влашћу великог жупана и обезбеди залеђе византијској војсци за даљи ток рата.

⁴⁰⁷ Подробније о Белошевом положају у Угарској, Калић, *Жупан Белош*, *passim*.

⁴⁰⁸ *Cinn.* 101.18 – 102.1; *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1971, 22 – 23 (= *ВИНЈIV*).

⁴⁰⁹ *Chon.* 90.81 – 82; *ВИНЈIV*, 123.

⁴¹⁰ Упор. *ВИНЈIV*, 24, нап. 44.

⁴¹¹ За положај Галича, видети, *ВИНЈIV*, 25, нап. 45.

⁴¹² *Cinn.* 102.18 – 103.10; *ВИНЈIV*, 23 – 25.

У Галичу је цар примио вести да се велики жупан приближио Расу и да је већ дошло до окршаја са гарнизоном под командом Константина Анђела. Приспевши у Рас цар је заробљенике упутио као колонисте у област Сардике и друге делове Царства, а сам је кренуо на великог жупана. Урош II није прихватио отворену борбу. Користећи се предности тешког терена он се пред царем повукао у унутрашњост у правцу запада или северозапада. Прогонећи великог жупана Манојло је дошао до столног места српског великог жупана које је спалио.⁴¹³ Овај догађај означио је уједно и крај ратне кампање 1149. године.⁴¹⁴

Наредне, 1150. године, пред крај лета, пошто је цар Манојло сазнао да из Угарске крећу помоћне трупе за Рашку, кренуо је од Ниша према северу да би ову угарску војску пресрео и омео да се споји са трупама Уроша II.⁴¹⁵ У првом окршају са Угрима, недалеко од реке Дрине, византијска војска је однела победу и отпочела је да прогони непријатеља који је заправо наставио да се креће у правцу југа. Најзад, обе војске стигле су до реке Таре где су Византинци подигли логор на пола пута који води у Сеченицу.⁴¹⁶ Од заробљених Срба цар је дознао да велики жупан очекује помоћ Угара која би сваког тренутка требало да стигне.⁴¹⁷

Заиста, следећег јутра византијске извиднице јавиле су да се на другој обали реке окупило мноштво војске. Међу савезничком војском било је Угара, Печенег и Халисија (хазарско племе настањено у Срему). Изгледа да су у питању биле коњичке јединице, док су Срби чинили стрелце и пешадију. Кључно стратешко место на реци био је

⁴¹³ *Cinn.* 103.10 – 19; *ВИНЈ IV*, 25 – 26.

⁴¹⁴ Сматра се да је поход цара Манојла против Срба 1149. године текао правцем Пелагонија – Скопље – Косово, будући да су вести о српској побуни до цара допрле док се он налазио у Валони; упор. Љ. Максимовић, *Србија и правци византијских похода у XII веку*, ЗРВИ 22 (1983) 9 – 10; *ВИНЈ IV*, 23, нап. 42.

⁴¹⁵ *Cinn.* 103.23 – 104.5; *ВИНЈ IV*, 26 – 27. Никита Хонијат изричито именује српског жупана као Уроша (οὐρεσῆν); упор. *Chon.* 92.29 – 30; *ВИНЈ IV*, 124 – 125. Кинам, говорећи о крају Манојловог похода на Србе, помиње и име великог жупана Уроша; упор. *Cinn.* 113.10 – 16; *ВИНЈ IV*, 38.

⁴¹⁶ У питању је данашња црногорска река Тара. Подробније о кретању византијске војске током похода 1150. године, видети, *ВИНЈ IV*, 29, нап. 59. Супротна тумачења, између осталог, да је реч о потоку Тари западно од Ваљева, видети, М. Благојевић, *Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1976) 72 – 73.

⁴¹⁷ 104.23 – 105.15; *ВИНЈ IV*, 29.

мост који су чували Срби. Међутим, ова битна препрека била је у веома раној фази битке уклоњена, јер су се Срби под стрелама византијских стрелаца повукли од моста и тиме омогућили Византинцима да отпочну прелаз на другу обалу. Битка је тако на самом почетку била решена и даље се одвијала више као низ борби мањих група војника. Сам цар Манојло истакао се у борби савладавши Вакхина, угарског заповедника (архијупана). Том приликом заробљена су и двојица српских жупана – Грдеша и Вучина.⁴¹⁸ Битка је окончана без победника јер су цара, који је намеравао да даље прогони непријатеља, од овога одвратили управо заробљеници (Вакхин) показујући му власи на глави желећи да му кажу како га даље чека још већа војска. Ипак, пораз угарских одреда преломио је великог жупана који је истога дана упутио посланство у царев логор и затражио да му се “недела забораве”. Будући да је Манојло био вољан да опрости Урошу II, он се убрзо појавио у царевом логору и ту положио заклетву верности. Тада је договорено да убудуће цару поред раније обећаних 2 000 војника за рат на Западу и 300 за ратовање на Истоку, давати још 200 за војне потребе на Истоку.⁴¹⁹

Покушај осамостаљивања Уроша II од Византије 1149/1150. године окончан је поразом на Тари и прихватањем врховне власти цара Ромеја. Није познато да је Урош II прекршио овај мировни уговор све до краја своје владавине. Познато је да је у једном тренутку он био збачен за престола великог жупана од свога најмлађег брата Десе. Међутим, српски жупани, свесни да би ова промена могла да изазове реакције цара, који је у то време још увек водио рат са Угарском, позвали су Манојла да он пресуди, односно потврди промену на великожупанском трону. Манојло је у близини Ниша примио завађене српске жупане и пресудио у корист Уроша II. Тако је Урош II, као и његов отац Урош I, два пута био велики жупан.

Смена Уроша II била је последица његовог пораза из 1150. године и враћање у вазални положај према Византији. Михаило Солунски недвосмислено говори о учешћу српских копљаника на византијској страни против Угарске већ 1151. године, уз примедбу да је Србима ово веома тешко пало јер су дигли оружје “против пријатељства”.⁴²⁰

⁴¹⁸ У литератури се обично сматра да је жупан Грдеша истоветан са требињским жупаном Грдом чији је надгробни споменик сачуван; упор. *Стари српски записи и натписи II*, уред. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1923, N° 5985.

⁴¹⁹ *Cinn.* 105.20 – 113.16; *ВИНЈIV*, 28 – 37

⁴²⁰ *ВИНЈIV*, 189.

Белош, средњи брат, будући да је био угарски бан и палатин, тражио је начин да утиче на политичко држање свога старијег брата, па је проценио да ће за Угарску бити боље уколико на престо доведе најмлађег брата Десу. Занимљиво је да византијски ретор Михаило Солунски изричито каже да је смењеног српског жупана кога је Манојло поставио (Уроша II) заменио онај кога су поставили Гепиди (тј. Угри), а то је био Деса.⁴²¹ Византинац Теодор Продром о овом догађају пружа додатна обавештења помињући да су се од Уроша II одметнули и неки жупани – односно, да су у Србији постојале властеоске групе које су подржавале угарског или византијског кандидата. Теодор Продром каже да су жупани ових двеју табора потегли и мачеве једни на друге.⁴²² Другим речима, смена Уроша II није прошла без унутрашњих сукоба у Србији. Сасвим је оправдано помишљати да су међу присталицама Уроша II у том тренутку били и синови Завиди који су од почетка владавине у својим областима по свој прилици били представници византијске струје у Србији.

Није могуће тачно одредити када је Урош II свргнут од стране свога најмлађег брата Десе. Његов повратак на власт десио се најкасније око 1155. године, а будући да је, према Продрому, Деса већ искусио снагу византијског оружја пре него што је Манојло дошао да пресуди у спору између Десе и Уроша II, могуће је до смене у Србији дошло најраније 1153. године.

Када је вољом цара Манојла Урош II по други пут дошао на власт у Србији, изгледа да он извесно време није мењао своју спољну политику. Наиме, 1160. године у време царевог похода против Иконијског султаната, затражено је да српски велики жупан учествује са својим снагама,⁴²³ на шта га је обавезивао уговор са Царством. Будући да се у Византији очекивало да ће српски жупан испунити своје обавезе, може се закључити да је политика Уроша II од 1155. до 1160. године остала непромењена.

Међутим, како је византијско-угарски рат и даље трајао са променљивом ратном срећом, Урош II је временом стекао утисак да се отворила нова могућност да забаца византијску власт, па је тако 1162. године поново подигао устанак. Међутим, процена је била погрешна.

⁴²¹ *Fontes rerum byzantinorum* I, ed. W. Regel, Petropoli 1892, 163.25 – 27; *ВИН* IV, 190 – 191.

⁴²² *ВИН* IV, 181 – 182.

⁴²³ *Cinn.* 199.13 – 14; *ВИН* IV, 55.

Манојло је, упркос исцрпљујућем рату са Угарском, заправо био у сталном војничком успону и чим је средио прилике на Истоку, поново се посветио западном ратишту. Није познато да ли је и овог пута дошло до битке или је сама појава веће византијске војске на челу са царем била довољна да оконча сукоб, али је сигурно да је Манојло овог пута коначно одлучио да казни Уроша II уклонивши га са власти и поставивши за великог жупана његовог брата Белоша. Ипак, Урош II је од цара добио земљишне поседе, веома плодне и богате пашњацима.⁴²⁴ Убрзо после ових догађаја изгледа да је Урош II преминуо.

Основне одлике спољне политике Уроша II биле су условљене понашањем суседних великих сила – Угарске и Византије. Тежећи да се ослободи византијске превласти он се ослањао на Угарску рачунајући пре свега на свога брата Белоша који је као угарски бан и палатин био главни носилац угарске спољне политике. Суочен са поразом 1150. године, привремено се вратио под византијску власт пружајући и непосредну војну помоћ Византији против Угарске током ратних операција у Подунављу 1151. године, а када је незадовољна властела уз помоћ Угарске довела на рашки престо његовог најмлађег брата Десу, он се сасвим ослонио на Византију. Тежећи да у Рашкој одржи мир, Манојло се определио за мање зло именујући Уроша II поново за великог жупана. Неколико наредних година Урош II је извршавао своје обавезе према Царству, пре свега слањем помоћних одреда на Исток (1160), али чим се појавила повољна прилика и јачање Угарске током њеног рата са Византијом, он се поново окренуо својим северним суседима одбацујући византијску власт. Коначно, 1162. године Манојло га је збацио са власти доделивши му земљу на територији Византије, вероватно у суседству Ниша, како би га задовољио, а на рашки престо поставио Урошевог брата Белоша.

Владавина Уроша II показује да су у Србији биле јасно издвојене две струје међу крупном властелом чији се представници тада још увек називају жупанима. Будући да су ове струје биле проугарске или провизантијске, може се закључити да је Србија половином XII века у политичком смислу била подељена земља. Византијски ретор Теодор Продром изричито каже да се Далмати (Срби) “поравнати не могаху”, тј. да је цар уредио прилике код оних “који у слози не живљаху нити се

⁴²⁴ *Cinn.* 204.9 – 12; *ВИН* IV, 58.

слагаху.”⁴²⁵ Михаило Анхијалски, прослављајући успехе цара Манојла Комнина против Угарске из 1165. године, осликавајући географске одлике Србије, које су несумњиво утицале и на карактер становника, напомиње да је то народ “међусобно подвојен врлетним стенама и високим планинама”.⁴²⁶

Главни ослонци византијске политике могли су да буду управо синови Завидини који су надзирали и највећи део територије Србије и који се у византијским изворима до тог времена нигде не помињу као противници Царства, чак и када византијска војска пролази кроз њихове области током војних дејстава 1149. и 1150, 1155. или 1162. године. Тако и податак Стефана Првовенчаног да је Манојло у једном тренутку доделио Стефану Немањи царски чин (сан) несумњиво поткрепљује ову претпоставку. Овај догађај највероватније се одиграо током једног од Манојлових продора од Ниша преко Топлице и Расине према Расу, јер на том путу византијски писци не помињу сукобе са Србима. Очигледно је пролаз византијског војсци био потпуно слободан.

Ипак, ниједна од завађених струја у Рашкој није могла да стекне одлучујућу предност. Иако су Завидини синови били византијски штићеници, на страни потомака Уроша I била је Угарска и највероватније Нормани из јужне Италије, са којима је посебно добре односе могао да има Деса. Управо из тог разлога постојала је веома складна равнотежа између две гране рашке владарске породице.

⁴²⁵ *ВИНЈ* IV, 183.

⁴²⁶ *ВИНЈ* IV, 201.

ДЕСА

Рашки велики жупан Деса био је најмлађи син великог жупан Уроша I. Могло би се претпоставити да је рођен између 1115. и 1120. године. Само лично име Деса било је у XII и током XIII века веома често у Далмацији,⁴²⁷ док је у унутрашњости, у Србији, током средњег века најчешће забележено у свом основном облику, Десислав.⁴²⁸

Током раног детињства Деса је био сведок драматичних промена власти у Рашкој, када је његов отац 1123 – 1125/1126. године био заточен од сродника. Недуго затим, 1127 – 1128. године, био је у прилици да се упозна са снагом византијског оружја, када је побуна његовог оца против Византије била угушена. Сви ови догађаји морали су да оставе трага на Десиной личности. Од најраније младости могао је да посматра односе великих суседа – Угарске и Византије, који су се преламали на Рашкој.

О Деси податке пружају различити извори. Поп Дукљанин, у завршном поглављу свога Летописа, помиње Десу, Урошевог сина. Са нешто више појединости (и уз бројне грешке) о њему пишу дубровачки писци Мавро Орбин и Јакоб Лукаревић. Такође, његово име налази се на неким фалсификованим повељама

⁴²⁷ *Codex II*, № 12, *Desa*, опат манастира Св. Хрисогона у Задру (око 1106. године); № 59, *Desa Uesaro* и *Desa Gallone*, сведоци на једној исправи изdatoј у Сплиту 1145 – 1153. године; № 96, *Desan*, сведок на исправи сплитског архиепископа из 1164. године; № 139, *iurpanus Деса*, као сведок на исправи извесног пресвитера Михе из Сплита (1175 – 1180); *Codex III*, № 379, *Desa*, опат манастира на Локруму (1235); № 239, *Desa de Luca Casotto*, трогирски племић (1227); № 69 *Desa de Pezze*, задарски племић (1208); № 168, *Desa de Picica*, задарски племић (1221); итд.

⁴²⁸ *Monumenta Serbica*, ed. F. Miklosich, Vienna 1858, passim.

познатим у науци као “локрумски фалсификати”.⁴²⁹ С друге стране византијски писци пружају далеко више података о Деси као великом жупану.

Када се говори о почетцима Десиног политичког деловања, требало би га довести у везу са западном политиком српског великог жупана Уроша I према Дукљи, Захумљу и Травунији. Пре него што је постао велики жупан Рашке, Деса је играо значајну улогу у поменутим областима па би се осветљавању овог дела његовог живота требало посветити пре истраживања саме његове владавине као великог жупана Рашке.

Према Летопису Попа Дукљанина Десу су неки противници дукљанског краља Радослава довели на власт у Зету и Травунију, уздајући се да ће уз његову помоћ свргнути дукљанског владара.⁴³⁰ Као најмлађи син рашког великог жупана Уроша I који у Рашкој није располагао баштином, Деса је стекао Травунију и део Зете преко оног дела дукљанске властеле који се опирао владавини дукљанског краља Радослава.

Када је отпочела Десина владавина у Травунији и Горњој Зети, тешко је рећи. Мавро Орбин наставља Дукљаниново излагање о Деси које је богато појединостима и упућује на то да је располагао данас изгубљеним извором. Наиме, приметивши да Деса сваким даном јача, краљ Радослав је послао Давида Ренесија у Дубровник, који је тада био намесник Будве, да покуша одатле из Италије да набави нешто оружја. Которанима је послао Михаила Ренесија са упутством да одврати Которане од савезништва са Десом и упозори их да се припазе Десиних “пустих обећања.” Изгледа да краљеви савети нису променили ток ствари јер су управо Которани убили Давида Ренесија код Рисна, када се из Дубровника враћао у Будву.

Затим се Деса, закључује Мавро Орбин, узохоли, те владајући у Хуму све до Котора и Горње Зете, прогласи се баном, односно војводом. До краја живота остао је владар у тим земљама, а кнезу Радославу не успе никада да добије натраг одузете земље.⁴³¹

⁴²⁹ Објавио их је Шишић, *Летопис*, 192, 200 – 201.

⁴³⁰ *Ljetopis*, 104.

⁴³¹ *Orbin*, 244 – 245.

Из сажетог Орбиновог приказа Десине владавине могу се наслутити догађаји који су имали вишегодишње трајање. Почетак хронологије Десине владавине у Требињу и делу Дукље, односно у Горњој Зети, пада свакако пре његове узурпације престола рашког великог жупана која се одиграла око 1153. године.⁴³² Завршне Орбинове речи односе се, стога, на време када је Деса привремено преузео власт од Уроша I (1153 – 1155), када се Деса “узохолио и прогласио баном, односно војводом”.

Поп Дукљанин напомиње да је дукљански краљ Радослав, када је преузео власт у Дукљи, отишао у Цариград код цара Манојла Комнина како би стекао потврду своје власти. Пошто је Манојло I Комнин почео да влада 1143. године, излази да је Радослав тек после ове године могао да отпочне своје владавину. С друге стране, Поп Дукљанин бележи да су незадовољни дукљански племићи довели Десу, Урошевог сина, и предали му на управу Травунију и Горњу Зету, како би их помогао у борби против краља Радослава. Тако на основу Летописа Попа Дукљанина произилази да је Урош I још увек био велики жупан Рашке, када је његов син стекао Травунију и Горњу Зету. Уколико је Урош I управљао Рашком до око 1145. године, у том случају почетак Десине власти у Травунији и Горњој Зети пада око 1144. године.

Десино политичко деловање у време док је био господар Травуније и Горње Зете омеђено је 1144. и 1153. годином. Наиме, 1153. године он је по први пут постао велики жупан Рашке, што је остао током наредне две године, када је вољом цара Манојла Комнина присиљен да одступи са власти и престо преда поново своје најстаријем брату Примиславу Урошу II. Једини подаци о његовој десетогодишњој владавини у Травунији и Горњој Зети налазе се у повељама које су у науци сврстане у тзв. “Локрумске фалсификате”, које се тичу црквених поседа манастира на острву Мљету и Локруму. Међу дародавцима налази се и Деса са две повеље, па би требало испитати да ли су ове повеље фалсификати или преписи оригинала.

Прва повеља тиче се даровања цркве Св. Панкратија у Бабином Пољу (Мљет) бенедиктинском манастиру на Локруму,

⁴³² Види напред.

док се другом повељом дарује острво Мљет манастиру Св. Марије на Рту Гаргано у Италији.⁴³³

У првој повељи, Деса је “вољом божјом велики војвода земља захумске” (*Ego Desse uoluntate et dispositione dei magnus comes terre Zachulmie*), а текст је писао пресбитер Милогој у цркви Св. Михаила. На пергамнету је рукописом XVIII века дописано: *ad numerum 26 anni 1151*. Писар из Десиного времена, дакле, није датирао документ. Сама Десина титула, *magnus comes terre Zachulmie*, упућује на недвосмислен закључак да је ова повеља фалсификат, јер се тек Немањин брат Мирослав јавља као *велики кнез* Захумља, и то је титула која је настала тек од времена владавине Стефана Немање, када се Захумље налазило под управом српске владарске породице.

Друга повеља представља препис из прве половине XIV века, али за разлику од прве садржи другачију титулатуру владара као и елементе за датирање. „*Anno domini M^oC^oLI indiccione XIII. Ego Dessa, dei gracia Dioclie, Stobolie, Tacholmie dux...*“

Различите Десине титуле које се јављају у ове две повеље упућују на закључак да оне нису могле да буду издате исте године, 1151, како је то наведено. У првом случају датирање је извршио неко у Дубровнику у XVIII веку, док је у случају друге повеље преписивач својевољно дописао уводну реченицу „*Anno domini M^oC^oLI indiccione XIII...*“. Ф. Шишић је сасвим јасно показао да је прва Десина исправа настала током прве половине XIII века.⁴³⁴ Међутим, другу Десину исправу, Шишић је сматрао за аутентичну и упозорио да она по свом саставу и садржају битно одудара од осталих “Локрумских фалсификата”. Оно што је остало отворено јесте питање Десине титуле наведене у овој повељи. Шишић је предложио да се уместо *Stobolie* чита *Tribunie*, а уместо *Tacholmie*, *Zacholmie*. Овај предлог би свакако требало усвојити и разумети да је 1151. године Деса још увек био само кнез Травуније, Захумља и Горње Зете (Дукље) и да је то представљао врхунац његовог политичког успеха пре него што се успео до великожупанске части 1153. године. Није јасно када је и под којим условима Деса проширио своју власт на Захумље.

⁴³³ Шишић, *Летопис*, 192 – 193; 200 – 201.

⁴³⁴ Шишић, *Летопис*, 210.

Захумље је 1126/1127. године још увек било под влашћу Градихне, зета Завидиног и праунука Стефана Војисављевића, одакле се он, после повратка на власт у Рашкој Уроша II, око 1127. године, повукао у Драч код Византинаца. Уз византијску подршку успео је око 1131. године да порази краља Георгија и сам постане краљ Дукље; Захумље је тада могло да дође под управу једног од његових синова: Радослава, Јована или Владимира. Стога, Деса је пре 1151. године могао да потисне из Захумља Јована или Владимира, будући да је Радослав био краљ, па је самим тим Захумље најпре могло да буде било поверено на управу једном од његова два брата.

Мавро Орбин помиње да је Десин брат Мирослав ратовао неуспешно са Дубровчанима 1148. године,⁴³⁵ али је овај податак веома сумњив већ из саме чињенице што је у питању Мирослав, брат Немањин, а не Десин, а сами догађаји припадају времену седме или осме деценије XII века. Стога се овај Орбинијев кратак хронолошки податак не може користити у анализи времена почетка Десине владавине у Травунији и Горњој Зети.

Десина владавина у западним областима отпочела је, сасвим сигурно за време друге владавине великог жупана Уроша I (1126/1127 – 1145) и тачнију годину би требало тражити у времену када је Дукљом већ владао краљ Радослав који је управу над земљом добио у Цариграду од цара Манојла Комнина непосредно пошто је овај ступио на престо 1143. године. У то време српски двор је већ увелико развио јаке везе са угарским краљевством где је већ тада боравио Десин брат Белош који од 1144. године у угарским титулама носи наслов бана, а палатин, највећи достојанственик у Угарској, постао је 1145. године.⁴³⁶

Тих година вероватно су увелико текли преговори о заједничкој угарско-српској сарадњи против Византије, и како следи из византијских извора Срби су први отпочели непријатељства 1149. године. Веома је могуће да је повод оваквим преговорима био и пролаз крсташке војске 1147. године преко Балканског полуострва, која је задала прилично велике невоље цару Манојлу. Нормански краљ Рожер II чак је заузео Крф, Коринт и Тебу, па је Манојло морао већ 1149. године да затражи

⁴³⁵ Orbin, 192.

⁴³⁶ Калић, *Жупан Белош*, 67.

обнову савезништва са немачким царем Конрадом III.⁴³⁷ С друге стране Рожер II је могао да рачуна на помоћ француског краља Луја VII као и на моћну породицу Велфа који су били огорчени супарници Конрада III.

Осим Угара, са којима су били у блиским односима, Срби су ступили у преговоре и са Рожером II, па би било сасвим природно претпоставити да су везе одржаване преко западних крајева земље у Приморју, одакле је постојала могућност примања и слања посланстава норманског краља. Деса је држао Захумље, а главни град ове области био је Стон, у којем се налазила и добро заштићена лука. Деса је преко Захумља, практично одржавао контакте са западним српским савезницима и у том правцу развио је веома добре везе о чему, додуше веома кратко, пише и византијски писац Јован Кинам.⁴³⁸

Сам Јован Кинам, објашњавајући разлоге српске побуне 1149. године, изричито означава као кривца овим догађајима Белоша, који је наговарао угарског краља да помогне Србима и да ће му на тај начин потчинити Далмацију (Србију).⁴³⁹ Иако је и раније као краљев ујак имао утицаја на угарску политику, овако крупне захтеве и планове могао је Белош најпре да оствари од оног тренутка када је постао угарски палатин, а то је било 1145. године.

Десин долазак на власт у Травунију, Захумље и Горњу Зету, одиграо се тако у склопу општих припрема које су вршене на страни антивизантијске коалиције која је обухватала Нормане Рожера II, Угре, Велфе и Србе. Стога би почетак његове владавине у овим областим требало ставити око 1144. године. Тако је између 1144. и 1149. године Деса је довршио освајања у Дукљи остављајући под влашћу дукљанског краља Радослава уску област између Котора и Скадра.⁴⁴⁰ Власт над Захумљем задобио је најкасније око 1150/1151. године које је по свој прилици било под влашћу најмлађег брата краља Радослава, Владимира, будући да Мавро Орбин, говорећи о Десином сукобу са Радославом помиње само његовог брата Јована, док се Владимиру губи сваки траг.⁴⁴¹

⁴³⁷ Острогорски, *Историја*, 359 – 360.

⁴³⁸ *Cinn.* 212.20 – 23; *ВИН* IV, 62.

⁴³⁹ *Cinn.* 104.10 – 23; *ВИН* IV, 28 – 29.

⁴⁴⁰ *Ljetopis*, 104.

⁴⁴¹ *Orbin*, 245.

Рат Уроша I против Византије окончан је поразом српског великог жупана битком на Тари 1150. године. Деса, који је владао у западним крајевима, очигледно је избегао непосредне последице очевог пораза. Његова власт у тим крајевима заправо постала је још јача јер је политика његовог оца доживела слом, а незадовољство међу српским жупанима после изгубљеног рата, погодновало је Десиним стремљењима. Осим тога, он је далеко лакше од Уроша II могао да настави са одржавањем веза са јужном Италијом и Норманима. Стога је Деса око 1153. године збацио свога брата са власти уз помоћ Угара, односно бана Белоша и жупана у самој Рашкој, и преузео власт.

Манојло Комнин вероватно није могао одмах да реагује, али се повољна прилика указала 1154. године када је умро Рожер II и када се отворио простор за обнову византијске политике према Италији. Већ 1155. године византијска војска се искрцала код Анконе, па би стога решавање прилика у Србији требало тражити у месецима или години пре ове офанзиве. Највероватније је Манојло кренуо да реши ствари у Србији непосредно по смрти Рожера II, без сумње најјачег Десиногог савезника. С друге стране, Деса је у извесној мери веровао да може да рачуна на помоћ Угара – што се није догодило. Можда је и из тог ралога Манојло могао тако лако да среди прилике у Србији, јер су му Срби сами довели Уроша и Десу изразивши жељу да цар пресуди коме ће припасти власт у Рашкој. Кинам каже да су Срби ово учинили из страха од цара,⁴⁴² а тај страх могуће је разумети као последицу изостанка угарске помоћи коју је Деса по преузимању власти вероватно очекивао. Догађај би требало датирати у време после смрти Рожера II и пре византијске офанзиве на јужну Италију, по свој прилици крајем 1154. или почетком 1155. године.

Није познато шта се догодило са Десом пошто је био принуђен да своме брату врати престо. На први поглед могло би се претпоставити да се он вратио у Травунију и Захумље, где је наставио борбу са дукљанским краљем сишавши привремено са сцене високе политике у коју је био уплетен и на којој се уздигао 1145 – 1153. године. Орбин даје један кратак податак да је Деса протерао краља Радослава 1161. године,⁴⁴³ дакле пре времена када је по други пут постао велики жупан Рашке. Орбину је још познато да је Деса по

⁴⁴² *Cinn.* 113.10 – 11; *ВИН* IV, 38.

⁴⁴³ *Orbin*, 204.

смрти покопан у Требињу у цркви Св. Петра у Пољу, а да су га на власти наследили његови синови.⁴⁴⁴

Према Орбину Десини синови су били Мирослав, Константин и Немања – што је у старијој историографији довело до, данас одбачног мишљења, да је Деса заправо отац Стефана Немање. Други занимљив податак који даје Орбин, јесте да је после Десине смрти власт у Рашкој преузео млађи брат дукљанског краља Радослава који је иначе живео са породицом у Рашкој – Владимир. Наводно су њега Десини синови поразили код Приштине и збацили са власти. У описаним догађајима лако се препознаје Немањин сукоб са најстаријим братом Тихомиром који је уз византијску подршку покушао да врати великожупански престо у Рашкој. Стога, подаци о Десиним синовима, Владимиру и учешћу дукљанске династије у сукобима у Рашкој, забележене код Орбина, требало би занемарити. Истовремено, поставља се питање да ли је Деса наставио да влада у пређашњим својим областима или је после 1154/1155. године он ове области заувек изгубио.

Орбиново излагање о Деси, а посебно генеолошки подаци, највећим делом су нетачни. Сукоб са краљем Радославом окончан је до 1153. године, када је Деса привремено постао велики жупан Рашке и када је сву снагу и дипломатску вештину усмерио према Византији и западним савезницима како би се на том положају одржао. Отуда Орбинов податак да је Деса протерао краља Радослава 1161. године није тачан и требало би га одбацивати.

Изгледа да је Десин одлазак у Рашку искористио његов северни сусед, босански бан Борић, такође угарски савезник и штићеник, који је 1154. године освојио Захумље. Наиме, Орбин преноси писање данас изгубљеног извора, у коме је подробно изложен рат босанског бана Борића и Дубровника, уз вредне појединости о току саме битке која се одиграла недалеко од Требиња.⁴⁴⁵ Другим речима, у време овог рата, Борић је претходно већ загосподарио Травунијом и Захумљем. Изгледа да су обе ове области остале под Борићевом управом све до његове смрти или пада са власти. У том случају, може се закључити да је Деса управљао Травунијом и Захумљем од 1144. до 1153. године.

Јован Кинам помиње да је Деса био постављен од стране цара Манојла за великог жупана Рашке око 1162. године након

⁴⁴⁴ *Orbin*, 245.

⁴⁴⁵ О овим догађајима видети ниже у поглављу о бану Борићу.

смене Уроша II Примислава, кога је наследио Белош, и добровољног Белошевог одласка у Угарску, чиме је престо рашког великог жупана остао упражњен. Када је цар наредио да пред њега доведу Десу, како би га поставио на власт у Рашкој, он је већ тада управљао Дендром, “богатом и многољудном земљом у суседству Ниша”.⁴⁴⁶ Том приликом цар је поставио услов да Деса после преузимање великожупанске части напусти Дендру у корист Византије.

Ова Кинамова вест од пресудне је важности да се расветле догађаји између 1154/1155 – 1162. године, односно да се разуме Десина судбина пошто је царевом арбитражом 1154/1155. године лишен великожупанске части. Манојло Комнин тежио је да задовољи чланове владајуће породице у Рашкој како би спречио нарастање напетости и могуће немире до којих би могло да дође, а самим тим и отклони извор нестабилности власти великог жупана који је био гарант мирних односа са Византијом. Стога је византијски цар поступао најчешће благонаклоно према бившим великим жупанима дајући им на управу земље у Византији које су се географски наслањале на Рашку. Тако је и Деса 1154/1155. године добио на управу Дендру, богату област покрај Ниша, коју је доласком до части великог жупана 1162. године био у обавези да врати. Када је уклонио са власти најстаријег Десиног брата Уроша II Примислава, цар му је такође даровао богату област подесну за испашу стоке.⁴⁴⁷

Поступак цара Манојла I Комнина према Деси 1154/1155. године, изгледа да додатно указује на то да је Деса у међувремену изгубио власт у западним крајевима, који су, у време његове узурпације великожупанске власти 1153. године, дошли под власт босанског бана Борића.

Већ 1163. године цар Манојло је током боравка у Нишу решио да се посвети приликама у Србији јер је дознао да је Деса поново запосео Дендру и да се не држи уговора. Такође, постојале су назнаке да он одржава везе са угарским краљем, будући да је приликом сусрета са угарским посланицима који су те исте године боравили у Манојловом логору назвао угарског владара својим господарем. Стога је Манојло уприличио суђење Деси, доказао му

⁴⁴⁶ *Cinn.* 204. 15 – 18; *ВИН*IV, 58.

⁴⁴⁷ *Cinn.* 204.9 – 12; *ВИН*IV, 58.

кривицу и послао га у Цариград, где је држан у дворском затвору.⁴⁴⁸ Тако каже Јован Кинам. С друге стране Никита Хонијат не помиње Десино прогонство већ само каже како му је цар “уз страшне заклетве” опростио грехе и оставио га да влада.⁴⁴⁹

Кинамов и Хонијатов опис догађаја око Десе и Манојла као да се односи на два различита догађаја која су, врло је могуће, хронолошки замењена. Први је датиран у 1163. годину, а други у 1165. годину. Према првом, Деса је већ 1163. године послат у Цариград, што би уједно значило и да је он већ тада свргнут са власти. Према другом извештају, он је 1165. године дао заклетве верности и пуштен да се врати у своју земљу. Уколико би оба извештаја била прихваћена као таква излази да је Деса 1163. године био прогнан у Цариград, затим враћен на власт, а потом 1165. године, пошто је поново показао колебљивост у верности цару, ипак остављен на великожупанској дужности. Ово се чини немогућим па би стога ваљало другачије поставити хронологију и исходе поменутих преговора.

Кинамов извештај из 1163. године требало би датирати у 1165. годину и прихватити као веродостојан податак да је Манојло том приликом Десу послао у заточеништво у Цариград. Хонијатов извештај из 1165. године требало би ставити у 1163. годину када је Деса поново узурпирао Дендру и када је намеравао да се одметне од Византије. Те планове помиње и Кинам говорећи о Десиним везама са Алеманима, одакле је желео да себи доведе невесту, а тим путем заправо створи савез како би ојачао свој положај према Византији.⁴⁵⁰

Може се закључити да је Деса 1163. године избегао кажњавање од стране цара и да је наставио да влада Рашком, али да је зато 1165. године, када су његове непријатељске намере постале више него очигледне, био смењен са власти и послат у Цариград. После 1165. године Десино име се више не јавља у изворима. Не чини се могућим да је касније из Цариграда стигао у Травунију, где је и умро, како пише Мавро Орбин. Међутим, чини се да одговор на питање шта се догађало са Десом после 1165. године лежи у правилном тумачењу вести млетачког дужда Андрије Дандола.

⁴⁴⁸ *Cinn.* 212.14 – 214.5; *ВИНЈIV*, 61 – 63.

⁴⁴⁹ *Chon.* 136.54 – 56; *ВИНЈIV*, 139.

⁴⁵⁰ *Cinn.* 18 – 23; *ВИНЈIV*, 62.

Млетачки дужд Андрија Дандоло у својој Хроници бележи да је кћер војводе Десе (*ducis Desse*) била удата за сина млетачког дужда Витала II Микијелија (1156 – 1172), Леонарда, кнеза Осора (*Auseri*), а уз посредовање угарског краља Стефана III (1162 – 1172).⁴⁵¹ Андрија Дандоло датира овај брак у 12/13. годину владавине млетачког дужда, односно 1168/1169. годином.

Јединствен податак млетачког хроничара из XIV века о Десиним породичним везама у историографији није довољно објашњен. Наиме, посредовање угарског краља Стефана III приликом склапања овог брака побуђује пажњу, посебно што се у наставку ове вести говори и о браку другог дуждевог сина, Николе, кнеза Раба, са Маријом, кћерком Ладислава II, тада већ покојног брата угарског краља Гезе II (1141 – 1162) и једно време незаконитог угарског краља (1162 – 1163), односно стрица Стефана III. Андрија Дандоло оба ова брака представља као последицу политике угарског краља Стефана III, што би недвосмислено значило да је и Десина кћерка удата у склопу општег дипломатског плана угарског краља.

Отуда се поставља питање где је у том тренутку боравио Деса – да ли у близини угарског краља или у својим областима на западу (Травунија, Захумље, Горња Зета). Будући да 1168/1169. године он сасвим сигурно више није био велики жупан, он је могао да влада само у западним крајевима. Тако би податак византијских писаца да га је цар Манојло затворио у Цариграду, могао хронолошки да се одреди у раздобље 1165 – 1168. Међутим, тада је у Рашкој већ дошло до потпуног преокрета и Стефан Немања је чврсто држао великожупанску власт. Вероватно су и западне области које је Деса раније држао ушле у Немањину интересну сферу, па је он најпре могао да се склони у Угарску. Прави тренутак за његово ослобађање из Цариграда могао је да буде 1167. године када су Византија и Угарска склопиле трајан мир. Посредовањем угарског двора могао је том приликом и Деса да буде ослобођен из заточеништва и упућен у Угарску.

⁴⁵¹ *Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46 – 1280 d.C.*, ed. E. Pastorello, Bologna 1938, 249.27 – 28 (= Dandulo), “*Inter hec, Stephanus rex Ungarie, cum duce amiciciam fingens, Leonardo eius nato comiti Auseri filiam ducis Desse in coniugem tradidit...*”

Тако се на основу вести Андрије Дандола стиче утисак да је Деса последње године свога живота провео на угарском двору,⁴⁵² где је његова породица још од времена његовог деде жупана Марка, па преко Десиног брата Белоша, уживала велики углед. Брак који је склопљен са сином млетачког дужда, а посредовањем угарског краља Стефана III, није више представљао реалну дипломатску снагу, јер је угарски краљ већ наредне године од Млечана преотео Сплит, Трогир, Шибеник и многа друга места Далмације.⁴⁵³ Другим речима, оба ова брака која помиње Андрија Дандоло склопљена су само да би Стефан III добио на времену прикривајући праве намере према Млечима. Очеви обе кћери које су удате за синове млетачког дужда били су само титуларни владари без стварне моћи. Уосталом сам Андрија Дандоло, говорећи о брачним односима дуждевих синова, започиње реченицом: *Stephanus rex Ungarie, cum duce amiciciam fingens...* – што сасвим јасно говори о правим намерама Стефана III.

Описани политички догађаји у којима се Деса појављује као носилац политичких идеја и дела, пружају слику занимљиве личности којој се способност прилагођавања и деловања у различитим приликама мора признати. Већ у раној младости, употребљен као оруђе једне политичке струје у Дукљи против законитог дукљанског владара, показао је способност да указану прилику претвори у велики добитак. За непуну деценију сукоба успео је он да прошири своју власт на Захумље, Травунију и највећи део Дукље. Изгледа да је ослонац имао и у католичкој цркви, о чему је успомена сачувана код Мавра Орбина, који сматра да би Деса прихватио католичку цркву да је смео то да учини из страха од својих словенских племића.⁴⁵⁴ С друге стране, Византинац Михаило Солунски, патријарх цариградски 1170 – 1178, као да прави алузије на Десино црквено опредељење наводећи пасус из Библије (књига пророка Језекиља, 33, 12) “*јер безбожност безбожника нека не буде по безбожника погубна у дан када се од безбожности своје буде одвратио.*”⁴⁵⁵

⁴⁵² Упор. Благојевић, *Кнежевине*, 58.

⁴⁵³ *Dandolo*, 249.30 – 32.

⁴⁵⁴ *Orbin*, 245.

⁴⁵⁵ *ВИНЈIV*, 204.

Користећи се неуспехом свога брата Уроша II Примислава из рата са Византијом 1150. године и незадовољством неких од рашких жупана, смело је, уз угарску подршку, око 1153. године насилно преузео власт у Рашкој отворено се успротививши Византији. Иако је после две године био збачен са великожупанске власти, он је и даље могао да игра значајну политичку улогу држећи област Дендру на истоку, чиме га је цар Манојло привремено задовољио када га је уклонио са великожупанског трона. Када је коначно по други пут постао велики жупан 1162. године, поново се упустио у сукоб са Византијом, ослањајући се поново на Угарску, који га је на крају коштао цариградске дворске тамнице у коју је одведен 1165. године.

Поред ослободилаца на Угарску, тражио је Деса везе и на западу, код Немаца. Током своје великожупанске власти оба пута је тежио да се обезбеди везама са западним савезницима, свестан да усамљена Рашка не може да се одржи пред Византијом цара Манојла I Комнина.

Последње године живота провео је Деса највероватније у Угарској. Тамо је доспео после 1167. године и угарско-византијског мира, којим је могло да буде обухваћено и његово ослобађање на захтев Угарске. Брак његове кћери са сином млетачког дужда, Леонардом, био је последица политике угарског краља, а Десина титула која је том приликом забележена – војвода – само је остала празно сведочанство о његовој некадашњој моћи.

БОРИЋ

О босанском бану Борићу не зна се много.⁴⁵⁶ Околности под којима је дошао на власт такође нису познате. Оно што је у историографији поуздано утврђено, на основу писања Јована Кинама, јесте да је Борић 1154. године учествовао као угарски савезник у рату против Византије. Војни одред, који је цар Манојло I (1143 – 1180) упутио против Борића,⁴⁵⁷ грешком је напао на главнину угарских снага и био потучен. Тако је Борић, привремено, остао изван домаћаја византијског цара. Кинамова кратка вест о Борићу и термин *σύμμαχος* који користи описујући његов однос са угарским краљем, наводи на закључак да је бан Борић 1154. године био угарски вазал⁴⁵⁸ и да је у том својству вршио своју дужност у рату против Византије у Подунављу, приликом опсаде Браничева.

Такође је установљено да је Борић имао поседе у Славонији у пожешкој жупанији.⁴⁵⁹ На основу сачуване дипломатичке грађе познато је да је и породица Борића бана вековима после његове смрти располагала знатним земљишним поседима на том и суседном простору.⁴⁶⁰ Ипак, још увек није познато одакле је родом био

⁴⁵⁶ Уопштено о бану Борићу, Ћирковић, *Историја*, 42 – 43. О пореклу бана Борића, видети, Б. Недељковић, *Постојбина првог босанског бана Борича*, ИЧ 9/10 (1959) 55 – 69 (= Недељковић, *Постојбина*).

⁴⁵⁷ *Cinn.* 131.22 – 132.3; *ВИН* IV, 51 – 52.

⁴⁵⁸ Упор. В. Ћоровић, *Бан Борић и његови потомци*, Глас СКА 182 (1940) 48 – 49.

⁴⁵⁹ У питању је Борићев поклон темпларима села Здеље (*Esdel*) који је одобрио угарски краљ Стефан IV (1162/1163), а поменут је у повељи угарског краља Андрије темпларима из 1209. године; упор. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1905, № 74 (= *CD III*).

⁴⁶⁰ *CD III*, № 74 (1209); *CD IV*, № 328 (1248); *CD IV*, № 368 (1250); *CD V*, № 611 (1258). Подробније о поседима Борићевих потомака у Славонији, М. Karbić,

бан Борић. Најчешће су заступљена два мишљења – да је био пореклом из Славоније или из Захумља.⁴⁶¹ У сваком случају може се сматрати да није био родом из уже Босне.

Иако су потомци Борића бана у Славонији, односно околини Пожеге, имали знатне земљишне поседе, који се изричито у повељама јављају као њихова “баштина” (*hereditas*), то никако не значи да су ти поседи били и Борићева “баштина”, тј. очевина, будући да је те поседе он могао да стекне за живота, пре свега услед својих добрих веза и савезничких односа са угарским краљем. Податак из једне повеље угарског краља Беле IV из 1244. године, којом се одређује опсег босанске бискупије, у којој се помиње земља *Tunnicha* у власништву Тољена, његове браће и рођака који су сродници потомака Борића бана,⁴⁶² уједно одређује најзападније поседе Борићевих потомака у Славонији.⁴⁶³

Насупрот бројим повељама из XIII и XIV века које указују на Славонију, околину Пожеге или Брода, као исходиште рода Борића бана, постоји само један траг који води према Захумљу као месту Борићевог порекла. У питању је једна фалсификована повеља, којом се локумским бенедиктинцима дају поседи на Мљету, који су припадали цркви Св. Панкратија.⁴⁶⁴

Наиме, у уводном делу ове повеље бан Борић саопштава како је код њега дошао Винценције, опат локумског манастира, са монасима, доносећи му на увид старе повеље, међу којима и ону Љутовида протоспатара, како би бан потврдио власништво локумском манастиру над земљиштем цркве Св. Панкратија на Мљету у Бабином Пољу, а међу којима је било и оних исправа које су издали његови “стари претходници”, *ab aliis nostris antiquis [pre]decessoribus terre principibus*.⁴⁶⁵ Упркос томе што је ова повеља фалсификат, она је ипак морала да садржи одређене тачне податке

Posjedi plemićkog roda Borića bana do sredine XIV. stoljeća, *Scrinia Slavonica* 5 (2005) 48 – 61 (= Karbić, *Posjedi*).

⁴⁶¹ Упор. Недељковић, *Постојбина*, 57 – 58, где су наведена старија мишљења и литература; Karbić, *Posjedi*, 50.

⁴⁶² Упор. CD IV, № 208 (1244), “...terra Tolys cum fratribus et cognatis generationis Borich bani Tunnicha vocata.”

⁴⁶³ *Tunnicha* би требало да је данашња Томица; упор. Karbić, *Posjedi*, 54, нап. 31.

⁴⁶⁴ Шишић, *Летопис*, 195 – 196.

⁴⁶⁵ *Ibid.* 195; упор. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1904, № 74 (= CD II).

CD II, № 86.

како би фалсификат изгледао што веродостојније – а то је најпре податак да је бан Борић владао у Захумљу.⁴⁶⁶

Поменута повеља бенедиктинског манастиру није датирана годином, већ индиктом и месецом, па је отуда она у историографији датирана између 1156. и 1159. године.⁴⁶⁷ Неко је у XVIII веку дописао, као и у случају Десиних повеља, *Ad numerum 26 an. 1151*. Седми индикт који се јавља у Борићевој повељи, августа месеца, није падао 1151. године, већ 1158/1159. године. У склопу политичког деловања бана Борића према Дубровнику, о чему ће бити речи, ова година се сасвим складно уклапа.

Формулација *ab aliis nostris antiquis [pre]decessoribus terre principibus* коју је бан Борић искористио у својој повељи локрумским бенедиктинцима још увек не значи да су “претходници”, тј. ранији господари Захумља, били у сродству са Борићем. Правно гледано, сасвим је очекивано да савремени владар Захумља, приликом издавања повеље, помиње и претходне владаре, како би нагласио легитимност самог чина. То још увек не значи да је он њихов потомак, али отвара ту могућност. У сваком случају, оснажује претпоставку да је Борић бан родом из Захумља. У истој повељи локрумским бенедиктинцима Борић помиње и своје рођаке који се налазе у Захумљу (*...ego banus Baricius cum filiis meis atque propinquis...*), што додатно повећава могућност да је породица бана Борића била пореклом управо из Захумља. С друге стране, у доцнијим повељама босанских владара и властеле, потомци Борића бана нигде се не помињу.

Борић бан је Босном владао сасвим сигурно до 1163. године, када је као сведок потписан на једној повељи угарског краља Стефана IV.⁴⁶⁸ У својству босанског бана он је уз дозволу угарског краља Стефана IV 1163. године, за спас своје душе, поклонио темпларима село *Esdel* (Здеље) у Славонији.⁴⁶⁹ Податак је сачуван у повељи угарског краља Андрије II (1205 – 1235) из 1209. године, уз још једну узгредну примедбу, да су ове поседе темпларима проширили и Борићеви унуци (*Boricii nepotes*), што је потврдио и Андријин отац,

⁴⁶⁶ Упор. Недељковић, *Постојбина*, 64 – 65.

⁴⁶⁷ Упор. Шишић, *Летопис*, 195.

⁴⁶⁸ *Monumenta historica episcopatus zagrabienensis*, ed. J. B. Tkalčić, Zagrabiae 1873, № 2, “*Boricio bano*”. У, *CD II*, № 94, грешком издавача је испао читав ред где се појављује име Борића бана.

⁴⁶⁹ Податак је сачуван у повељи угарског краља Андрије II темпларима у Далмацији и Хрватској из 1209. године; упор. *CD III*, № 74.

угарски краљ Бела III (1172 – 1196).⁴⁷⁰ Будући да је Борић село Здеље поклатио *pro remedio anime sue*, изгледа да је убрзо после тога преминуо. Појава његових унука пре 1209. године, сагласна је са оваквом хронологијом. Другим речима, бан Борић је умро убрзо после 1163. године. Да ли је он умро као босански бан, или као изгнаник и бивши бан Босне, остаје нејасно, иако се на основу повеље из 1163. године чини да је он тада још увек био босански бан.

Хроника Симона де Кезе бележи да је по наредби угарског краља Стефана III (1162 – 1172) извесни *miles Gotfridus nominatus de Mesnensi regione* пошао против босанског војводе (*adversus ducem de Bosna*) и да га је победио.⁴⁷¹ Поставља се питање, против кога је и када угарски владар војно интервенисао у Босни. Што је још важније Готфрид се није задржао у Босни, већ се вратио у Угарску и стекао велику наклоност угарског краља.

На основу повеље из 1163. године, на којој се Борић бан налази као сведок уз угарског краља Стефана IV, то би значило да је био уплетен у грађански рат у Угарској, а против Стефана III. Познато је да је угарски бан Белош, такође подржавао Стефана IV,⁴⁷² па се отуда јавља мисао да је Борић бан у политици следио свога (вероватног) заштитника Белоша. Међутим, исход овог рата Борић највероватније није дочекао јер је најкасније 1164. године преминуо, док се у исто време и Белошу губи сваки траг у изворима. Већ 1165. године убијен је и Стефан IV, па је Стефан III коначно остао једини краљ Угарске и грађански рат је окончан.⁴⁷³ Стога, податак Симона де Кезе, о војној интервенцији у Босни против тамошњег бана, могао би да се односи подједнако на самог Борића или на непознатог Борићевог наследника, који је најпре могао да буде византијски штићеник, па самим тим супротстављен Стефану III. До похода на Босну морало је доћи пре 1167. године када је између Угарске и Византије

⁴⁷⁰ CD III, № 74.

⁴⁷¹ *Simonis de Kéza Gesta Hungarorum*, ed. L. Veszprémy – F. Schaer, Budapest 1999, 172 – 174.

⁴⁷² Упор. Калић, *Белош*, 78.

⁴⁷³ Стефан IV је поражен јуна 1163. године и повукао се на територију Византије где је очекивао да ће наћи подршку Манојла Комнина. Како се после 1163. године из извора губе Белош и Бориш, ова подударност вероватно није случајна, па би требало помишљати да су обојица изгубили своје претходне позиције – Белош бана Угарске, а Борић бана Босне. Белош је наставио да живи у Угарској (упор. *Cinn.* 204.12 – 15), док је Борић или убрзо преминуо или уклоњен вољом Стефана III са банске части у Босни.

успостављен трајнији мир, а Босна допала у интересну зону Византије.

Може се дакле рећи да је Борић бан владао Босном од око 1150. до 1164. године. Његова делатност углавном је непозната, а извори који о њему пружају податке малобројни су. Свакако, код Мавра Орбина остао је забележен веома подробен извештај о рату бана Борића са Дубровником. У историографија се о овом догађају мало писало, а пресудну улогу одиграо је одавно изречен закључак Вјекослава Клаића, да је извештај Мавра Орбина о Борићевом рату са Дубровником – измишљен.⁴⁷⁴ Понекад се у историографији догађа да се једном изречени закључци прећутно преузимају код других аутора и да ретко дође до њихове корените промене. Чини се да је такав случај и са описом дубровачко-босанског рата забележеним код Мавра Орбина.

Први познати босански бан био је извесни Стефан кога је на власт у Босни, како кратко бележи Поп Дукљанина, устоличио дукљански краљ Бодин осамдесетих година XI века.⁴⁷⁵ Мавро Орбин и Јаков Лукаревић придодају тек нешто мало о наследницима бана Стефана. Орбин каже да је Стефанов син Вукмир наследио банску част у Босни, а да га је после његове смрти наследио млађи брат Крешимир. Крешимир, наводно, није имао мушких потомака, а једну од својих кћери удао је за угарског краља, па су се од тог времена угарски владари почели називати краљевима Хрватске и Босне. Међутим, писац искрено признаје како му ништа није познато о делима ових босанских банова, тек понешто од времена бана Борића. Затим следи опис рата бана Борића са Дубровником.⁴⁷⁶ Лукаревић такође следи Орбина са далеко мање појединости, али несумњиво ослоњен на исти извор као и Орбин.⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 50 - само одбацује дубровачке хроничаре, Орбина, Лукаревића па до Растића. Није јасно на основу чега. N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989, 63, следи суд В. Клаића, али такође не објашњава због чега. Шишић, *Летопис*, 220, сматра да Борићевог рата са Дубровником никада није ни било. С. Ћирковић, *Мавро Орбин, Краљевство Словена*, Београд 1968, коментар на страни 340 – 341 (= Ћирковић, *Орбин*), упозорава да је Орбин користио неки извор који је био пун анахронизама и да је у основи прича дубровачког порекла.

⁴⁷⁵ *Ljetopis* 97, " *Deinde cepit Bosnam posuitque ibi Stephanum knesium*."

⁴⁷⁶ *Orbin*, 346 – 347.

⁴⁷⁷ *Luccari*, 15.

Константин Порфирогенит, који пружа најраније вести о Србима и Србији у раном средњем веку, напомиње сасвим кратко да је “земља” Босна део Србије. У исто време, међу именима јужнословесних државица чијим се владарима наредбом обраћају византијски цареви, нема Босне. То је несумњиво потврда да је исказ Константина Порфирогенита о Босни као саставном делу Србије – тачан. Јован Кинам, средином XII века, напомиње како река Дрина дели Босну од “остале Србије”, чиме само потврђује исправност претходних изворних података.⁴⁷⁸ Дакле, Босна јесте била део Србије, а када и како, односно под којим околностима, се Босна осамосталила, остаје отворено питање о којем се до сада није много расправљало. Остале српске кнежевине које средином X века помиње Константин Порфирогенит – Травунија, Захумље, Паганија и Дукља – изричито су наведене као независне области, уз кратку примедбу да је у једном тренутку женидбеним везама архонт Србије остварио врховну власт над Травунијом.⁴⁷⁹

Српске кнежевине су, по свој прилици, одржавале међусобну равнотежу моћи, која је клизила од Србије према Захумљу или Дукљи. Свака од ових државица тражила је свога заштитника, најчешће у личности византијског или бугарског цара, Међутим, од краја XI века, када Угри отпочињу да се занимају за простор јужно од Саве и Дунава, српски владари одржавају односе и са њима, користећи се њиховом савезничком помоћи против Византије или своје сабраће из околних кнежевина.

Под таквим околностима формирале су се државне творевине српског племена, а стране и савезници су се смењивали према потребама политичког тренутка. Током XI века Босна је коначно почела да се јавља као посебна област што је могло да буде последица привременог гашења самосталне Србије Часлављевих наследника у време византијског цара Јована Цимискија (971 – 976) или бугарског притиска у време цара Самуила (976 – 1018). Коначан утицај у правцу издвајања појединих области некада јединствене Србије (са Босном) дошао је у време византијске превласти на Балканском полуострву у време наследника византијског цара Василија II. Босна је највероватније тада постала засебна политичка творевина на коју су претензије

⁴⁷⁸ *Cinn.* 104.7-8.

⁴⁷⁹ *DAI* I, 34.7 - 10.

истицали дукљански владари (Бодин) који су вршили утицај на избор босанских кнежева или банова. Већ 1018. године је познато, на основу Летописа Попа Дукљанина, да је рашки велики жупан, Љутомир, био ожењен кћерком босанског бана.⁴⁸⁰

С друге стране, очигледно је да рашки жупани првих деценија XII века нису управљали и Босном, поготово када је на основу савременог извора, веома поузданог за то доба – Летописа Попа Дукљанина – познато да је Босна тада имала сопственог владара. Наиме, фебруара/марта 1099. године умро је дукљански краљ Бодин и отпочели су сукоби око трона. Бодинов син Михаило покушао је први да преузме власт али му се супротставио Бодинов брат Доброслав и на кратко успео да успостави власт. Врло брзо, уз помоћ рашког жупана Вукана, стигао је у Дукљу и брат кнеза Бранислава, син краља Радослава, Бодиновог стрица, Кочапар, који је на Морачи, уз помоћ рашког жупана Вукана, поразио Доброслава, послао га окованог у Зету, а затим сам завладао. Међутим, и његова владавина била је краткотрајна, јер му је запретила опасност од бившег савезника, рашког жупана Вукана. Из тог разлога Кочопар *abiit in Bosnam et accepit ibi uxorem filiam bani Bosne*.⁴⁸¹

Хронологија догађаја несумњиво припада самом крају прве деценије XII века. Наиме, Бодин је умро фебруара/марта 1099. године. Наведени догађаји који су уследили иза Бодинове смрти одиграли су се изгледа већ у тој истој или наредној години, па би се женидба Кочапарова са кћерком босанског бана догодила око 1100/1101. године. Недуго потом (*non post multum temporis*) умро је ратујући (*in bello*) у Захумљу.⁴⁸²

Уколико се Кочапар склонио испред рашког жупана Вукана у Босну и тамо обезбедио женидбом са кћерком босанског бана и за њега ратовао у Захумљу, онда из тога прилично јасно следи да је босански владар био независтан од рашког жупана, а да је невеста највероватније била кћерка босанског бана Стефана.

Рукопис N° 36 Архива САНУ, садржи једну Историју Босне (1100 – 1463), састављену од непознатог аутора, али углавном ослоњену на Орбина и Лукаревића, у којој се такође помиње кнез

⁴⁸⁰ *Ljetopis*, 86.

⁴⁸¹ *Ljetopis*, 99.

⁴⁸² *Ljetopis*, 99.

Стефан, његов син и наследник Вукмир, као и његов млађи брат и наследник Стефан Крешимир. Међутим, док Орбин и Лукаревић само летимично кажу да је Крешимир једну своју кћер удао за угарског краља, дотле анонимни писац Историје Босне, каже како многи причају да је то био Коломан.⁴⁸³

Из познатих историјских извора зна се да је угарски краљ Коломан имао два брака. Прва жена, кћерка норманског војводе Рожера I Сицилијског, која му је родила наследника Стефана 1101. године, умрла је. Други пут се оженио Еуфемијом, кћерком суздаљско-перејаславског кнеза Владимира Мономаха, али му је била неверна па ју је отерао. Уколико би био тачан податак анонимног писца Историје Босне, то би онда значило да се Коломан и по трећи пут оженио. Орбин и Лукаревић не знају име угарског краља који се оженио кћерком босанског бана, али тврде да су њихови потомци били угарски краљеви. Анонимни писац Историје Босне не иде овако далеко у својој тврдњи, он само каже да се прича, како је супруг Крешимирове кћерке био Коломан, али не разматра њихово потомство. Најпре ће бити да су позни дубровачки писци погрешно разумели брак Јелене, кћерке великог жупана Рашке, Уроша I, са Белом II, угарским принцем и доцније краљем, па су извели закључак да је у питању кћерка босанског владара. Опште место дубровачких писаца јесте управо да Србију замењују са Босном, па су отуда и владара Србије Уроша, схватили као босанског бана.

Међутим, 1154. године, када се одиграо Борићев рат са Дубровником, лоза бана Стефана више није владала Босном, али је изгледа остала у најјужем кругу око босанског бана. Наиме, у бици код Требиња, левим крилом босанске војске командовао је брат Борићеве жене Лавице, Томаш Вукмирић. Његово презиме, изведено из личног имена Вукмир, указује да је он највероватније био потомак сина кнеза Стефана, Вукмира – можда најпре Вукмиров унук. То би значило да је између 1100. и 1154. године, дошло до преовладавања угарског утицаја у Босни и довођење банова који су били угарски вазали. Године 1137, на сабору у Острогону, угарски краљ Бела II (1131 – 1141) дао је своме сину Ладиславу

⁴⁸³ Рукопис № 36 Архива САНУ, фол. 1, "...fra quai Regniando Rè Steffano, non passo molto tempo, ehe egli séné morii, succedendogli Vutimir suo flgliolo, doppo il qualo domino il suo fratello minora chiamato Steffano Crescimir, quale non hebbe figlioli maschi, ma una femina ehe diede in moglie al'Rè d'Ungaria, quale à parère di mollißi Coloman..."

Bosnensem ducatum.⁴⁸⁴ Претходне, 1136. године, Бела II је вратио под угарску круну велики део Далмације, и није немогуће да је том приликом утврдио и залеђе, потчинивши Босну доводећи на власт себи лојалног бана.

Угарски краљеви су изгледа од 1137. године Босном владали преко домаћег бана, али су у краљевској титулатури задржали само наслов Раме, јер им је та област Рашког Подгорја припадала на основу мираза који је стечен женидбом Беле Слепог за Јелену, кћер рашког великог жупана Уроша I.⁴⁸⁵ Један од ових банова био је и Борић, а као угарски вазал он је морао да следи у спољној политици Угарску.

Опис Борићевог рата са Дубровчанима Орбин доноси веома подробно. Прво, он саопштава да је Борић дошао у сукоб са Дубровчанима пошто је претходно загосподарио Захумљем. Отуда, можда, његова женидба за Лавицу, сестру Томаша Вукмирића, чија је фамилија изгледа и потицала из Босне. Овим браком, ородивши се да старом владарском породицом, могао је Борић да учврсти своју власт у Босни. Затим, услед неког спора босанског епископа и дубровачког архиепископа отпочео је сукоб са Дубровником. Лукаревић тврди да је у питању био Милован, епископ Крешева. Али, тек следеће године, бан се спремао да дође са већом војском и то је поход о коме пишу Орбин и Лукаревић. Орбин каже да се први сукоб одиграо 1154. године, а да је следеће године дошло до главне битке. Лукаревић је изричит да је до главног сукоба дошло у септембру 1154. године. Византијским календаром гледано, пошто година почиње у септембру, могуће је да се ради о истој 1154. години (септембар – децембар). Питање је који извор су користили Орбин и Лукаревић, односно каква хронологија је у њему била примењена. Посебно је питање који писац пружа вернију слику догађаја.

Наиме, Орбин закључује да је после пораза босански бан остао велики пријатељ Дубровчанима, док Лукаревић изричито тврди да су Дубровчани имали великих сукоба са Борићем из године у годину.⁴⁸⁶ Лукаревић је генерално био склон скраћивању

⁴⁸⁴ CD II, N° 45.

⁴⁸⁵ О начину на који је Рама дошла у титулатуру угарских краљева, видети, Т. Живковић, *Рама*, 153 – 164.

⁴⁸⁶ Orbin, 349; Luccari, 21.

изворника, али је Орбин очигледно тежио да улепшава и кити материјал којим је располагао. Оба писца, ипак, пружају недвосмислен податак да је Борић уз себе имао угарску коњицу, коју обојица цене као веома вичну ратовању.⁴⁸⁷

Подаци о члановима угледних породица из Дубровника, Улциња, Котора и Пераста, који су водили дубровачку савезничку војску, као и сам војни распоред прилично су подробни и ојачавају веродостојност самог догађаја. Лево крило дубровачке војске састојало се од Улцињана под командом Николе Улцињанина и Пераштана под Милошем Шестокрилићем, а обједињено под Дубровчанином Цивом Цријевићем. Десним крилом заповедао је Михо Бобаљевић у својству врховног команданта. Са Бобаљевићем је на десном крилу био и Которанин Бетар Болица, највероватније у средишту дубровачког бојног реда.⁴⁸⁸ На десном крилу босанске војске био је Томаш Вукмирић, брат банове жене Лавице,⁴⁸⁹ док је Борић командовао левимим крилом где се налазила и угарска коњица.⁴⁹⁰

Опис рана које су заповедници задобили, где су и како погинули, такође указује на добар извор који је послужио обојици писаца.⁴⁹¹ Томаш Вукмирић, убио је Циву Цријевића, а сам био посечен од Пераштана. Никола Улцињанин, који је претходно покушавао да помогне Цријевићу, био је рањен стрелом и присиљен да се повуче. Најзад, требало би поставити питање откуда то да су Улцињ, Котор и Пераст пружили помоћ Дубровнику. Улцињ за тако нешто није имао никаквог интереса, јер је исувише удаљен од позорнице сукоба, али се и тај град одазвао позиву Дубровчана. Једини одговор јесте да су сви ови градови, укључујући и Дубровник, потпадали под зону утицаја Византије и да су из тог разлога деловали у заједници. У контексту угарско-византијског ратовања, које се углавном одвијало у Подунављу, добро је познато да је до примирја

⁴⁸⁷ Luccari, 21, изричито каже да пише на основу сведочанстава “многих који су тамо били”.

⁴⁸⁸ За познију појаву неке од ових породица у изворима, видети, Ђирковић, *Орбин*, 340 – 341.

⁴⁸⁹ Luccari, 20, додаје да је Томаш Вукмирић имао уз себе 4 000 војника.

⁴⁹⁰ Orbin, 348 – 349.

⁴⁹¹ Luccari, 20, чак напомиње да је Петар Болица рањен у десну страну груди.

дошло тек 1155. године, које је нарушено тек после смрти Гезе II 1162. године.⁴⁹²

Стога, природно је било да угарске чете помажу своме вазалу Борићу у склопу рата против Византије, баш као што је и он 1153. или на пролеће 1154. године, помагао Угре под Браничевом.

У склопу свих познатих догађаја око бана Борича, посебно се издваја чињеница да се његова појава у Захумљу подудара са одласком Десе из те области и његовим постављењем за рашког великог жупана вољом угарског двора, стиче се утисак да је Борић постављен за босанског владара у склопу дипломатске активности Угарске. Тачније, угарски бан Белош, Десин брат, могао је да постави оданог властелина на место босанског бана помажући га још да прошири власт и на област Захумља. Тако би било сасвим јасно због чега је Деса 1155. године, када га је византијски цар Манојло I Комнин уклонио са великожупанског престола Рашке, морао да се задовољи скромном облашћу Дендре, односно због чега није могао да се врати у Захумље и Травунију. Тамо је тада већ чврсто држао власт Борић. Такође, претпоставка Б. Недељковића, да је Борић био рођак Белошев,⁴⁹³ односно рашке владарске куће, овим добија на тежини.

Рат који је избио између Борића и Дубровника 1154. године, приказан је код Мавра Орбина као последица црквеног спора између босанског епископа и дубровачког архиепископа.⁴⁹⁴ Иако је Орбин олако прешао преко суштине сукоба, може се уочити да је то било веома крупно питање које је поред Борића покренуло на рат и његове угарске савезнике. Изгледа да је Борић, пошто је стекао Захумље, извршио одређене измене надлежности епископа, односно да је босанском епископу покушао да подреди и оне области које су се налазиле у надлежности дубровачког архиепископа. Тај сукоб око црквених надлежности одиграо се пре свега на простору Захумља и Травуније. Покушај једног средњовековног владара да промени границе црквених епархија, увек је последица политичке одлуке и одјек је владареве жеље да територија на којој врши световну власт

⁴⁹² Упор. Калић, *Жупан Белош*, 30 – 31, нап. 42 – 44.

⁴⁹³ Недељковић, *Постојбина*, 68.

⁴⁹⁴ *Orbin*, 347.

буде и у духовном смислу под надзором “његовог” црквеног поглавара.

Папа Анастازیје IV 19. децембра 1153. године потврдио је дубровачког архиепископа Андрију и одредио опсег његове црквене јурисдикције. Међу областима које су се налазиле под дубровачким архиепископом налазили су се Захумље, Србија и Травунија (*regnum Zachulmie, regnum Seruilie ac regnum Tribunie*).⁴⁹⁵ Само неколико дана касније папа је поново писао дубровачком архиепископу одобливши му искључене из цркве епископа Улциња, Дриваста и Котора, као и которског кнеза.⁴⁹⁶ Оно што се сигурно може закључити јесте да је пред сам почетак рата Борића и Дубровника, заиста постојао црквени сукоб дубровачког архиепископа и више епископа са подручја Дукље, односно оних који су столовали у земљи краља Радослава, византијског штићеника и Десиного супарника.

Поставља се питање да ли је поглавар дубровачке архиепископије ступањем на трон 19. децембра 1153. године, имао извесних неугодности приликом успостављања своје власти над епископима Захумља, Травуније или Србије. На основу оригиналне папске повеље од 24. децембра 1153. године, јасно је да до црквеног сукоба дошло на територији Дукље. Такође, на основу података код Орбина и Лукаревића да су помоћ Дубровчанима пружили управи Которани и Улцињани, са којима је у црквеном смислу 1153. године, Дубровник био у сукобу, очигледно је да је током прве половине 1154. године овај сукоб превазиђен.

Суштина спора дубровачког архиепископа са епископима Бара, Улциња и Котора, сводио се на то што је у Дукљи ове епископије сматрао својим суфраганима епископ Бара. Опадање политичке моћи дукљанских владара током прве половине XII века довело је и до укидања барске архиепископије и враћању претходног стања када је та област потпадала под дубровачког архиепископа. Притиснут од Десе између 1145 – 1153. године, морао је дукљански краљ Радослав да прихвати савез са византијским Дубровником, а самим тим подреди своје епископе дубровачком јереју.

Доласком Борића око 1150. године за босанског бана, у склопу угарске политике и његово преузимање Захумља и Травуније 1153. године у време када је Деса преузео великожупанску власт у Рашкој,

⁴⁹⁵ CD II, N° 74. У питању је оверен препис папске буле.

⁴⁹⁶ CD II, N° 75. Повеља је сачувана у оригиналу у дубровачком архиву.

довело је и до сукоба у црквеним питањима, будући да је Борић покушао да припојене области – Травунију и Захумље – подреди своме епископу. Лукаревић сматра да је тај епископ био у Кршеву, које, истина, у каснијим столећима фигурира као снажан католички центар, али за XII век не постоје подаци који би упућивали на закључак да је Кршево било црквено средиште. Податак Мавра Орбина, да је Борић после пораза код Требиња послао на мировне преговоре епископа Требиња, указивао би на то да је овај епископ већ био подређен босанском епископу, када је као човек од поверења босанског бана могао да у његово име преговара са Дубровчанима. Отуда и суштина сукоба забележена код Орбина и Лукаревића, црквени спор, избија као највероватнија. Другим речима, Борић је 1153. године покушао да постојећој црквеној организацији у Босни, припоји епископије које су биле под дубровачким архиепископом.

Разуђени историјски извори о Борићу бану, или још више о његовим потомцима, тешко се могу уклопити у целовиту слику његовог порекла, политичке делатности и самог краја. Можда се најпре може рећи да је Борић бан био жењен сестром Томаша, сина Вукмировог, који је био син бана Стефана. Према генерацијском моделу који подразумева трајање једне генерације од 30 година, ово би значило да је Стефан рођен око 1050. године, Вукмир око 1080, а његов син и кћер око 1110. године. Тако би Борић бан припадао генерацији рођеној око 1110. године, односно припадао истој оној генерацији као и Урош II, Белош, Деса, Немања, Мирослав, Страцимир и Тихомир – у Србији, тј. Рашкој.

Томаш Вукмирић, који би требало да је био легитимни наследник босанског престола, очигледно из неког разлога није постао босански бан, већ је на то место дошао Борић. Женидба са сестром Томаша Вукмирића указује на то да између Борића и потомака кнеза Стефана није постојало крвно сродство. Отуда се јавља могућност, како је то у историографији већ уочено, да је Борић доведен за бана Босне.

Поставља се питање одакле је Борић бан доведен за босанског бана и доцније владара Захумља и Травуније. Угарске повеље из XIII из XIV века наводе на помисао да је и сам Борић бан био пореклом из Пожеге или Брода, односно Славоније, будући да се на том простору дуго јављају његови потомци. С друге стране у повељама

босанских владара и властеле име Борића бана и његовог рода не налази се ни у најмањем трагу. Отуда би требало да следи закључак да је Борић био пореклом из Угарске, односно Славоније, а да је у Босну доведен као угарски штићеник.

Међутим, околности под којима је окончана владавина Борића бана у Босни, унеколико могу да објасне разлоге услед којих се његови потомци не помињу на простору Босне или Захумља. Наиме, уколико је снагом византијског оружја он био изгнан из Босне, онда је и читава његова породица могла да се склони у Славонију где још од раније он могао од угарског владара да добије извесне земљишне поседе као његов вазал. У Босни је тада дошло до потпуног политичког преокрета и престо босанског бана морао је да припадне некоме ко је био вазал византијског цара. Отуда и војна интервенција у Босни Стефана III коју је кратко прибележио Симон де Кеза.

Расположиви подаци из историјских извора не могу да пруже коначан одговор на питање о пореклу Борића бана. Најпре се може рећи, будући да су приликом наслеђивања банске части изостављени непосредни потомци кнеза Стефана, да је Борић постао босански бан политичком вољом Угарске. У то време спољном политиком Угарске руководио је бан Белош, син великог жупана Рашке Уроша I, који је 1153. године непосредно утицао на промену на великожупанском престолу Рашке. Тада је за великог жупана постављен Деса, најмлађи брат Белошев, а области које је до тада држао на западу – Захумље и Травунију – преузео је Борић. На тај начин Белош је могао да обезбеди јединство угарских савезника задовољавајући њихове политичке и територијалне амбиције.

Уколико се у виду има огроман утицај Белошев на спољну политику Угарске посебно према земљама јужно од Саве, онда се може допустити могућност да је Борића управо Белош поставио за босанског бана, а то је морало бити пре 1157. године када је он највероватније морао да напусти Угарску.⁴⁹⁷ Разлози због којих је Белош одлучио да Босну препусти на управу Борићу, а не неком од чланова угарске владарске породице, највероватније леже у самом сукобу између Гезе II и принца Стефана. Наиме, према споразуму из 1152. године Стефан је задржао припадљености које су му по праву припадале али је остао без територије и стварне власти. Један од

⁴⁹⁷ Makk, *Árpáds*, 68.

главних присталица принца Стефана био је управо његов ујак бан Белош. Тако је, тражећи равнотежу између завађених чланова угарске краљевске породице бан Белош пронашао средње решење поставивши за бана Босне Борића.

Поставља се питање због чега је управо Борић био Белошев избор. На ово питање не постоји сигуран одговор и најбоље је прећутно прихватити решење онако какво јесте – великаш Борић је око 1150. године постављен за босанског бана. Женидбом са ћерком потомка кнеза Стефана, створена је и политичка основа да се он и одржи на власти. Стога, није било неопходно да тај човек буде пореклом из Босне или Захумља. Могао је да буде и из јужне Угарске, односно Славоније, управо из околине Пожеге или Брода.

Крај Борићеве владавине пада у 1163. годину, непосредно пошто је као сведок потписан на повељи Стефана IV. Он је тада још увек носио титулу бана, али је практично већ био изгнан из земље. Његов пад требало би довести у везу са византијским ратним напорима према унутрашњости Балканског полуострва и довођењем новог бана, зависног од византијског цара.

FAMILIA REGNANS ET REGNUM

Уместо поговора, који би требало да, на известан начин, укаже на основне закључке о владарима и њиховом времену, целисходније је размотрити заједнички образац који их на известан начин повезује. Сваки портрет јесте мањи или већи део мозаика, потребан за решавање далеко важнијих питања која се, пре свега, тичу спољне политике и унутрашњег уређења земље. Управо ове две теме чине основну нит која спаја портрете, од које се даљом анализом допире до других, не тако очигледних питања – разлози који су водили владаре у освајања, привредна кретања, развој друштва, црква, итд. Пружањем одговора дошло би се и до заокружене слике о раном средњем веку код Срба и до могућности да се, анализом сродних процеса, оцени положај Србије према другим државама Европе. Портрети владара чине само окосницу око које би тек требало извајати основне облике основне облике друштва њиховог времена.

Однос *владарске породице и државе* поставља се стога као најприкладније питање којим би ова књига могла окончати. *Familia regnans et regnum* уочава се у сваком портрету као кључно начело по коме се одвијају догађаји у оновременим српским кнежевинама. Судбина владарске породице неодвојива је од судбине државе – по овом обрасцу тече историјска радња и политичка збивања добијају своје усмерење.

Питање односа владарске породице и државе могуће је у потпуности посматрати само на простору Србије и Дукље. Недовољно је података за слично разматрање у Захумљу, Травунији или Паганији. Власт у Србији вршили су наследници кнеза под којим су Срби, у време цара Ираклија, населили

Далмацију. Може се закључити да је престо после очеве смрти припадао најстаријем сину. Како је до овог избора долазило, на који начин је вршена инвеститура, да ли је била потребна и сагласност осталих жупана и угледника – тешко је рећи. Константин Порфирогенит напомиње да је цар Василије I потврдио владаре у Србији и приморским кнежевинама, које су *они хтели и изабрали, од рода од кога су они желели и волели*. Овај исказ упућује на претпоставку да су владари морали да буду потврђени од жупана, иако су самим рођењем припадали породици која је Србијом владала од времена цара Ираклија. Пажљивије читања *Летописа Попа Дукљанина* откриће сразмерно често потврду владара од стране окупљене властеле, упркос томе што је владар син преминулог кнеза или краља и што му престо неспорно припада.

У случају српских кнежева Мутимира и његовог сина Првослава јављају се браћа као сувладари. Константин Порфирогенит ово питање није довољно појаснио, али је оставио два битна опажања. Прво, Властимира су наследила његова три сина, *поделивши земљу*. Друго, Мутимира је наследио најстарији син – Првослав. Да ли је, дакле, земља дељена и тим чином државна територија и целовитост земље довођена у питање или је власт наслеђивао најстарији син? По свему судећи није, јер је власт посматрана као право владарске породице да управља земљом према устаљеним обичајима. Браћа врховног владара имала су учешће у унутрашњој управи и вероватно чинила неку врсту савета заједно са осталим угледним жупанима, али је носилац спољне политике био најстарији брат. Тако су владарска породица и земља чиниле једно.

Свакако, овакав начин привидне поделе власти могао је да доведе и до нежељених последица у случају превремене смрти најстаријег брата чији је потомак, на пример, био још увек малолетан. Тада су млађа браћа покојног владара могла покушати да преузму власт – али то није било у складу са обичајима, већ последица повољног тренутка и задовољења њихових тежњи за врховном влашћу. У Дукљи је било оваквих случајева – после Бодинове смрти наступио је метеж када су се рођаци Бодинови борили за власт. Обично су у оваквим приликама и суседне земље помагале поједине **кандидате**, на пример у Дукљи – Византија или у Србији, после Вуканове смрти – Угарска. Поводом овог питања

био би сасвим довољан закључак (који је међу последњима формулисао Милош Благојевић) да се наслеђивање власти у Србији вршило примогенитуром, док је сениорат постојао као могућност, посебно у несређеним политичким околностима.

Требало би подсетити да Часлав, који је по оцу припадао српском владарском роду, док је по мајци био Бугарин и при том није био рођен у Србији, са лакоћом преузима власт када се на тај чин одлучио. Није било никаквог отпора, напротив, здушно је подржан. Управо ту је на делу начело *familia regnans et regnum* – без владарске породице нема државе. У Србији се знало да Часлав припада старом владарском роду и да преузимање власти јесте остварење онога што му по праву и устаљеним обичајима припада.

Српски владари, како они у Србији, тако и у Дукљи, имали су своја стална седишта. У Дукљи је то била Прапратна, доцније Скадар и Котор. У Србији Порфирогенитовог доба то је најпре могао бити Дестиник, град у коме је Клонимир покушао да преузме власт у Србији. Доцнији нестанак овог топонима из извора можда објашњава управо чињеница да је стара династија, којој су припадали Мутимир и његови наследници, смрћу Часлављевог престала да постоји. Дестиник је тако изгубио на значају, а престоница српског великог жупана у време Вукана и зачетка нове династије, постало је неко друго, у изворима непознато место.

Узурпатори се нису могли надати подршци у земљи. У *Летопису Попа Дукљанина* поменут је Тихомил као најмоћнији од српских жупана, али се ни он не усуђује да после Часлављеве смрти преузме наслов врховног владара над земљом. Проћи ће век и по док се у Србији не успостави нова династија, чији су зачетници Вукан и Марко. У раздобљу безвлашћа и опадања владари Србије се у изворима и не помињу. У том међувремену – од нестанка старе (смрт Часлава) до појаве нове династије (Вукан) – требало би очекивати да се област око Раса издваја по значају.

Јединство владара и државе, односно владарске породице и државе, пресудно је да за разумевање механизма власти у Србији прве половине XII века. Завида, син Вуканов, изгубио је власт у Србији, али су и узурпатор Урош I, као и његови синови и наследници – Урош II Примислав, Белош и Деса, такође припадали владарској породици – тако да се не може говорити о

узурпацији у пуном значењу. Силаском Десе, последњег потомка Уроша I, са политичке позорнице Србије, власт је поново враћена Завидиним синовима. Изван овог породичног круга нико се у Србији није докопао врховне власти. Зар то није јасан знак да је и византијски цар, уколико је желео да Србија буде умирена, морао да поштује правило *familia regnans et regnum*.

Византијски цар Манојло Комнин смењивао је и постављао српске велике жупане – али ни он, иако војно надмоћан, никада није покушао да на српски трон постави великог жупана од другог рода. Чак и када је смењивао и постављао синове Уроша I није се усудио да поремети редослед права наслеђивања – који је увек текао од најстаријег до најмлађег сина. Ово потврђује постојање чврстих и јасних правила наслеђивања власти у Србији, која је и византијски цар био присиљен да поштује.

Отуда би се ваљало на тренутак вратити питању порекла бана Борића, јер уколико је правило *familia regnans et regnum* важило и у Босни, онда је овај босански бан сигурно био припадник владарске породице и пореклом вероватно из тих крајева, а не из Славоније, односно јужне Угарске.

Ако се поглед начас одвоји од Србије и усмери према европским државама тога времена, начело *familia regnans et regnum* свуда је било присутно – у Франачкој, Немачкој, Угарској, Бугарској. Србија није била изузетак, већ потврда правила. Из овог древног начела, присутног још код паганских Срба, текао је постепено, увођењем хришћанства, даљи развој владарске идеологије, која ће омогућити коначно обликовање обрасца светородности, оваплоћеног у династији Немањића. Отуда би се могло рећи да је у српским кнежевинама раног средњег века друштвено уређење било сасвим у складу са нормама свога времена. Тама која прекрива српски рани средњи век, изазвана недостатком извора, није потпуно непрозирна и свакако не вреди као доказ да је српско племе живело свој политички живот на начин нескладан оновременом животу других европских народа.

ИЗВОРИ

Andreae Danduli ducis Venetiarum Chronica per extensum descripta aa. 46 – 1280 d.C., ed. E. Pastorello, Bologna 1938.

Annales Barenses, MGH SS V, ed. G. Pertz, Hannoverae 1844, 51 – 56.

Annales Beneventani, MGH SS II, ed. G. Pertz, Hannoverae 1829, 173 – 185.

Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883.

Anne Comnène Alexiade, I – III, ed. B. Leib, Paris 1937 – 1945.

Antonius de Bonfinis, Rerum Ungaricarum Decades, ed. I. Főgel – B. Ivány – L. Juhász, Lipsisae 1936.

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, ed. L. Thallóczy – C. Jireček – E. Sufflay, Vindobona 1913.

V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963.

Византијски извори за историју народа Југославије II, прир. Б. Ферјанчић, Београд 1959.

Византијски извори за историју народа Југославије III, уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1966.

Византијски извори за историју народа Југославије IV, уред. Г. Острогорски – Ф. Баришић, Београд 1971.

Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, ed. F. Rački, Zagrabiae 1877.

Einhardi Annales, MGH SS I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 135 – 218.

Estratto dalla Leggenda di S. T., Storia documentata della marinerezza bocchese, ed. G. Gelcich, Ragusa 1889.

Житије светог Симеона, Стефан Првовенчани, Сабрана дела, приред. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999.

Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense, Pesaro 1601.).

Ioannes Scylitzes Continuatus, ed. Th. Tzolakis, Thessaloniki 1968.

Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. H. - G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell, Berolini 1973.

Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. A. Meineke, Bonnae 1836.

- La cronaca veneziana del Diacono Giovanni*, Cronache Veneziane antichissime, ed. G. Monticolo, Roma 1890.
- Liber Statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, ed. V. Bogišić – C. Jireček, Zagrabiae 1904.
- Liutprandi Antapodosis*, MGH SS III, ed. G. Pertz, Hannoverae 1839, 273 – 339.
- Lupi Protospatarii Annales* MGH SS V, ed. G. Pertz, Hannoverae 1844, 52 – 63.
- Ljetopis Popa Dukljanina*, ed. V. Mošin, Zagreb 1950.
- Marci Chronica De gestis Hungarorum ab origine gentis ad annum MCCCXXX producta*, ed. F. Toldy, Pesta 1867.
- Мирослављево јеванђеље (одломци)*, прир. Љ. Стојановић, Споменик СКА 20 (1893) V – XII, 1 – 23.
- Michael Psellos Chronographie*, ed. E. Renauld, I – II, Paris 1926, 1928.
- Monumenta Serbica*, ed. F. Miklosich, Vienna 1858.
- Nicetae Choniatae Historia*, ed. H. – G. Beck – A. Kambylis – R. Keydell, Berlin 1975.
- Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters*, ed. R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink, Washington 1973.
- P. Magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum*, rec. E. Jakubovich, Fontes historiae bulgaricae 31, Serdicae 2001, 13 – 62.
- Reginonis Chronicon*, MGH SS I, ed. G. Pertz, Hannoverae 1826, 537 – 629.
- Салиски закон*, прев. И. Пухан – Н. Микуландра, Београд 1951.
- Simonis de Kéza Gesta Hungarorum*, ed. L. Veszprémy – F. Schaer, Budapest 1999.
- Стари српски записи и натписи II*, уред. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1923.
- Стари српски родослови и летописи*, прир. Љ. Стојановић, Сремски Карловци 1927.
- Теодосије, Житије Светог Саве*, пре. Л. Мирковић, ред. Д. Богдановић, Београд 1990.
- Theophanes Continuatus*, ed. I. Bekker, Bonnae 1838.
- Theophanis Chronographia I – II*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883.
- Theophylacti Bulgarie archiepiscopo Historia martyrii*, ed. Migne, PG 126, 1864.
- Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Zagrabiae 1894.
- Fontes rerum byzantinorum I*, ed. W. Regel, Petropoli 1892.
- Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris*, ed. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, Petropoli 1896.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ured. I. Kukuljević-Sakcinski, Zagreb 1874.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II - V*, ed. T. Smičiklas, Zagreb 1904 – 1907.
- Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, I – II*, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington DC 1967.
- Constantini Porphyrogeniti imperatoris De ceremoniis aulae byzantine libri duo*, ed. I. Reiske, Bonnae 1829.

Copioso ristretto de gli Annali di Rausa libri quattro di Giacomo di Pietro Luccari, Venetia 1605.

ЛИТЕРАТУРА

Д. Анастасијевић, *Отац Немањин*, Београд 1914.

Х. Г. Бек, *Византијски миленијум*, Београд 1998.

L. Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, Београд 2004.

М. Благојевић, *О “Земљишту радње Немањине”*, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, уред. Ј. Калић, Београд 2000, 65 – 75.

М. Благојевић, *Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1976) 65 – 76.

М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 45 – 62.

J.B.Bury, *The Bulgarian Treaty of 814 and the Great Fence of Thrace*, EHR 25 (1910) 276 – 287.

М. Васиљевић, *Топографија археолошких налазишта и споменика у Подрињу*, Годишњак Историјског архива 5 (1967) 121 – 156.

А. Ф. Гилџердингъ, *История Сербовъ и Болгаръ*, Собрание сочинений I, С. Петербургъ 1868.

I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.

М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977.

А. Дероко, *Црква Св. Апостола Петра у Бијелом Пољу*, ГСНД 7/8 (1930) 141 – 146.
Diplomata Hungariae Antiquissima I, 1000 – 1131, ed. G. Györffy, Budapest 1992.

I. Dujčev, *Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle*, ZRVI 7 (1961) 53 – 60.

В. Ј. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку I*, Београд 1997.

Т. Живковић, *Два питања из времена владавине краља Бодина*, ЗРВИ 42 (2005) 45 – 58.

Т. Живковић, *Дукљанско-византијски рат 1072 – 1075*, ИЧ 47 (2002) 35 – 57.

Т. Живковић, *Једна хипотеза о пореклу великог жупана Уроша I*, ИЧ 52 (2005) у штампи

Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600 – 1025)*, Београд 2002.

Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, ИЧ 50 (2004) 9 – 32.

Т. Живковић, *О првим поглављима Летописа Попа Дукљанина*, ИЧ 44 (1998) 11 – 34.

Т. Живковић, *О северним границама Србије у раном средњем веку*, ЗМС за историју 63/64 (2001) 7 – 17.
 Т. Живковић, *Поход бугарског цара Самуила на Далмацију*, ИЧ 49 (2002) 9 – 25
 Т. Живковић, *Рама у титулатури угарских краљева*, ЗРВИ 41 (2004) 153 – 164.
 Т. Живковић, *Синови Завидини*, ЗМС за историју 71 (2005)
 Т. Живковић, *Тактикон Успенског и тема Далмација*, ИЧ 48 (2001) 9 – 43.
 Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама*, Београд 2004.

Историја српског народа I, уред. С. Ћирковић, Београд 1994.
Историја Црне Горе, Титоград 1967.

V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga I*, Zagreb 1867.
 К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952.

J. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, Глас САНУ 384 (1998) 95 – 108.
 J. Калић, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997) 63 – 81.
 J. Калић, *Кнегиња Марија*, Зограф 17 (1986) 21 – 35.
 J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, ЗРВИ 12 (1970) 21 – 38.
 M. Karbić, *Posjedi plemićkog roda Borića bana do sredine XIV. stoljeća*, Scrinia Slavonica 5 (2005) 48 – 61.
 L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira* (poseban otisak Bihaća hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti) Zagreb 1932.
 V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.
 N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989.
 J. Ковачевић, *Маргиналије уз проблеме археологије и уметности раног средњег века (II)*, ЗФФ 8/1 (1964) 113 – 124.
 Јб. Ковачевић, *Неколика питања о Стефану Немањи*, Глас СКА 58 (1900) 1 – 106.
 G. Kolias, *Léon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice*, Athens 1939.
 V. Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925 – 928*, Historiski zbornik 33 – 34 (1981) 291 – 355.
 I. Kukuljević, *Kronika hrvatska iz XII vieka*, Arhiv za povjesnicu jugoslovensku 1 (1851) 1 – 37.

J. Lešny, *Stefan Zavida als Sohn von Uroš I. und Vater von Stefan Nemanja*, Südostforschungen 48 (1989) 37 – 49.
 J. Lešny, *Historia Królestwa Slowian czyli Latopis Popa Duklanína*, Warszawa 1988.

F. Makk, *The Árpads and the Comneni, Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989.
 Јб. Максимовић, *Зигос на српско-византијској граници*, ЗФФ 15/1 (1985) 73 – 90.
 Јб. Максимовић, *О времену доласка Неретљана на далматинска острва*, ЗФФ 8/1 (1964) 145 – 152.
 Јб. Максимовић, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, ЗФФ 14/1 (1979) 69 – 76.
 Јб. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31 – 43.
 Јб. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 155 – 174.

- Љ. Максимовић, *Србија и правци византијских похода у XII веку*, ЗРВИ 22 (1983) 7 – 19.
- Љ. Максимовић, *Структура 32 главе списка De administrando imperio*, ЗРВИ 21 (1982) 25 – 32.
- В. Макушев, *Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника*, Санктпетербургъ 1867.
- М. Medini, *Starine Dubrovačke*, Dubrovnik 1935.
- С. Мијушковић, *Љетопис попа Дукљанина*, Титоград 1967.
- Б. Недељковић, *Постојбина првог босанског бана Борича*, ИЧ 9/10 (1959) 55 – 69.
- J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art I - III*, Washington 1991.
- G. Novak, *Povijest Splita I – II*, Split 1957.
- С. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Београд 1893.
- С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, ГСУД 48 (1880) 1 – 151.
- N. Nodilo, *Prvi ljetopisci i davna historiografija dubrovačka*, Rad JAZU 65 (1883) 92 – 128.
- Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1996.
- N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.
- Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969.
- Г. Острогорски, *Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци*, ИЧ 1/2 (1948) 24 – 29.
- Г. Острогорски, *Српско посланство Василију II*, Византија и Словени, Београд 1970, 147 – 158.
- С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1998.
- В. Prokic, *Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV*, München 1906.
- Б. М. Радојковић, *Разматрања о деоном владању и деоним кнежевинама*, ИЧ 8 (1959) 1 – 15.
- Н. Радојчић, *Друштвено уређење код Срба у раном средњем веку – према Барском родослову*, ГСНД 15/16 (1936) 1 – 28.
- A. Rambaud, *L'empire Grec aux dixième siècle. Constantin Porphyrogénète*, Paris 1870.
- F. Rački, *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest Srednjega Veka*, Književnik 1 (1864) 199 – 227.
- S. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.
- П. Срећковић, *Стање и односи српских архонтија према Угрији и према Византији у половини XII века*, ГСУД 54 (1883) 155 – 186.
- С. Станојевић, *Колонизација Словена на Балканско полуострво, Византија и Срби*, II, Нови Сад 1906.
- С. Станојевић, *О Јужним Словенима у VI, VII и VIII веку*, Глас СКА 80 (1909) 124 – 154.
- С. Станојевић, *О Немањином оцу*, Старинар 5 (1930) 3 – 6.

- И. Стевовић, *О првобитном изгледу и времену градње цркве Св. Михајла у Стону*, ЗРВИ 35 (1996) 175 – 193.
- И. Стевовић, “*Prospetto della cita di Ragusa*”, нови извор за најранију историју византијског Дубровника, ЗРВИ 29/30 (1991) 137 – 154.
- G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire Byzantin*, Paris 1884.
- С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
- С. Ђирковић, *Мавро Орбин, Краљевство Словена*, Београд 1968.
- С. Ђирковић, “Насељени градови” Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација, ЗРВИ 37 (1998) 9 – 32.
- В. Ђоровић, *Када је Часлав дошао на власт?*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 14/1-2 (1934) 6 – 16.
- В. Ђоровић, *Scripta minora*, прир. Б. Маринковић, Ваљево 1998.
- В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940.
- М. Ђоровић-Љубинковић, Односи Словена централних области Балкана и Византије од VII до XII века, Материјали 9 (1972) 81 – 100.
- G. Fasoli, *Le incursioni Ungare in Europa nel secolo X*, Florence 1945.
- Б. Ферјанчић, *Василије I и обнова византијске власти у IX веку*, ЗРВИ 36 (1997) 9 – 30.
- Б. Ферјанчић, *Далмација у спису De administrando imperio – врела и путеви сазнања*, ЗРВИ 30 (1991) 9 – 21.
- Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (освет на нова тумачења)* ЗРВИ 35 (1996) 117 – 154.
- Б. Ферјанчић, *Структура 30 главе списка De administrando imperio*, ЗРВИ 18 (1978) 61 – 80.
- Ј. Ферлуга, *Византија и постанак најранијих јужнословенских држава*, ЗРВИ 11 (1968) 55 – 66;.
- Ј. Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957.
- Ј. Ферлуга, *Византијско царство и јужнословенске државе од средине X века*, ЗРВИ 13 (1971) 75 – 107.
- Ј. Ферлуга, *Листа адреса за стране владаре из књиге О церемонијама*, ЗРВИ 12 (1970) 157 – 178.
- J. Ferluga, *Sur la date de la création du thème de Dyrrachium*, Actès du XIIe congrès d'études byzantines, Ochride 10 – 16 septembre 1961, I – II, Belgrade 1964, I, 83 – 92.
- V. Foretić, *Korčulanski kodeks 12. stoljeća*, Starine 46 (1956) 23 – 44.
- Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, посебна издања СКА 67, Београд – Загреб 1928.
- F.Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
- T. Wasilewski, *Stefan Vojislav de Zahumlje, Stefan Dobroslav de Zeta et Byzance au milieu du XIe siècle*, ЗРВИ 13 (1971) 109 – 126.

